

KORALL

2016.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

63.

17. évfolyam • 2016.

Ókori társadalmak

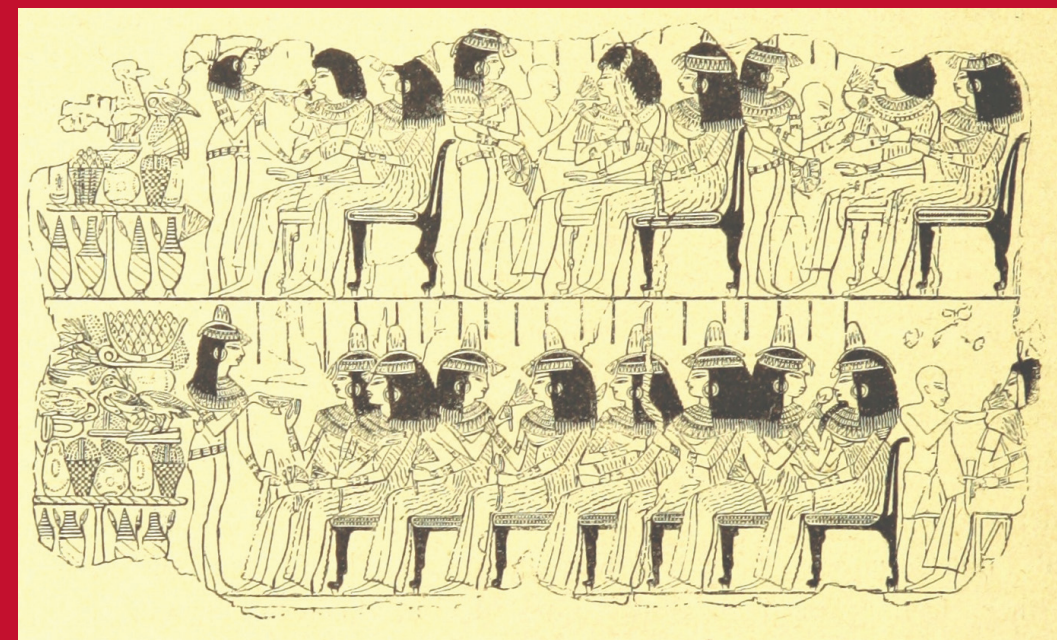
Dembitz Gabriella, Gacsal Dóra, Grüll Tibor,
Kóthay Katalin Anna, Németh György és
Takács Levente tanulmányai,

valamint Pakot Levente, Szemethy Tamás
és Veress Dávid írásai

Ára 1250 Ft

63.

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2016. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2016-ban a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 64. Diktatúra alulnézetből
- 65. Film és történelem
- 66. Másság és kirekesztés

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001-00000028-60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

***

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén (terjesztes@korall.org
www.korall.org) még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43: *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44: *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45: *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46: *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47: *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48: *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50: *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 51: *Zene – zene – zene* (1250 Ft)
- 52: *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53: *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 54: *Válságtörténetek* (1250 Ft)
- 55: *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56: *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)
- 57: *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
- 58: *Budapesti lakások és lakóik a 20. század első felében* (1250 Ft)
- 59: *Áldozatnarratívák* (1250 Ft)
- 60: *Női életvilágok* (1250 Ft)
- 61: *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
- 62: *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

Az „Ókori társadalmak” című blokkunkat Lengvári István szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Széll Szilvia

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: „An Egyptian Entertainment” Forrás: Watkins, John Westrop: *Popular History of Egypt*. London, 1886. 428. oldal.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

ÓKORI TÁRSADALMAK

Kóthay Katalin Anna	A tartományi úr és a „kiváló kisember”: önreprezentáció és társadalmi státusz az Első átmeneti kori egyiptomi életrajzokban	5
Dembitz Gabriella	Hereré, Nodzsmet és Henuttaui – az előkelő nők társadalmi szerepe az ókori Egyiptomban a késő Ramesszida kor és a XXI. dinasztia idején	22
Németh György	Az Ilioni polgárok	44
Takács Levente – Gacsal Dóra	A római rabszolgaság	54
Grüll Tibor	Multikulturalizmus és globalizáció az ókori Rómában	69
Veress Dávid	„Ugyanaz legyen mindnyájunk törvénye és vallása”. A kereszténység felvétele Izlandon	84
Szemethy Tamás	A levélküldés nehézségei a lengyel örökösödési háború dél-itáliai frontján	110
Pakot Levente	Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939	130

KÖRKÉP

Nagy Levente	Gondolatok Tóth István <i>Pannoniai vallástörténetéről</i> . Tóth István: Pannoniai vallástörténet.	158
--------------	--	-----

KÖNYVEK

Egy „hiánypótló” könyvről K. Farkas Claudia: Zsidósors Mohácson 1944-ben.	– Vörös István Károly	175
Egy város képei a történész szemével. Erdősi Péter – Majorossy Judit (szerk.): Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéből.	– Czoch Gábor	185
Sorsfordulók, események, emberek és történeteik. Deáky Zita – Smid Bernadett (szerk.): Emlék, emlékezet, életút.	– Lajos Veronika	194
Rózsa Dávid (főszerk.): Portrék a magyar statisztika és népesség- tudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.	– Vezsenyi Péter	200
Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (szerk.): Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből.	– Vilmos László	206
Simon Attila: Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei.	– Laczó Ferenc	209
Szerzőink		213
Contents		215
Abstracts		217

Kóthay Katalin Anna

A tartományi úr és a „kiváló kisember”: önreprezentáció és társadalmi státusz az Első átmeneti kori egyiptomi életrajzokban

Az Óbirodalom (Kr. e. 2686–2160 körül) központosított királyságának időszakát követő, politikailag decentralizált Első átmeneti kor (Kr. e. 2160–2055 körül) az ókori egyiptomiak történeti emlékezetében úgy élt, mint a természeti katasztrófák, politikai zűrzavar és társadalmi felfordulások kora. Ezt a képet erősítették meg a korai egyiptológiai kutatások is a korszak (szinte kizárólagos) szöveges forrásai, a halotti emlékműveken (sírok falán, sztéléken) megörökített életrajzi feliratok társadalomábrázolásai alapján. Ezek – közvetve vagy közvetlenül – rendszeresen utalnak súlyos természeti és társadalmi problémákra. A problémák kezelése olyan vidéki tartományi urak hatáskörébe tartozott, akiknek hivatali elődei eredetileg, az Óbirodalom idején királyi tisztviselőként kerültek egy-egy nomosz (tartomány) élére, és a királyi hatalom gyengülésével független hatalmat szereztek a fennhatóságuk alá tartozó terület, katonai terjeszkedésükkel pedig akár nagyobb régiók fölött. Az egyik ilyen nagyhatalmú tartományi úr, Egyiptom három legdélibb nomoszának kormányzója, Anhtifi arról számol be életrajzában, hogy istene, Hórusz az edfui nomoszba küldte rendet teremteni, ahol érkezése előtt belső háborús állapotok uralkodtak:

„Huu házát elárasztott településként találtam: kinek felügyelete alatt állt, elhanyagolta, káosz [uralkodott ott] egy nyomorult irányítása alatt. Én azonban rábírtam a férfit, hogy átölelje apja gyilkosát és testvére gyilkosát, hogy helyreálljon [a rend] az edfui nomosz[ban]. Milyen szép volt az a nap, amikor [végre] jóléte találtam ebben a nomosz[ban]! S miután elpusztítottam minden gonosz cselekedetet, amelyet az emberek gyűlölnék megtenni, nem tűnök olyan hatalmat, melyben [gyilkos harag?] tüze lobban.”¹

Anhtifi a valóságban nyilván úgy „állította helyre a rendet”, hogy meghódította a saját tartományával szomszédos edfui nomoszt. Életrajzi felirata az ott uralkodó tényleges állapotokról azonban nem sokat árul el. A káosz fölötti győzelem és a rend helyreállítása a teremtést fenntartó és Egyiptom integritását és jólétét biztosító győzedelmes uralkodó legfontosabb feladata volt, s mint ilyen az

¹ Vandier 1950: 163–171; magyarul: Kóthay–Gulyás 2007: 232.

egyiptomi vallásos szimbolika és hatalmi ideológia egyik alapmotívuma.² A győztes, vagy önmagát győztesnek ábrázolni szándékozó nagyhatalmú tartományi úr önreprezentációjában ugyanez a motívum nyilván hasonló szimbolikát hordozott, s bár a szomszédos nomosz meghódítása valószínűleg tényleg megtörtént, lehet, hogy az eseményeket megelőző káosz képe pusztán a hódítás és Anhtifi hatalmának reprezentációját szolgálta.

Egy későbbi, a Középbirodalom idejéből származó, az *Ipu, a főrangú intelmei* modern címet viselő irodalmi alkotás viszont már nem helyi háborúskodásokról, hanem az egész országot érintő társadalmi felfordulásról, a gazdagok bukásáról és a szegények felemelkedéséről, a királyi hatalom megdöntéséről beszél:

„Íme olyan dolgokat tesznek, amilyenek soha nem történtek. A nyomorultak elhurcolták a királyt [...] Íme, az ország titkát, melynek határai nem ismeretesek, felfedték. A székhely összeomlott [egy] óra alatt.”³

Ennél is messzebbre ment az egyiptológiai kutatás, amely a 20. század elejétől kezdődően egészen az 1980-as évekig az Első átmeneti kort (és az azt követő Középbirodalom korát is) gyakran úgy írta le, mint társadalmi forradalmak és az alsó néprétegek hatalomra emelkedésének időszakát. Ennek az értelmezésnek a korabeli bizonyítékait az életrajzok új retorikájában, valamint a túlvilági szövegek, és ezzel gyakorlatilag az elit tudásának demokratizálódásában látta.⁴

Az utóbbi évtizedek kutatásai azonban kevésbé drasztikus értelmezést javasolnak: a korábbi, elsősorban filológiai szempontú megközelítéssel kialakult képet kiegészítették a tárgyi leletek modern értelmezésével, amely megerősítette, hogy az Első átmeneti kor valóban társadalmi „felfordulás”, azaz jelentős társadalmi átrendeződés időszaka volt, ezt azonban a korabeli egyiptomiak – ellentétben az ókori utódok visszatekintésével és a modern tudományos értelmezéssel – nem feltétlenül felfordulásként vagy zűrzavarként élték meg. Az új helyzet bizonyos csoportok számára új lehetőségeket biztosított. A decentralizáció alkalmat teremtett a tartományi uraknak és a helyi befolyásos családoknak a királytól és a központi adminisztrációtól való függetlenedésére, gazdasági és hatalmi erősödésére, és irányításukkal jól működő patronátusi rendszerek kialakítására, s emellett a patronátusi rendszeren belül vagy azon kívül bizonyos társadalmi csoportok gazdagodására és felemelkedésére.⁵

² Assmann 1970.

³ Helck 1995: 31–32; magyarul: Kákosy 1954: 329.

⁴ Például Breasted 1912; Moret 1922; Kákosy 1954: 323–324.

⁵ Seidlmayer 1987; Smith 2009.

AZ ÉLETRAJZ MINT A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK MUTATÓJA

Az új társadalmi helyzetben az önreprezentáció is átalakult. Új témák és motívumok jelentek meg, továbbá megváltozott az életrajzot készítőtek társadalmi összetétele. A természeti és társadalmi problémák, és sokszor ezekhez kapcsolódóan az esetek segítésének gyakori említése nem feltétlenül tényleges eseményekkel függött össze, és nem is csak morális tartalma volt, hanem a helyi társadalom fölötti fennhatóságot reprezentálta: azt a földi társadalmi státuszt és hatalmat, amelyet a sírban megörökített életrajz segítségével a sírtulajdonos a túlvilágon is meg kívánt őrizni (ami az egyiptomi életrajz egyik alapvető szerepe volt). Nem véletlen, hogy ez a téma a leggyakrabban az elit tagjainak, és ezen belül is főként a tartományi urak és városi vezetők életrajzában jelenik meg, akik azzal, hogy az éhezők, szegények, utazók (azaz idegenek) megsegítéséről beszéltek, hatalmuk teljességét fejezték ki: az uralmuk alatt álló terület teljes társadalmi fölötti fennhatóságot, beleértve a többnyire mobil és/vagy a hatalom számára nehezen ellenőrizhető társadalmi csoportokat is. A helyi problémák kezelése, a köz- és társadalmi rend fenntartása, valamint a helyi társadalom fölötti joghatóság mind erős központi hatalom, mind széttagolt hatalmi struktúra esetén a helyi vezetők feladata volt. Míg azonban az Óbirodalom alatt a tartományi kormányzók és városi vezetők egyben királyi tisztviselők voltak, akik életrajzukban hatalmuk jellemzésékor a királyi fennhatóságot hangsúlyozták, addig az Első átmeneti korban önreprezentációjukban a helyi hatalom önálló, abszolút birtokosaiként ábrázolták magukat.⁶

Ennél is fontosabb változás, hogy az önképnek egy új aspektusa jelent meg: az egyéni teljesítmény, az egyéni erőből való felemelkedés hangsúlyozása. Az egyiptológiai irodalomban ezt az új értékrendet gyakran egy, a társadalmi mobilitás élvezőiként azonosított középréteg, a gazdaságilag független *self-made men* felemelkedéséhez kötik. A csoport modellje az életrajzok tulajdonosai között megjelenő „kiváló kisember”, aki úgy jellemzi önmagát, mint aki „saját karjával cselekszik”, „saját szájával szól”, „saját vagyonából él”, „saját fogatával szánt”, vagy „saját hajójával utazik”.⁷ A „kiváló kisember” (*nedzsesz iker*) terminus jelentése a mai kutatás számára nem teljesen világos. A „kicsi/fiatall” jelentésű *nedzsesz* szó utalhatott rangban az elit (a „nagyok”) alatt álló, azokat közvetlenül kiszolgáló társadalmi kategóriára (tehát nem a legalsó rétegekre), de vonatkozhatott az életrajz tulajdonosának fiatalságára is, hiszen a társadalmi felemelkedés, amelynek bemutatása az életrajzok egyik fő eleme volt, általában a felnőttkor kezdetén történt. Egyes életrajz-tulajdonosok nem használták ezt a terminust, de felemelkedésüket, életútjukat ők is ugyanazokkal a témákkal és jelzőkkel írták le, ezért joggal sorolhatók ugyanahhoz a társadalmi csoporthoz,

⁶ Kóthay 2015: 88–89.

⁷ Például Polotsky 1929: 34–35; Berlev 1978: 73–125; Lichtheim 1988: 21–23; Moreno García 1997: 32–39; Richards 2005: 23–24; Froot 2007: 9; Morenz 2010: 519–521. A kifejezés viszonylag újabb elemzése a korábbi irodalom ismertetésével: Franke 1998: 37–48.

mint a „kiváló kisemberek”. Így az életrajzok egy részének retorikája látszólag egy viszonylag jól körülhatárolható társadalmi csoportot és helyzetet ábrázol. A valóságban a „kisemberek” (akár így nevezték magukat, akár nem) eltérő társadalmi közegekből jöttek, a felemelkedés különböző szintjein álltak, és egyáltalán nem biztos, hogy valóban a saját erejükből emelkedtek fel, illetve valóban ők emelkedtek arra a társadalmi rangra, amelyre oly büszkék voltak. Az életrajzaikban megjelenő látszólag egységes témáknak és motívumoknak pedig az Első átmeneti kor egy évszázada folyamán különféle időbeli, helyi és társadalmi kontextusokhoz igazított változatai jöttek létre. Így önreprezentációjuk bizonyos témáit és motívumait az óbirodalmi elit életrajzaiból merítették és alakították a saját társadalmi helyzetük leírására alkalmassá, míg más témák és motívumok új, feltörekvő státuszukra jellemző elemek voltak, amelyek közül néhány – ahogyan majd látni fogjuk – az idők folyamán aztán átszivárogott annak az Első átmeneti kor végi elitnek az önreprezentációjába, amelynek tagjai között talán a „kisemberek” leszármazottai is jelen voltak.

AZ ÖNERŐBŐL VALÓ FELEMELKEDÉS

A témák közül a leggyakoribb és a „kisemberek” csoportjára legjellemzőbb az önerőből való boldogulás/vagyonszerzés volt, amely azonban nem teljesen új elemként jelent meg az életrajzokban. Elvértve már az Óbirodalom vége felé, a VI. dinasztia idején, a nomosz kormányzóknak a királytól és a székhelytől való függetlenedése kezdetén felbukkant, akkor, amikor az életrajzkészítés (az írott önreprezentáció) még az elit kizárólagos privilégiuma volt, és amikor ez az elit általában még nem az önállóságát, hanem a hagyományokhoz és az akkori hatalmi realitáshoz ragaszkodva a királytól való függését hangsúlyozta.⁸ Az önállóságot ezért az egyiptológiai irodalom gyakran szembeállítja a királytól való függéssel és a királlyal szembeni lojalitással.⁹ Bizonyos esetekben tényleg erről volt szó az Első átmeneti korban is. Rehu-rauszen a VIII. dinasztia idején keletkezett életrajzában azt hangsúlyozza, hogy tetteit nem a király megbízásából, hanem a helyi isten, Min felhatalmazásából és számára hajtotta végre.¹⁰ Az Első átmeneti kor decentralizált viszonyai között a helyi istent gyakran ábrázolták az életrajzok a hatalom forrásaként, és az istentől való függést a királytól való függetlenség kontrasztjaként, azaz az önállóság képeként használták. Rehu-rauszen életrajzában ezt egyértelműen meg is fogalmazza. Ez azonban nem sokat mond valódi társadalmi helyzetéről. Az életrajz retorikája és Rehu-rauszen címei biztossá teszik, hogy nem tartozott az elithez. Azt azonban nem lehet eldönteni, hogy a szó valódi értelmében *self-made man* volt-e, valamint hogy felemelkedését a helyi templomnak köszönhette-e. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a helyi

⁸ Polotsky 1930: 196; Moreno García 1997: 29–31; Kloth 2002: 84–85.

⁹ Például Moreno García 1997: 38; Frood 2007: 9.

¹⁰ Kanawati 1986: 44, pl. 1–2, l. X.

templomok, bár nyitva álltak a társadalmi felemelkedésre vágyók előtt, sokszor a régi, elismert helyi családok tagjai számára biztosítottak karrierlehetőségeket.

Az életrajzok sok esetben az önállóságot, a saját erőből történő vagyonszerzést nem a helyi istennel kapcsolták össze, és nem a királyi szolgálattal állították ellentétbe, hanem az örökségből származó vagyonnal. Egy Hemag nevű férfi, akiről a rövid életrajzában közöltek kívül semmit nem tudunk, azzal büszkélkedik, hogy olyan gabonával látta el az éhezőket, amely nem atyai vagy anyai örökségből származott – ezzel arra utalva, hogy maga szerezte a vagyont, és olyan társadalmi pozícióba jutott, amelyben képes volt a rászorulókról gondoskodni (amely, mint fent már láttuk, eredetileg az elit értékrendjének volt egy fontos eleme).¹¹ Hemag valószínűleg a jó körülmények közül származó örökösökkel állítja szembe magát, tágabb társadalmi kontextusban pedig a helyi gazdagságot és hatalmat birtokló régi családokkal. Így a kijelentés mint életrajzi elem (akár igazat írt Hemag a saját életére vonatkozóan, akár nem) a társadalmi felemelkedésre mint értékre, és ezzel párhuzamosan a helyi hatalmak régi birtokosaival való versengésre utal. Az életrajz-tulajdonosok egy nagyobb csoportja azonban ennek a motívumnak egy másik változatát használta, amely nem kifejezetten a meggazdagodásra helyezte a hangsúlyt, hanem a már meglévő vagyon gyarapítására: ők azzal büszkélkedtek, hogy atyai örökségükön túl még növelték is a vagyonukat.¹² Az nem derül ki, hogy mekkora volt az örökség, és hogy a vagyongyarapítás mennyivel juttatta őket magasabbra a társadalmi ranglétrán – ha egyáltalán magasabbra jutottak. Az azonban nyilvánvaló, hogy ők nem lehetnek nagyon alacsony származásúak: vagy a régi helyi elitekhez tartoztak, vagy az újonnan felemelkedők leszármazottai lehettek.

További probléma, hogy önmagában az örökség hiányára való hivatkozás nem elegendő ahhoz, hogy egy életrajz-tulajdonost alacsony származásúnak tekintsünk. Három Naga ed-Deirből származó férfi, akik „kiváló kisember”-ként határozzák meg magukat, és azt állítják, hogy nem volt atyai örökségük, majdnem biztosan mind befolyásos helyi családok gyermekei voltak.¹³ Ugyanis mind a három a felolvasó pap címet viselte, ami azt jelenti, hogy írástudók voltak és a templomi szertartások során szükséges rituális tudás – azaz a titkos rituális szövegek – birtokosai. A hagyományos társadalmakban a vagyon felhalmozása és a tudás/műveltség megszerzése gyakran a társadalmi felemelkedés két különböző szintjén, azaz legalább két generáció alatt történt.¹⁴ Ez a modell még inkább érvényes volt Egyiptomban, ahol az írás és az elit (a felolvasó papok esetében a titkos) tudás elsajátítása csak egy nagyon szűk réteg, egyes becslések szerint csupán a népesség 1–2%-a¹⁵ számára volt lehetséges. Így a Naga ed-Deir-i felolvasó papok, bár azt hangsúlyozzák, hogy saját erejükből jutottak előre, szinte

¹¹ Bosticco 1959: 26 (no. 20).

¹² Moreno García 1997: 40–41.

¹³ Dunham 1937: 80–82 (no. 69), 92–94 (no. 78), 102–104 (no. 84).

¹⁴ Vö. például Chou 2011: 204–217.

¹⁵ Baines–Eyre 1983.

biztos, hogy viszonylag vagyonos és befolyásos helyi családokból származtak. Még akkor is, ha egyikük, Uha így beszél magáról: „Kiváló kisember voltam, aki a saját vagyonából élt, a saját fogatával szántott és a saját hajójával utazott, nem pedig azzal, amit apám kezében találtam.”¹⁶ A két másik felolvasó pap, Tjeby és Indi, szintén „kiváló kisember”-ként határozzák meg magukat, örökséget nem említene, viszont azt állítják, hogy atyjuk házának hátsó részéből emelkedtek fel.¹⁷ Mivel a „ház hátsó része” kifejezés az elit otthonokban azt az elkülönülő magánlakrészt jelölte, ahol a gyermekek is laktak,¹⁸ biztos, hogy Tjeby és Indi tehetősebb családok szülöttei voltak. Mégis mindketten azt hangsúlyozzák, hogy saját erejükből érték el pozíciójukat: Tjeby úgy, hogy „saját karjával cselekedtem”, Indi pedig „Onurisz isten kegyelméből”. Hogy mégsem örökölték, az arra utalhat, hogy nem elsőszülött fiúk, azaz nem fő örökösök voltak. Talán az ilyen fiúgyermek számára éppen a helyi isten/templom szolgálata biztosította a vagyonszerzés lehetőségét és a társadalmi státusz fenntartását. Az sem lehetetlen, hogy a fontos felolvasó papi tisztséget Egyiptom-szerte befolyásos helyi családok monopolizálták, és ezzel biztosítottak karrierlehetőséget családtagjaik számára – talán erről lehetett szó a Deir el-Gebraw-i nomosz kormányzója, Henqu testvéreinek esetében is, aki szintén felolvasó pap volt.¹⁹ Így a Naga ed-Deir-i életrajzokban megjelenő közös motívum valószínűleg hasonló családi/társadalmi környezetre és helyzetre utalt: az atyai örökség – de nem biztos, hogy családi segítség – nélkül való boldogulásra. Szintén a fenti értelmezést erősíti egy későbbi (talán a Középbirodalom elejéről származó) életrajz, ugyancsak Naga ed-Deirből, amely különleges kontextusban használja az atyai örökség hiányának a motívumát: „Saját karommal cselekedtem, amikor gyermek voltam és atyám vagyonát elragadták tőlem.”²⁰ Ez a mondat valószínűleg az Ozirisz-mítosz egyik fontos epizódjára utal, arra, amikor Hórusz atyjának, Ozirisznak a halálát megbosszulva visszaszerzi atyai örökségét.²¹ Azonban az, hogy a mítoszra való utalás összekeveredik a saját erőből való vagyonszerzés gondolatával egy más életrajzokból nem ismert konkrét állításban, inkább arra vall, hogy a motívumot itt egy egyedi esetre szabták: egy atyját korán elvesztő, bizonyára tehetősebb családból származó árva, akit gyermekként kiforgattak az örökségéből, saját erejéből szerez magának társadalmi pozíciót.²² A Naga ed-Deir-i esetekben tehát az atyai örökség hiányában való vagyonszerzés valószínűleg egyik esetben sem a társadalmi felemelkedésnek a képe, hanem a társadalmi státusz megőrzését, így

¹⁶ Dunham 1937: 104 (no. 84), pl. XXXII, ll. 6–7.

¹⁷ Dunham 1937: 81 (no. 69), pl. XXIV.1, A4; 93 (no. 78), pl. XXVIII.2, B1.

¹⁸ Franke 1983: 266–267.

¹⁹ *Urk.* I, 78, 21–22.

²⁰ Museum of Fine Arts, Boston 25.629; Dunham 1937: 25 (no. 12), pl. VII.2, B3–4.

²¹ Az Ozirisz-mítosznak ugyanerre a részletére utaló mondat olvasható Mereri dendarai életrajzában, amelyben azt állítja, hogy kiváló örökös volt, és legyőzte atyja ellenségeit: Petrie 1900: pl. VIII, felső kép, 5. sor; Fischer 1968: 142, 144, 146–147.

²² Morenz 2010: 225–226.

tulajdonképpen (különösen az árva esetében) a lefelé való mobilitás elkerülését hangsúlyozza.

A saját erőből való vagyonszerzésnek nemcsak helyi változatai jöttek létre. A társadalmi mobilitás útján járó családok későbbi – már más társadalmi és gazdasági helyzetben lévő – nemzedékei számára fokozatosan át is alakulhatott a motívum értelme, anélkül, hogy maga a motívum megváltozott volna. Nyilvánvaló, hogy nem állhatott valamennyi, önreprezentációjában a „kisember” retorikáját használó életrajz-tulajdonos a mobilitásnak ugyanazon a kezdeti szintjén. Egyes esetekben a vagyonszerzés témáját minden bizonnyal olyanok használták, akik valóban maguk csinálták meg a szerencséjüket és értek el olyan társadalmi státuszt, amelyet aztán gazdasági függetlenségként éltek meg. A saját erőből való vagyonszerzés és a gazdasági függetlenség témájának hosszú távú használata az életrajzokban azt mutatja, hogy az őket követő generációk számára az már a társadalmi értékrend stabil elemévé vált. Azonban ekkor a motívum mögötti valóság már nem a meggazdagodás, hanem a vagyon (és nyilván öröklött vagyon) gyarapítása volt. Egy dendarai pap, Nehtu egyértelműen utal is életrajzi feliratában arra, hogy a vagyongyarapítás erény volt: „Felépítettem házamat, amely meghaladta atyám házát.”²³

HATALOM ÉS MORÁL

A vagyonszerzésre utaló életrajzi állításokat gyakran követik olyan megjegyzések, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy az életrajz tulajdonosa betartotta a társadalmi normákat. A korábban már említett Rehu-rauszen fontosnak tartja megjegyezni, hogy tisztességesen szerezte vagyonát.²⁴ Iti, egy Gebeleinben élő kincstárnok előbb azt hangsúlyozza, hogy nem ragadta el egyetlen férfi lányát vagy földjét sem, majd valamivel később úgy jellemzi magát, hogy az emberek úgy tekintettek rá, mint egy olyan férfira, aki „nem rabol ki másokat”.²⁵ Az ilyen típusú megjegyzések elég gyakoriak a korabeli életrajzokban, ami éppen a tisztességtelen módon való vagyonszerzés gyakori voltára utal, s ezt az egyiptológiában sokszor a társadalmi ranglétrán emelkedők tipikus jellemzőjének tartják.²⁶ A motívum azonban már az óbirodalmi elit életrajzokban is jelen volt,²⁷ és az Első átmeneti korban sem lehetett csak a „kisemberek” jellemzője. Legalább olyan gyakori kellett, hogy legyen a vagyonnal, befolyással bíró elit körében, akiknek éppen helyzetüknél fogva több alkalmuk volt a hatalmukkal való visszaélésre.

²³ Petrie 1900: 50, pl. XI, első kép az alsó sorban.

²⁴ Kanawati 1986: 44, pl. 1–2, l. IV–V.

²⁵ Cairo Catalogue General 20001, 3–4. és 10. sor; Lange–Schäfer: 1902–1925: 1–2; Polotsky 1929: 44.

²⁶ Kanawati 1986: 45; Moreno García 1998: 159.

²⁷ Kloth 2002: 89 (9), 90–91, 95–96.

A befolyás hatalommal való megszerzésének egy másik eszköze a „hatásos (hatalommal bíró) beszéd” volt, ami pozitív tulajdonságként jelent meg mind az elit, mind a „kisemberek” életrajzában. A téma eredetileg, az Óbirodalom idején a „soha nem mondtam rossz dolgot egyetlen ember ellen sem”, a „jót mondtam és a jót ismételtam”, valamint az „igazságosan cselekedtem és beszéltem” állításokban tűnik fel. Ezek a kijelentések az életrajz tulajdonosának erkölcsi kiválóságát emelik ki. Az Első átmeneti korban ugyanez a téma már megváltozott formában tűnik fel. A „kisemberek” életrajzában igen gyakori az „aki a saját szájával szól” epitheton, amelyet gyakran követ egy másik gyakori jelző: „aki a saját karjával cselekszik”.²⁸ Ezek a kijelentések azonban, bár szintén pozitív értéket hordoznak, már nem az erkölcsi személyiségre vonatkoznak, hanem a vagyoni és társadalmi emelkedést hangsúlyozzák, és benne a beszéd készségének a szerepét az egyén társadalmi sikerében. A hatalommal bíró beszéd tehát eszköz volt a mobilitási versenyben – ami nem meglepő egy alapvetően verbális társadalomban (az írásbeliség jelentősége ellenére az ókori Egyiptomban a kommunikáció alapvetően szóbeli volt még az írástudók egymás közötti érintkezésében is).²⁹ A verbális kommunikáció jelentősége a társadalmi versengésben még inkább világossá válik akkor, amikor a témával egy valóban széles hatalommal rendelkező egyén életrajzában találkozunk: Anhtífi, a korábban már említett dél-egyiptomi tartományi úr nem egyszerűen „a saját szájával szól”, hanem ő volt az „akinek szava hatalommal bírt”, és „aki fennhangon szól, amikor az előkelők hallgattak”.³⁰

PATRONÁTUS

A függetlenség és az egyéni képességek hangsúlyozása mellett feltűnik egy másik, látszólag jelentéktelenebb téma is a „kisemberek” életrajzában: a patronátus intézménye. A fent már említett Naga ed-Deir-i árva, miután kiforgatták az örökségéből, valószínűleg úgy szerezte vissza társadalmi pozícióját, hogy kisebb-nagyobb befolyással bíró helyi hatalmak szolgálatába állt („követte őket”), sőt úgy tűnik, végül a helyi tanácsba is bekerült: „Együtt tanácskoztam a nagyokkal és a kicsikkel, miután követtem őket.”³¹ (A mondat emellett azt is bizonyítja, hogy a „kicsik”-nek is helyük volt a helyi tanácsokban.) A felső-egyiptomi Nagada városában a helyi templom biztosított előrejutást azoknak, akik a főpap szolgálatába álltak: Heszi, a vásznak elöljárója három főpapot is szolgált;³² egy Fegu nevű katona egy Uszer nevű főpap megbízásából több ízben teljesített az

²⁸ Polotsky 1930: 34; Fischer 1961: 48.

²⁹ Parkinson 2010: 118–119.

³⁰ Vandier 1950: 171, 179; magyarul: Kóthay–Gulyás 2007: 233.

³¹ Dunham 1937: 25 (no. 12), pl. VII.2, B4; a szöveghely értelmezéséhez: Morenz 2010: 226 n. 324.

³² Cairo Catalogue General 1649, 4–7. sor: Fischer 1964: 65–67, pl. XVII.

életrajzában közelebbről meg nem határozott feladatokat;³³ egy Henemszu nevű funkcionáriust egy másik főpap, Dzsefi azzal bízott meg, hogy szerezzen állatokat a templom számára;³⁴ Szeneni pedig arról számol be, hogy Dzsefi főpap kapujában (azaz az ő megbízásából) gabonát osztott a város lakói számára.³⁵ Ezek a nagadai férfiak nemcsak hogy nem ejtenek szót önállóságról az életrajzukban, hanem a főpapokhoz fűződő viszonyukon túl semmilyen más eseményt nem tartanak említésre méltónak az életükből, ezzel azt sejtetve, hogy karrierjük teljes egészében uraiktól függött. A négy férfi közül három ugyanannak a főpapnak, Dzsefinak a szolgálatában állt, aki valószínűleg egy kiterjedt familiáris hálózatot épített fel (vagy már örökölt). Az ilyen hálózatok létezését a korabeli temetők szerkezete is alátámasztja, amelyekben a kisebb sírok gyakran csoportosulnak egy magas rangú személy nagyobb temetkezése körül. Ez az elrendezés azt bizonyítja, hogy a patronátus a társadalmi szerveződés egyik legfontosabb alappillére volt a korszakban.³⁶

Ha pedig a patronátus meghatározó volt a társadalom szerveződésében, akkor meghatározónak kellett lennie a társadalmi mobilitásban is. Vagyis az életrajzok viszonylag ritka utalásai ellenére elég valószínűnek tűnik, hogy a „kisemberek” egy jelentős része ilyen hálózatok részeként érte el sikereit és felemelkedését. Így a patronátus szinte biztos, hogy nem alternatív lehetőség volt egy másik út, a független gazdasági felemelkedés mellett. Néhány Gebeleinből származó életrajz utal is erre, amikor az önállóan szerzett vagyon és az egy vagy több úrtól való függés témája egymás mellett jelenik meg bennük. Egy Iti nevű városi kincstárnok, aki „kiváló kisember”-ként határozza meg magát, arról számol be az életrajzában, hogy „saját karjával cselekedett”, amikor nyájakat szerzett, ugyanakkor arról is említést tesz, hogy „kis és nagy urakat” szolgált.³⁷ A szintén gebeleini Heqaib, ugyancsak „kiváló kisember”, egy városi kormányzót nevez meg uraként.³⁸ Egy Merer nevű mészáros, aki két sztelét is állíttatott és azok mind-egyikén egy-egy feliratot hagyott maga után, leírja, hogy nyájakat, embereket, földeket és egyéb vagyont szerzett, majd azzal büszkélkedik, hogy több helyi vezető számára is vágott állatokat.³⁹

Hogy a gazdasági függetlenség mellett a patronátusra való utalás miért ritka az életrajzokban, nehéz pontosan megválaszolni. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a motívumok használatának a különbségei helyi változatokra utalnak: Naga ed-Deirben csak egy életrajz van, amelyik a patronátus intézményére utal, és az is késői, valószínűleg a Középbirodalom elejéről származik; a nagadai életrajzokban

³³ Strasbourg 344, 6–7. sor: Fischer 1964: 62–64, pl. XVI, fent.

³⁴ Chicago Oriental Institute 12105, 5–7. sor: Gardiner 1922: pl. XVIII; Fischer 1964: 64–65; pl. XVI, lent.

³⁵ Cairo Catalogue General 20500, 2–5. sor: Fischer 1964: 67–68, pl. XVIII.

³⁶ Seidlmayer 1987: 211–214; Franke 1990: 120–121.

³⁷ Cairo Catalogue General 20001, 8–9. sor: Lange–Schäfer 1902–1925: I. 1–2; IV. pl. 1.

³⁸ British Museum 1671: 7–8. és 10. sor: Polotsky 1930: 195, pl. XXIX.

³⁹ Kraków MNK XI 99, 2–3. sor: Čžerný 1961: 5–7, pl. 1; Morenz 2010: 288–289.

a helyi főpapok szolgálata gyakorlatilag kizárólagos érték; Gebeleinben viszont az önállóság és a patronátus együttesen jelenik meg az életrajzokban.

A TÁRSADALMI STÁTUSZ EMELÉSE

A „kisemberek” olyan saját identitást építettek fel, amely egyértelműen különbözött az elitétől. Mégis egyesek önreprezentációjukban az utóbbiak életrajzaiból kölcsönöztek motívumokat és témákat. Ez jól tetten érhető a fent említett Heqaib esetében, aki mindkét repertoárból merített.⁴⁰ Bizonyos pontokon az elit életrajzokból kölcsönöz: például a „kisemberek” életrajzában elő nem forduló „nemes (*sepesz*) Thébában” jelzőt használja (ahol a „nemes” kifejezés a „kicsi” mint társadalmi kategória ellentéte); nem azt írja, hogy vagyont *szerzett*, hanem hogy „emberekben és rézben gazdag”; és azt állítja, hogy városa és a környező területek számára nemes cselekedeteket hajtott végre (ami a városi és tartományi vezetők önreprezentációjának tipikus motívuma volt).⁴¹ Életrajza azonban egy „kiváló kisember” karrierjének tipikus példája: minden bizonnyal állatokkal foglalkozott, s bár nyájait valószínűleg nem maga gondozta és legeltette, azokat egy városi vezető, nyilván Heqaib ura ellenőrizte.⁴² A két életrajztípus elemeinek a keverése arra utal, hogy a társadalmi ranglétrán sikeresen felfelé haladó Heqaib, feltehetően egy igazi *self-made man*, túl akart lépni saját megszerzett társadalmi státuszán – legalább önreprezentációjában. Bár az is lehet, hogy a szöveg inkább fiának, az életrajzot tartalmazó sztélé megrendelőjének a törekvéseit tükrözi. Erre utalhat az is, hogy a sztélén az apa-fiú kapcsolat és a két nemzedék közötti folyamatosság nagyobb hangsúlyt kap, mint általában. A szöveg befejező sorai előbb az apa, Heqaib szavaival hangsúlyozzák ezt a folyamatosságot („örökösöm karja erős”), majd a fiú szavai következnek: „Amit az ő legidősebb fia, az ő szeretettje, Ini, atyja házának újraalapítója készítettett (tudniillik a sztéléjét)”.⁴³ Hasonló ambíciókról tanúskodik a dendarai Neferiu kincstárnok életrajza, aki úgy jellemzi magát, mint „aki karjával nagyot cselekedett”. A mondat részben a „kisemberek”-kel való önazonosságra utal (akik „saját karjukkal” cselekszenek), másrészt a „nagy” szó adverbiumként való használata egyértelműen jelzi Neferiunak azt a törekvését, hogy az elittel próbálja kapcsolatba hozni magát – a „nagy”, „nagy-nak lenni” kifejezés ugyanis a „kicsikkel” szembeállítva mindig az elitre utalt. Neferiu ennél a finom célzásnál egyértelműbb kijelentéseket is tesz. Azt állítja, hogy táplálta a „nagyokat” az éhezés évében, valamint hogy „nagyobb volt, mint a nagyok és a tisztviselők”.⁴⁴

⁴⁰ British Museum 1671: Polotsky 1930; Morenz 2010: 271–285.

⁴¹ British Museum 1671: 1–3. és 8–11. sor: Polotsky 1930: 195, pl. XXIX.

⁴² British Museum 1671: 7–8 és 10. sor: Polotsky 1930: 195, pl. XXIX.

⁴³ British Museum 1671: 11–12. sor: Polotsky 1930: 195, pl. XXIX.

⁴⁴ Metropolitan Museum of Arts 12.183.3, D 2–4: Fischer 1968: 206–209, pl. XXV; Lichtheim 1988: 32–33.

A TÁRSADALMI EMELKEDÉS ÚTJAI

Míg az életrajzok részletes képet festenek a „kisemberek” valódi vagy fiktív képességeiről és eredményeiről, addig alig árulnak el valamit a társadalmi előrehaladás módjairól. A régészeti leletek és néhány életrajz (ahogy fent már kiderült) arra vallanak, hogy a felemelkedés egyik leggyakoribb útja a patronátusi rendszereken keresztül vezethető. A konkrét tevékenységekre vonatkozóan azonban már kevés a közvetlen információnk. Heqaib példája azt mutatta, hogy az állattartás és pásztorkodás egy lehetséges és fontos mobilitási csatorna volt. Ezt látszik megerősíteni az is, hogy a „kisemberek” által szerzett vagyon összetételében (legalábbis az életrajzokban található felsorolások alapján) az első helyen éppen a nyájak állnak, különösen a felső-egyiptomi úgynevezett Gebelein-Moalla régióban.⁴⁵

Egy másik gyakori út lehetett a katonáskodás és egyéb paramilitáris tevékenységek (például vadászat, sivatagi járőrözés, rendfenntartás). Ez Nagada és Gebelein környékén lehetett gyakori, ám erre az életrajzok csak nagyon ritkán utalnak, és akkor is csak közvetve: Qedesz, egy gebeleini és Fegu, egy nagadai katona gyorsaságukra és hősiességükre utalnak rövid életrajzukban.⁴⁶ Sokkal többet árulnak el a sztéléken megörökített képi ábrázolások, amelyek gyakran mutatják a tulajdonosokat íjjal és nyíllal.⁴⁷ Elképzelhető, hogy Anhtifi, a dél-egyiptomi nagyhatalmú tartományi úr karrierje is a katonai pályán való társadalmi előrelépés példája.⁴⁸ Ez annyiban érdekes, hogy ha tényleg így történt, akkor egy olyan ritka mobilitási eset tárul fel előttünk, amikor a felemelkedés nem a „kisemberek” csoportjába, hanem egyenesen a társadalom legmagasabb szintjére vezetett.

A felemelkedésnek viszonylag gyakori útja lehetett még a kereskedelem is. Erre vonatkozóan az életrajzok nem sokat árulnak el, de a feltételezést megerősítik más források. Tudjuk, hogy ebben az időszakban a Nílus-völgyben jelentős volt a távolsági kereskedelem. Anhtifi életrajzában erre vonatkozóan ezt olvashatjuk: „Megérkezett Dél embereivel és Észak gyermekeivel. Jó minőségű olajat hoztak a nekik adott gabonáért cserébe. Az én gabonám dél felé eljutott Wawatig (Alsó-Núbia), észak felé a Thiniszi nomoszig”.⁴⁹ Szintén a kereskedelem fontosságára utalhat az, hogy az életrajzokban a „kisemberek” által szerzett vagyon egyik fontos tétele (a nyájak mellett) a hajó volt. Ez részben státuszszimbólum lehetett, hiszen a tehetősebbek és magasabb rangúak számára a fő közlekedési útvonal Egyiptomon belül a Nílus volt, amelyen a leggazdagabbak saját

⁴⁵ Kubisch 2000: 252; Morenz 2010: 76, 78–79.

⁴⁶ Qedes (Berlin 24032, 2. és 5–6. sor): Fischer 1961: 47, fig. 1; Fegu (Strasbourg 344, 4–5. sor): Fischer 1964: 63, pl. XVI.

⁴⁷ Nagadára vonatkozóan: Fischer 1964: 58–59. Gebeleinre vonatkozóan: Fischer 1961; Morenz 2010: 80–86.

⁴⁸ Morenz 2009–2010: 189.

⁴⁹ Vandier 1950: 220–221 (IV., 10–15); magyarul: Kóthay–Gulyás 2007: 235.

hajóikkal utaztak. Másrészt utalhat a „kisemberek” vízen folytatott belső kereskedelembe való szerepére is. Hogy ezt a kereskedelmet kizárólag a saját hasznukra bonyolították-e, vagy – úgy, mint a pásztorok – egy magasabb rangú városi vagy tartományi vezető szolgálatában álltak, nem lehet eldönteni. A patronátus általános elterjedése arra vall, hogy az utóbbi valószínűbb. A kereskedelem mobilitásában játszott szerepére és a kereskedők eredetére vonatkozóan egy középbirodalmi irodalmi alkotás, a *Paraszt panaszzai* című elbeszélés is érdekes információkat tartalmaz. A címszereplő „paraszt” nem földműves (ezt csak a modern cím sugallja), hanem egy, a Nílus-völgy peremvidékén élő, alacsony származású kereskedő, aki az oázisok és Egyiptom közötti sivatagi áruforgalomban vesz részt közvetítőként, és aki az elbeszélés végén a társadalmi ranglétrán viszonylag magasat lépve egy egyiptomi tisztviselő szolgálatába kerül.⁵⁰ Története (még ha fiktív is) azért érdekes, mert azt bizonyítja, hogy a Középbirodalom idején, amikor a mű született, a kívülről érkező kereskedőre mint a társadalmi felemelkedés egyik modelljére tekintettek.

Ha a kereskedelem és a pásztorkodás valóban a mobilitás fontos csatornáit voltak, akkor ebből az is következik, hogy a társadalmi előrelépés sokszor térbeli mobilitással járt együtt. Ugyanez valószínűleg igaz volt a katonai szolgálat útján felemelkedőkre is, hiszen a Gebelein-Moalla régióban szolgálatot teljesítő katonák egy jelentős része núbiai származású volt.⁵¹ Vagyis a társadalmi mobilitás élvezőinek egy jelentős hányada nem az egyiptomi parasztság köréből került ki, hanem idegen származású volt, Egyiptom peremvidékéről vagy határain túlról telepedett be a Nílus-völgybe. Van azonban egy kivételes példánk az Egyiptom belüli mobilitásra is. Henqu, Deir el-Gebrawi ura arról számol be az életrajzi feliratában, hogy segítette az emberek társadalmi felemelkedését, amikor más nomoszokból származó családokat telepített a saját nomoszába, hogy újratelepítse (a valószínűleg valamilyen természeti vagy társadalmi okból elnéptelenedett) városokat: „Azok számára, akik korábban szolgák⁵² voltak ott, hivatalt biztosítottam.”⁵³ Ezek a példák mind azt mutatják, hogy a társadalmi mobilitás nagyon sok esetben területi mobilitással járt együtt. A „kisemberek” életrajzi felirataiban azonban semmilyen információt nem tartalmaznak ezekre a mozgásokra, és így az eredetükre vonatkozóan. Ezt az magyarázhatja, hogy Egyiptomban a város kiemelkedő szerepet játszott a társadalmi identitás kialakításában, így egy kívülről érkező idegen, ha elismerést és státuszt akart szerezni új környezetében, annak közösségével kellett, hogy azonosítsa magát, nem említve eredeti származását.

⁵⁰ Dobrovits 1963: 5–18.

⁵¹ Fischer 1961.

⁵² A szolga itt nem rabszolgát jelent, hanem függőségben lévő személyt.

⁵³ Urk 1, 78, 4; magyarul: Kóthay–Gulyás 2007: 142.

AZ ÖNREPREZENTÁCIÓ VÁLTOZÁSAI A KÖZÉPBIRODALOM KORÁBA VALÓ ÁTMENET IDŐSZAKÁBAN

Az Első átmeneti korban az életrajzokban a társadalom két, belsőleg erősen tagolt, de önreprezentációjában viszonylag egységes képet mutató nagy csoportja különült el: 1) a területéért és annak lakosságáért felelős, a kezében abszolút hatalmat összpontosító és a királytól független tartományi vagy városi vezető és 2) az ön magát gazdasági függetlenséggel és a társadalmi felemelkedés képességével jellemző „kiváló kisember”. A két csoport önreprezentációja sok közös elemet tartalmazott, de alapvetően jól elkülöníthető retorikával rendelkezett mindkettő. A korszak vége felé komoly hatalmi versengések kezdődtek az Egyiptom fölötti egységes uralom visszaállításáért, amelynek során két erős dinasztikus központ alakult ki az északi Hérakleopoliszban és a déli Thébában, s mindkét központ urai királyoknak nevezték magukat, a vidéki elitek pedig a két hatalmi központ valamelyike körül csoportosultak. A megváltozott hatalmi-politikai helyzet az önreprezentációban is változásokat eredményezett.

A legjelentősebb és legérdekesebb jelenség az volt, hogy az ismét a királyi hatalom felé orientálódó elit önreprezentációjában sokkal nagyobb mértékben bukkantak fel a „kisemberek”-re jellemző témák és motívumok, azonban átalakítva és eredeti jelentésükkel ellentétes használatban, ami nyilvánvalóan a két társadalmi kategória közti különbség hangsúlyozását szolgálta. Így a saját erőből szerzett vagyon motívuma a gazdagság (de nem a szerzett gazdagság) általános képévé vált. I. Heti sziuti kormányzó például a régi „vagyon szerzési” kifejezést úgy adaptálta életrajzában, hogy „nagy vagyonú”-nak nevezte magát, és az „aki a saját karjával cselekszik” jelző helyett az „erős karú” kifejezést használta.⁵⁴ Tjetji kincstárnok thébai sírjában a vagyonszerzés motívumát így alakította át: „felszerelkeztem a saját vagyonommal, amelyet az én uram felsége adott nekem, mert nagyon szeretett engem”.⁵⁵ Itt már (egy olyan korszakban, amikor két erős királyi központ körül csoportosult a korabeli elit) a királyi szolgálat mint érték is visszatért. Sokat árulnak el azok a szavak is, amelyekkel a régi kifejezéseket átalakították: valamennyi olyan jelző volt, amelyet főnévként az elit mint társadalmi csoport megnevezésére alkalmaztak („nagy”, „hatalmas”, „gazdag”, „nemes”), és amely a „kicsi” kifejezéssel nemcsak mint jelzővel, hanem mint a társadalomnak az elit alatt álló csoportjára utaló terminussal állt szemben. Egy nomosz kormányzó fia, Kay vezír magas rangja ellenére kicsinek (*nedzsesz*) nevezte magát egy feliratában, de ezt, az Első átmeneti kor korábbi időszakában még alapvetően pozitív értelmet hordozó szót egy olyan jelzővel egészítette ki, amely éppen ellenkezőjére változtatta a kifejezés értelmét: „hatalmas kicsi”.⁵⁶ Ezzel nem csupán azt fejezte ki, hogy a „nagyok/hatalmasok” közé tartozik, hanem azt is,

⁵⁴ V. sz. sziuti sír, 13–16. sor: Brunner 1937: 66.

⁵⁵ British Museum 614, 11–12. sor: Clère and Vandier 1982: 16 (§20).

⁵⁶ Hatnub graffito no. 16, 2–3. sor: Anthes 1964: 35–38, pl. 16.

hogy ő nem „kicsi”, vagy esetleg azt, hogy ő *már* nem „kicsi”. A „kisemberek” önreprezentációjában szereplő motívumok következetes átalakítása ugyanis arra is utalhat, hogy az Első átmeneti kor végi elit egy része alacsonyabb rangú családokból származhatott, akik új társadalmi helyzetükben éppen a mobilitás előtti státuszuktól akarták eltávolítani magukat. A „kisemberek” és az elit közötti megkülönböztetésnek a legdrasztikusabb példája egy XI. dinasztiaiabeli életrajzban jelenik meg, amelyben elítélendő tettként ábrázolják, ha egy „férfi fia” (azaz egy magas társadalmi státuszú személy) szexuális kapcsolatot létesít egy „kicsi”-vel.⁵⁷

Ugyanebben az időszakban különös hangsúlyt kap az életrajzokban az elődökre való hivatkozás. Több igen magas rangú életrajz tulajdonosa nevez meg őseiként valódi vagy fiktív óbirodalmi személyeket, ezzel legitimálva hatalmi és társadalmi státuszát az új politikai helyzetben: a központi királyi hatalom, azaz az óbirodalmi állapotok helyreállításának az időszakában. Az ősök konstruálásának legérdekesebb példáját Bersében találjuk, ahol több nomosz kormányzó óbirodalmi sírokat restauráltatott a környékbeli temetőkből, és ezekről a tettekről be is számol saját sírjának a falain.⁵⁸ Egy másik jelentős vidéki központban, Meir temetőjében az egyik középbírodalmi kormányzó fiktív genealógiája egészen a IV. dinasztia koráig vezeti vissza családjá eredetét.⁵⁹ Szintén ebben a korban terjed el, hogy magas rangú személyek, nők és férfiak egyaránt isteni eredetű ősökkel vagy a mitikus időkhöz visszanyúló nemesi elődökkel büszkélkednek.⁶⁰

Ezzel párhuzamosan a „kisemberek” életrajzai is a nemzedékek közötti folytonosságot emelik ki: egyrészt az örökös szerepének hangsúlyozásával, másrészt az ősökre való hivatkozással, bár az elit körében elterjedt genealógiák „gyártása” náluk hiányzik. Ez természetesen a saját erőből való felemelkedés és társadalmi siker témájának a visszaszorulását is jelentette. Az Első átmeneti kor végére, a Középbírodalom elejére a „kisemberek” (vagy inkább azok leszármazottai) közül már nyilván sokan jelentős vagyont halmoztak fel, és közösségük befolyásos tagjaivá váltak. Ilyen lehetett Antef, aki a nyájak felügyelője címet viselte. Életrajzában egy pástor család ötödik nemzedékének tagjaként, nyájak és földek birtokosaként, valamint városa tanácsának befolyásos tagjaként ábrázolja magát.⁶¹ Antef név szerint nem sorolja fel az őseit, és beszámolója az új elit konstruált genealógiáival szemben valószínűleg nem fiktív. Az ősökre való hivatkozás nála nyilván nem a hatalom és a társadalmi státusz legitimálására szolgál egy új hatalmi helyzetben, hanem egy valóságos társadalmi folyamatnak – egy több generáció alatt felépített mobilitási sikernek – az önreprezentációban való megjelenítése.

⁵⁷ University College, London 14430, x+12. sor: Landgráfová–Navrátilová 2009: 36. A „férfi fia” kifejezéshez: Fischer–Elfert 1999: 299–302; Parkinson 1996: 141; Gnirs 2000: 136.

⁵⁸ De Meyer 2005.

⁵⁹ Grajetzki 2005: 57–60.

⁶⁰ Fischer 1956: 104–105; Franke 1998.

⁶¹ Franke 2007: 163–164.

FORRÁSOK

- Anthes, Rudolf 1964: *Die Felseninschriften von Hatnub nach den Aufnahmen Georg Möllers*. (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde 9.) Hildesheim.
- Brunner, Hellmut 1937: *Die Texte aus den Gräbern der Herakleopolitenzeit von Siut mit Übersetzung und Erläuterungen*. (Ägyptologische Forschungen 5.) Glückstadt.
- Clère, Jacques J. – Vandier, Jacques 1982: *Textes de la Première Période Intermédiaire et de la XIème dynastie*. (Bibliotheca Aegyptiaca 10.) Bruxelles.
- Černý, Jaroslav 1961: The Stela of Merer in Cracow. *Journal of Egyptian Archaeology* (47.) 5–9.
- Dobrovits Aladár 1963: *A paraszt panasza. Óegyiptomi novellák*. Budapest.
- Dunham, Dows 1937: *Naga-ed-Dêr Stelae of the First Intermediate Period*. London.
- Fischer, Henry George 1964: *Inscriptions from the Coptite Nome: Dynasties VI–XI*. (Analecta Orientalia 40.) Roma.
- Fischer, Henry George 1968: *Dendera in the Third Millennium B.C. down to the Theban Domination of Upper Egypt*. Locust Valley, New York.
- Gardiner, Alan H. 1922: A Stela of the Earlier Intermediate Period. *Journal of Egyptian Archaeology* (8.) 191–192.
- Helck, Wolfgang 1995: *Die „Admonitions“: Pap. Leiden I 344 recto*. (Kleine Ägyptische Texte 11.) Wiesbaden.
- Kákossy László 1957: Ipu, a főrangú intelmei. *Antik Tanulmányok* (4.) 323–334.
- Kanawati, Naguib 1986: New Biographical Inscriptions from the First Intermediate Period. *Göttinger Miszellen* (89.) 43–54.
- Kóthay Katalin Anna – Gulyás András 2007: *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből*. Miskolc.
- Lange, Hans O. – Schäfer, Heinrich 1902–1925: *Grab und Denksteine des Mittleren Reichs im Museum von Kairo. No. 20001–20780*. 4 vols. Berlin.
- Petrie, William Matthew Flinders 1900: *Denderah 1898*. (Memoirs of the Egypt Exploration Fund 17.) London.
- Petrie, William Matthew Flinders 1925: *Tombs of the Courtiers and Oxyrhynchos*. (British School of Archaeology in Egypt; Egyptian Research Account 37.) London.
- Polotsky, Hans Jakob 1930: The Stela of Heka-yeb. *Journal of Egyptian Archaeology* (16.) 194–199.
- Urk. I. Kurt Sethe 1933: *Urkunden des Alten Reichs*. Leipzig.
- Vandier, Jacques 1950: *Mo^oalla. La tombe d'Ankhtifi et la tombe de Sébekhotep*. (Bibliothèque d'études 18.) Le Caire.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 1970: *Der König als Sonnenpriester: Ein kosmographischer Begleittext zur kultischen Sonnenhymnik in thebanischen Tempeln und Gräbern*. (Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo 7.) Glückstadt.
- Baines, John – Eyre, Christopher John 1983: Four notes on literacy. *Göttinger Miszellen* (61.) 65–96.

- Berlev, Oleg 1978: *Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства*. Москва.
- Bosticco, Sergio 1959: *Museo Archeologico di Firenze. Le stele egiziane dall'Antico al Nuovo Regno*. Rome.
- Breasted, James Henry 1912: *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt: Lectures Delivered on the Morse Foundation at Union Theological Seminary*. New York.
- Chou, Young-tê 2011: *Social Mobility in Traditional Chinese Society: Community and Class*. New Brunswick.
- De Meyer, Marleen 2005: Restoring the Tombs of his Ancestors? Djehutinakht, Son of Teti, at Deir al-Barsha and Sheikh Said. In: Fitzenreiter, Martin (Hrsg.): *Genealogie – Realität und Fiktion von Identität*. (Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie 5.) London, 125–135.
- Fischer-Elfert, Hans-Werner 1999: *Die Lehre eines Mannes für seinen Sohn. Eine Etappe auf dem „Gottesweg“ des loyalen und solidarischen Beamten des Mittleren Reich*. (Ägyptologische Abhandlungen 60.) Wiesbaden.
- Fischer, Henry George 1956: A Daughter of the Overlords of Upper Egypt in the First Intermediate Period. *Journal of the American Oriental Society* (76.) 99–110.
- Fischer, Henry George 1961: The Nubian Mercenaries of Gebelein during the First Intermediate Period. *Kush* (9.) 44–80.
- Franke, Detlef 1983: *Altägyptische Verwandtschaftsbezeichnungen im Mittleren Reich*. (Hamburger Ägyptologische Studien 3.) Hamburg.
- Franke, Detlef 1990: Erste und Zweite Zwischenzeit – Ein Vergleich. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* (117.) 119–129.
- Franke, Detlef 1998: Kleiner Mann (nds) was bist Du? *Göttinger Miscellen* (167.) 33–48.
- Franke, Detlef 2007: The Good Shepherd Antef (Stela BM EA 1628). *Journal of Egyptian Archaeology* (93.) 149–174.
- Frood, Elizabeth 2007: *Biographical Texts from Ramessid Egypt*. (Writings from the Ancient World 26.) Leiden–Boston.
- Gnirs, Andrea M. 2000: The Language of Corruption: On Rich and Poor in the Eloquent Peasant. In: Gnirs, Andrea M. (ed.): *Reading the Eloquent Peasant. Proceedings of the International Conference on The Tale of the Eloquent Peasant at the University of California, Los Angeles, March 27–30 1997*. (Lingua Aegyptia 8.) Göttingen, 125–155.
- Grajetzki, Wolfram 2005: Zwei Fallbeispiele für Genealogien in Mittleren Reich. In: Fitzenreiter, Martin (Hrsg.): *Genealogie – Realität und Fiktion von Identität*. (Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie 5.) London, 57–68.
- Kloth, Nicole 2002: *Die (auto-) biographischen Inschriften des ägyptischen Alten Reiches: Untersuchungen zu Phraseologie und Entwicklung*. (Studien zur Altägyptischen Kultur Beihefte 8.) Hamburg.
- Kóthay Katalin Anna 2015: Kereskedelmi utak Egyiptomban az Első Átmeneti Kor és a Középbirodalom idején. In: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (szerk.): *Ökonomia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. (Ókor – Történet – Írás 3.) Pécs–Budapest, 81–98.
- Kubisch, Sabine 2000. Die Stelen der I. Zwischenzeit aus Gebelein. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo* (56.) 239–265.

- Landgráfová, Renata – Navrátilová, Hana 2009: Taboos of the Golden Goddess. Sexual Taboos in the First Intermediate Period and Middle Kingdom Egypt. In: Maříková Vláčková, Petra – Minářová, Jana – Tomášek, Martin (eds): *My Things Changed Things. Social Development and Cultural Exchange in Prehistory, Antiquity and the Middle Ages*. Prague, 34–46.
- Lichtheim, Miriam 1988: *Ancient Egyptian autobiographies chiefly of the Middle Kingdom: a study and an anthology*. (Orbis biblicus orientalis 84.) Freiburg–Göttingen.
- Moreno García, Juan Carlos 1997: *Études sur l'administration, le pouvoir et l'idéologie en Égypte, de l'Ancien au Moyen Empire*. (Ægyptiaca Leodensia 4.) Liège.
- Moreno García, Juan Carlos 1998: De l'Ancien Empire à la Première Période Intermédiaire: l'Autobiographie de Q3r d'Edfou, entre tradition et innovation. *Revue d'égyptologie* (49.) 151–160.
- Morenz, Ludwig. 2009–2010: Power and Status. *Ankhtifi the hero, founder of a new residence?* In: García, Juan Carlos Moreno (ed.): *Élites et pouvoir en Égypte ancienne* (= *Cahiers de recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille* 28.). Lille, 177–192.
- Morenz, Ludwig 2010: *Die Zeit der Regionen im Spiegel der Gebelein-Region. Kulturgeschichtliche Re-Konstruktionen*. (Probleme der Ägyptologie 27.) Leiden–Boston.
- Moret, Alexandre 1922: L'accession de la plèbe égyptienne aux droits religieux et politiques sous le Moyen Empire. In: *Recueil d'études égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion à l'occasion du centenaire de la Lettre à M. Dacier relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques lue à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres le 27 septembre 1822*. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études 234.) Paris, 331–360.
- Parkinson, Richard B. 1996: Individual and Society in Middle Kingdom Literature. In: Loprieno, Antonio (ed.): *Ancient Egyptian Literature: History and Forms*. (Probleme der Ägyptologie 10.) Leiden–New York–Köln, 137–155.
- Parkinson, Richard B. 2010: *Poetry and Culture in Middle Kingdom Egypt: A Dark Side to Perfection*. (Studies in Egyptology and the Ancient Near East.) London–Oakwill.
- Polotsky, Hans Jakob 1929: *Zu den Inschriften der 11. Dynastie*. (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Aegyptens 11.) Leipzig.
- Richards, Janet 2005. *Society and Death in Ancient Egypt: Mortuary Landscapes of the Middle Kingdom*. Cambridge.
- Seidlmayer, Stephan Johannes 1987: Wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung im Übergang vom Alten zum Mittleren Reich. Ein Beitrag zur Archäologie der Gräberfelder der Region Qau-Matmar in der Ersten Zwischenzeit. In: Assmann, Jan – Burkard, Günter – Davies, Vivian (eds): *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology*. New York, 175–217.
- Smith, Mark 2009: Democratization of the afterlife. In: Dieleman, Jacco – Wendrich, Willeke (eds): *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. Los Angeles. (<http://repositories.cdlib.org/nelc/uee/1147> – utolsó letöltés: 2016. január 23.)

Dembitz Gabriella

Hereré, Nodzsmet és Henuttaui – az előkelő nők társadalmi szerepe az ókori Egyiptomban a késő Ramesszida kor és a XXI. dinasztia idején*

„A Fáraó, élet, üdv, egészség, tábornokától Amon-Ré, az istenek királyának *khener*-intézményének előljárója,¹ a nemes hölgy, Nodzsmet számára. Életben, üdvösségben, egészségben, és Amon-Ré, az istenek királyának szeretetében. Ami azt illeti: kérem az összes istent és istennőt, akik mellett elhaladok, hogy éltessenek téged, hogy adjanak neked egészséget, és adják, hogy (ismét) lássalak (téged), amikor viszsztatérek, és hogy gyönyörködhessek a látványodban minden nap.

Minden ügyet tudomásul vettem, amellyel kapcsolatban (levelet) küldtél nekem. Ami azt az ügyet illeti, amellyel kapcsolatban azt mondtad, hogy azt a két *medzsai*² mondta: csatlakozz Paisuubenhez és Tjaroyhoz, az írkokhoz. Vitesd a két *medzsait* a házamba, és járj a végére a beszédüknek rövid időn belül. Gyilkoltasd meg őket, (majd) dobasd őket a vízbe éjszaka.

Írd meg nekem, hogy vagy! Legyen jó az egészséged!

(Címzett:) Amon-Ré, az istenek királyának *khener*-intézményének előljárója, a nemes hölgy, Nodzsmet, a tábornok írnoke Qenikhnum számára.”³

* (CNRS, USR 3172 CFEETK – Labex Archimede) A tanulmány a francia Nemzeti Tudományos Kutatási Központ (CNRS) „Investissement d’avenir” (ANR-11-LABX-0032-01 Labex Archimede) programjának támogatásával jöhetett létre.

1 *Wb* III: 296–297. A *khener*-intézmény tagjai az Óbirodalomtól kezdve különböző isteni kultuszok rítusaiban vettek részt, leginkább mint templomi zenészek. A XVIII. dinasztia idején (Kr. e. 1539–1292 körül) nagy valószínűséggel már létezett a templomokban egy állandó, valószínűleg főleg nőkből álló zenészcsoporthoz, amely a különböző szertartásokat kísérő rituális zenék, énekek és esetleg táncok előadásáért felelt. A XIX. dinasztiatól (Kr. e. 1292–1191) kezdve a szervezet tagjai elit családok, főleg a felső papság női tagjai közül kerültek ki. A XXI. dinasztia idején (Kr. e. 1076–944 körül) a karnaki Amon-templom *khener*-intézményének előljárója címet mindig a templom főpapjának hitvese töltötte be. Naguib 1990: 198–206; Robins 1993: 148–149.

2 A *medzsai*ok eredetileg a Núbiai-sivatag, a Vörös-tengeri-dombság és a Nyugati-sivatag lakói voltak. Az Óbirodalom végétől az Újbirodalom végéig gyakran találkozzunk velük egyiptomi szövegekben, mint akik az egyiptomiakat karavánkereskedőként, rendőröként és hivatásos katonákként szolgálták, vagy éppen ellenséges támadást intéztek az ország ellen. Az Újbirodalom idején a *medzsai* már inkább rendőri tisztséget jelölt, mint egy adott népességet, amelyet általában egyiptomiak töltöttek be. Bard 1999: 485–487.

3 10489. számú berlini papirusz, a szerző fordítása. Černý 1939: 54–55, 35. számú késő Rameszida levél; Wente 1967: 69; lásd továbbá Kóthay–Gulyás 2007: 402–403.

Az idézet egy késő Ramesszida kori levélből⁴ származik, amelyet a kor egyik meghatározó alakja, Piankh tábornok küldött, minden bizonnyal az Újbirodalom utolsó uralkodójának, XI. Ramszesznek utolsó éveiben (Kr. e. 1106–1077 körül),⁵ feltehetően Núbiából, ahol a korábbi és minden bizonnyal ez idő tájt már kegyvesztett núbiai kormányzó, Panehszi ellen folytatott katonai hadjáratot.⁶ A meglehetősen homályos, de annál érdekesebb tartalmú levél egy nehezen értelmezhető, de rendkívül eseménydús időszakba enged bepillantást, amelyet a mai napig az egyiptomi kutatások egyik legvitatottabb korszakai közé sorolhatunk.⁷

A jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy valóban jelentősen különbözött-e a XXI. dinasztia társadalma az azt megelőző késő Ramesszida koréhoz képest, és ebben mekkora szerepet játszhatott az új, líbiai származású katonai elit és ennek szokásai. A nők szerepe és a társadalomban betöltött helyzetük a mai napig viszonylag mellőzött területe az egyiptológiai kutatásoknak, azonban Hereré, Nodzsmet és Henuttaui személye és tevékenysége érdekes adalékul szolgálhat egy nehezen értelmezhető időszak megértéséhez.

TÖRTÉNETI KONTEXTUS: A RAMESSZIDA KOR UTOLSÓ ÉVTIZEDEI

Noha a Ramesszida kor első felében Egyiptom virágzó nagyhatalom volt – I. Széthinek és II. Ramszesznek köszönhetően kiterjedt gyarmatokkal rendelkezőt Kis-Ázsiában és Núbiában –, ez a kiegyensúlyozott és gazdaságilag is stabil időszak, amely a számos ránk maradt emlékmű, hivatalos és magánfelirat révén az egyik legjobban ismert korszaka az ókori Egyiptom történetének, Merneptah halálával (Kr. e. 1203) tulajdonképpen véget is ért. Merneptah uralkodásának 5. évében líbiaiak és az úgynevezett „tengeri népek” koalíciója támadt az országra, amit azonban az uralkodó megfékezett.⁸ III. Ramszesznek (Kr. e. 1187–1157) már három egymást követő inváziós kísérletet is vissza kellett vernie, a támadók ebben az esetben is különböző líbiai törzsekből és a „tengeri

⁴ Wente 1967: 16; Barwik 2011: 142.

⁵ A tanulmány kronológiai támpontjaiként lásd Hornung–Krauss–Warburton 2006: 492–494.

⁶ Az üggyel kapcsolatban hasonló levelet kapott az írnok Dzsehutimesz, akit mindenki Tjarojnak szólított (10487. számú berlini papirusz, 21. számú késő Ramesszida levél) és az ellenőr (*rwdw*) Paisuuben is (10488. számú berlini papirusz, 34. számú késő Ramesszida levél). Černý 1939: 36 és 53–54; Barwik 2011: 142.

⁷ Dembitz 2008: 78–79. A korszak pontos eseménytörténete a ránk maradt leletanyag töredékessége miatt nehezen meghatározható, de ennek ellenére számos felirat vagy levél maradt ránk, amelyek keltezése ugyan gyakran bizonytalan, mégis elengedhetetlenül fontos ennek a korszaknak a megértéséhez. Az időszakkal kapcsolatban lásd Černý 1975: 606–657.

⁸ A hadjáratot több felirat is megörökítette, ezek közül a legrészletesebb és a legjobb állapotban ránk maradt szöveget a karnaki Amon-templomban találjuk, a 7. pülön udvarának keleti falára vésvé. Karnak Project KIU 4246. (<http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/?iu=4246> – utolsó letöltés: 2016. május 15.) Lásd továbbá Cline 2014: 6–8.

népek” közül kerültek ki.⁹ Jóllehet Egyiptom ellenállt a népvándorlási hullámnak, az ország legfőbb szövetségését, a Hettita Birodalmat és kis-ázsiai gyarmatait elfoglalták és elpusztították. Ennek következtében az ország elvesztette hadiadót fizető vazallusait, és a kapcsolatot Anatólia ezüst- és vastermelő régióival.¹⁰ III. Ramszesznek ugyan még sikerült Egyiptom fennhatóságát Palesztinában és feltehetően Szíria egyes részein is helyreállítani, azonban VI. Ramszesz uralkodásától kezdve biztosan gyengült az ország birodalmi pozíciója, és végül teljesen elvesztette befolyását a régió felett.¹¹ A III. Ramszeszt követő királyok általában rövid ideig uralkodtak, és egyre sűrűsödő belpolitikai problémákkal kellett szembeülniük, mint például gazdasági nehézségek, éhínség, hivatali visszaélések, sztrájkok.¹² IX. Ramszesz uralkodása alatt zajlottak Thébában az első ismert sírrabló perek is.¹³ X. Ramszesz feltehetően csak néhány évig uralkodhatott, az őt követő XI. Ramszesz 29 éves uralkodása alatt a gondok pedig csak fokozódtak.

Az ország földrajzi adottságaiból adódóan is két közigazgatási egységre tagolódott,¹⁴ amelyet általában két vezír irányított, a núbiai területekért pedig egy helytartó felelt – ők képviselték közvetlenül a többnyire Memphiszben tartózkodó uralkodót. Erőskezű és sikeres királyok alatt ez az államirányítási szerkezet jól működött. Abban az esetben, ha a kevésbé határozott királyok uralma lehetővé tette, ambiciózus és kevésbé lojális hivatalnokok kerültek kulcspozíciókba.¹⁵ A királyi hatalmat gyengíthette továbbá az is, hogy számos, jelentős gazdasági bevételekkel járó tisztség – például a thébai Amon-főpapi cím – öröklődővé válhatott, vagy több katonai és civil pozíció is egy család kezében összpontosulhatott.¹⁶ XI. Ramszesz hatalmának gyengeségét jól érzékelteti, hogy egy feltehetően Thébában kitört felkelést nem tudott a saját csapataival leverni, hanem segítségül kellett hívnia Panehszit, aki ezután tíz évre ellenőrzése alá vonta Felső-Egyiptomot. Panehszi nemcsak a núbiai alkirály és tábornok, hanem a fáraó magtárainak előljárója címet is viselte, és XI. Ramszesz 12. évében részt vett a régió adójának begyűjtésében is.

Az úgynevezett sírrabló akták egy a korábbinál jóval több sírt és elkövetőt érintő sírrablássorozatot tárnak fel XI. Ramszesz uralkodása idejéből, és a perek során feljegyzett tanúvallomások segítségével bepillantást nyerhetünk Théba életének egy igen zaklatott időszakába.¹⁷ Több tanú említi idegeneket, akik vissza-

⁹ Az 5., 8. és 11. uralkodási években. Kitchen 1996: 244–245.

¹⁰ Redford 1995: 283.

¹¹ Redford 1995: 291. Az ország déli gyarmatai legalább a XX. dinasztia végéig biztosan egyiptomi kézben maradtak, de ebben az időszakban a núbiai aranybányák termelése jelentősen csökkent, és a szöveges emlékek arra utalnak, hogy az itt bányászott arany feletti rendelkezési jog már nem közvetlenül a király, hanem a thébai Amon-főpap és a núbiai alkirály hatáskörébe tartozott. Koenig 1979: 219–220.

¹² Trigger et al. 1983: 226–232.

¹³ A 13. és 17. uralkodási év között. Peet 1930.

¹⁴ A Nílus-völgyre, azaz Felső-Egyiptomra, és a Nílus-deltára, azaz Alsó-Egyiptomra.

¹⁵ Trigger et al. 1983: 204–205.

¹⁶ Kitchen 1996: 243–244.

¹⁷ Barwik 2011: 45–76.

éléseket vagy sírrablásokat követtek el. Ők feltehetően Panehszi seregéből kerülhettek ki. Akhautinofer, Amenkhau fiának tanúvallomásából megtudhatjuk azt is, hogy a zavargások idején a thébai Amon-főpapnak, Amenhotepnek el kellett menekülnie, és kilenc hónapra száműzetésbe kényszerült.¹⁸ Panehszi XI. Ramszesz 17. évében még királyi parancsokat teljesít, azonban a 19. évben már elvesztett lett, egy tisztázatlan időpontban egészen a közép-egyiptomi Hardai városáig nyomult csapataival, amelyet feltehetően el is pusztított.¹⁹ Panehszi végül visszavonult Núbiába, későbbi sorsáról nincs adatunk, és az alkirály legyőzőjének személye is kérdéses.²⁰

A XX. dinasztia végének eseményeit, a leletanyag hiányos volta miatt teljes pontossággal nem ismerjük, ahogy Panehszi legyőzőjének személyét sem, de feltehetően Herihor lehetett, aki hamarosan elfoglalta Amenhotep főpap megüresedett székét is. Az új főpap egyértelműen katonai pályafutásának köszönhető új hivatalát, aki a főpapi cím mellett, az egyiptomi történelemben először, továbbra is megtartotta katonai és civil címeit is (például: Felső- és Alsó-Egyiptom hadseregének vezetője (*h3wtj*), vezír, Núbia alkirálya, generalissimus), és akit később a karnaki Honszu-templom udvarának jelenetein már teljes királyi ornátusban és titulátúrával ábrázoltak. Eközben északon Szmenész szerezte meg a valós hatalmat, akinek a származásáról szintén keveset tudunk.²¹

Az úgynevezett késő Ramesszida levelekből jól ismert Piankh tábornok, aki később maga is Amon-főpap lett,²² több levelet írt az ország déli határvidékéről, Elephantiné városából és Núbiából az akkor már a medinet habui templomkörzetben lakó, a királyi síron dolgozó munkások írnokainak, Dzsehutimesznek és Butehamonnak, akiket különböző hivatalos ügyekkel bízott meg. Később Dzsehutimeszt maga után rendelte, aki nem vállalkozott örömmel a távoli és veszélyes megbízatásra, és gyakran értesítette hátramaradt családját hogyléte felől, és tájékoztatta távollétében őt helyettesítő fiát, Butehamont a tábornok parancsairól, vagy egyéb családi ügyekben kérte, hogy intézkedjen.²³ Piankh minden bizony-

¹⁸ Mayer A papirusz 6, 3–9; Peet 1920: 13, Plates: 6. Feltehetően a főpap elmozdításában is Panehszi játszott döntő szerepet. Később Amenhotep visszakérült hivatalába, valószínűleg már csak egy rövid időre. Kitchen 1996: 243; Jansen-Winkeln 1997: 29–30; Barwik 2011: 77–110.

¹⁹ Černý 1975: 631. A város pontos helye ismeretlen, minden bizonnyal a 17. felső-egyiptomi nomoszban, Szaka és Henu közelében keresendő. Montet 1961: 169–170.

²⁰ XI. Ramszesz uralkodásának 19. évében meghirdette a *w3hm mswt*, azaz az „újjászületés” időszakát, és Thébába küldte a vezírt és bizalmas embereit, hogy legyenek úrrá a kialakult helyzeten, és bonyolítsák le a sírrabló pereket. Niwinski 1995a: 335–336.

²¹ Lásd legújabban Barwik 2011: 111–149; lásd még Dembitz 2008: 76.

²² Az elmúlt évtizedek egyik leg többet vitatott kérdése a XX. dinasztia végével kapcsolatban az, hogy Herihor és Piankh milyen sorrendben töltötték be az Amon-főpapi hivatalt. A korszak e két meghatározó alakjának pontos sorrendje a jelenleg rendelkezésünkre álló leletanyag alapján teljes biztonsággal nem megállapítható, az azonban bizonyos, hogy közel egy időben tevékenykedtek, és feltehetően rokoni szálak fűzték őket egymáshoz. A két fő állásponttal kapcsolatban lásd Kitchen 1996: 248–254 és xiv–xix; Jansen-Winkeln 1992: 22–37; Jansen-Winkeln 1997: 49–74.

²³ A levelek központi szereplője Dzsehutimesz vagy Tjaroy, a királyi temető írnoke volt, a levelet pedig minden bizonnyal a családi archívumban őrizték. Sajnos a megtalálásuk körülményei

nyal Panehszi ellen folytatott hadjáratot Núbiában, aminek célja lehetett az elvesztett területek esetleges visszafoglalása is. A fent idézett levél címzettje Nodzsmet, minden valószínűség szerint Herihor felesége volt, bár a levél Piankh nyers modorához képest szokatlanul kedves stílusa arra enged következtetni, hogy közeli rokoni szálak fűzték a hölgyhöz, aki esetleg a leánya lehetett. Ugyan Piankh hivatali címeiben a fáraó megbízottjaként tűnik fel, XI. Ramszesz befo-lyásáról alkotott véleményét megőrizte számunkra a fenti levél Dzeshutimesz-
nek címzett példánya, amelyben Piankh ezt írta: „Ami a fáraót illeti, élet, üdv, egészség, hogyan tudná elérni ezt a helyet? Ami a fáraót illeti, élet, üdv, egészség, ugyan kinek a feljebbvalója ő még?”²⁴ Nyilvánvaló, hogy Dzeshutimesz nem volt teljesen meggyőződve arról, hogy a csapat büntetlenül megúszhatja a két rendőr titkos kihallgatását és kivégzését, és a tábornok így kívánta elosztatni a kételyeit.

XI. Ramszesz után Manethón *Aigüptiaka* című műve, amely a királyi családok modernkori felosztásának alapjául is szolgál, egy új dinasztia királyainak felsorolásába kezd,²⁵ amelyet a történelemtudomány az úgy nevezett Harmadik átmeneti kor kezdeteként jelöl meg.²⁶ Ez a hosszú időszak, amely Kr. e. 664-ig tartott, korántsem volt homogén, és több fázisra is oszthatjuk, amelynek első, bevezető időszakát képezi a XXI. dinasztia időszaka, amelyet az ország politikai kettéosztottsága jellemezett. Alsó-Egyiptomot a Manethón által is felsorolt uralkodók irányították, akik székhelyüket Per-Ramszeszből Taniszba helyezték, ennek ellenére az országrész adminisztrációs központja minden bizonynyal továbbra is az ősi főváros, Memphisz maradt.²⁷ Felső-Egyiptomot a taniszi uralkodókkal sok esetben közeli rokoni kapcsolatot ápoló nagy hadseregpapancsnokok (*jmy-r(3) mš^c wr*) és Amon-főpapok (*ḥm-ntr tp(y) n Jmn*) irányították el-Hibéből, akik közül többen, valószínűleg hivatali idejük végén, maguk is felvették a királyi címet. Az új adminisztrációs központ kiválasztásakor minden bizonnyal fontos szempont lehetett a város elhelyezkedése, amely lehetővé tette az Alsó-Egyiptommal és az oázisokkal érintkező kereskedelmi útvonalak ellenőrzését, valamint egy másik jelentős katonai központ, a 20. felső-egyiptomi nomosz központjának, Hérakleopolisz Magnának a közelsége is.²⁸ Ennek ellenére továbbra is az ősi központ, Théba maradt vallási és gazdasági szempontból egyaránt a régió legjelentősebb városa.

---

tisztázatlanok, feltehetően egy családtag sírjából kerülhettek elő a Deir el-Medina-i munkásfalu temetőjéből. Barwik 2011: 197–198.

²⁴ Černý 1939: 36, 11–12. sor.

²⁵ Ez a munka eredetiben nem maradt fenn, két verziója ismert Caesarai Euszebiosz és Sextus Julius Africanus műveiből, idézetek formájában. Manethón személye ismeretlen, minden bizonnyal pap volt, akit Szerapisz istennel hoznak kapcsolatba, esetleg az ő főpapja volt. A mű datálása is kérdéses, hagyományosan a Kr. e. 3. századra tesszük keletkezését, de felmerült, hogy jóval később, a Kr. u. 1. századra kell keltezni. Dembitz 2008: 80.

²⁶ Waddell 1940: 185–187; Beckerath 1999: 178–181.

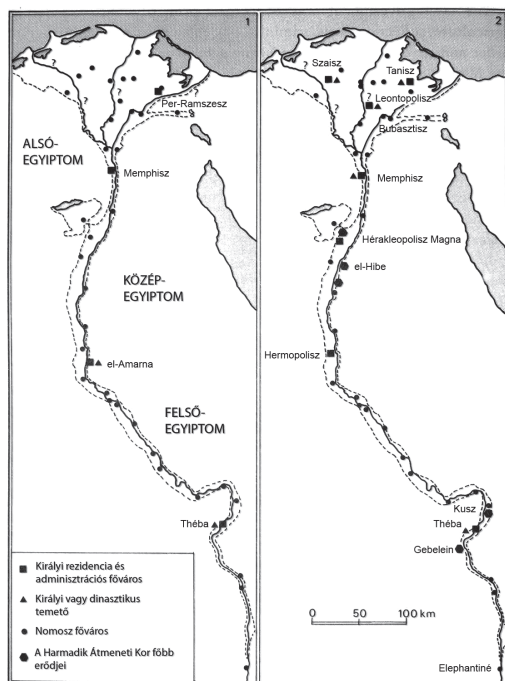
²⁷ Lásd 1. ábra.

²⁸ Hérakleopolisz Magnával kapcsolatban lásd Perez Die 2009: 303–326.

A XXI. dinasztiával kezdődő és a XXV. vagy más néven etióp dinasztia első királyának, Peyének a hatalomra kerülésével (Kr. e kb. 722) záruló időszakot „líbiai kornak” is nevezhetjük, az uralkodók és az elit meghatározóan líbiai származására utalva. Az 1985-ös évektől kezdve egyre inkább elfogadottá vált – főleg Anthony Leahy²⁹ és Karl Jansen-Winkel³⁰ cikkeinek hatására – az az elmélet, amely szerint számos társadalmi jelenség, mint például a temetkezési szokásokban kialakult változások, az új névtípusok megjelenése és a nők befolyásának erősödése, az új líbiai származású politikai elit egyiptomi társadalomra gyakorolt hatásaként értelmezendő.

LÍBIAIAK EGYIPTOMBAN: EGY ÚJ ELIT RÉTEG KIALAKULÁSA

Már a Kr. e. 2. évezred végén a *Tḥnw* és *Tmḥw* névvel illették egyiptomiul az országtól nyugatra elhelyezkedő területeket. Ezeket a kifejezéseket, amelyek az itt élő népcsoportok nevét is jelentették, „Líbiaként” értelmezhetjük, és az Egyiptommal közvetlenül nyugatra szomszédos területeket értették alatta.³¹ A XIX. és XX. dinasztia idejéről származó szövegekben gyakran előforduló *Mšwš*- és *Rbw*-törzsek³² már a Kr. e. 14. századtól ismertek, és a Kr. e. 13. századtól további líbiai törzsek megjelenése arra utalhat, hogy új népcsoportok költöztek a korábban tradicionálisan *Tḥnw*- és *Tmḥ*-törzsek által lakott területekre.³³ I. Széthinek már hadjáratot kellett folytatnia az országot fenyegető líbiai törzsek

1. ábra. Egyiptom politikai térképe az Újbirodalom (1) és a Harmadik átmeneti kor (2) idején (*Trigger et al. 1983: 212, 3.6. ábra alapján*)

²⁹ Leahy 1985: 51–65.

³⁰ Jansen-Winkel 1994: 78–97.

³¹ Haring 1992: 71–80.

³² Magyar átírásban: maswasa- és libu-törzsek.

³³ Kitchen 1990: 16.

ellen,³⁴ fia, II. Ramszesz pedig, a további fenyegetéseket elkerülendő, egy erőd-hálózatot létesített az ország nyugati határvonalán.³⁵

Bevett gyakorlat volt, hogy a hadifogoly katonákat integrálták az egyiptomi hadseregbe, erődökbe helyezték, vagy katonai kolóniákba telepítették az ország különböző régióiba, elsősorban Alsó-Egyiptomba. A főleg *Rbw-*, *Šrdn-* és *Mšwš-*törzsekből³⁶ származó katonákat egyiptomi nyelvre tanították, egyértelműen azzal a céllal, hogy hamar asszimilálódjanak,³⁷ ennek ellenére kialakult egy líbiai származású katonai elit,³⁸ amely idővel egyre nagyobb szerepet játszott az ország politikai életében. Az első *Mšwš* származású uralkodó, a XXI. dinasztia harmadik uralkodója, Oszorkon, „az Ős” volt, aki minden bizonnyal megalapozta Egyiptom első, nyíltan líbiai származású uralkodójának, a XXII. dinasztia első királyának, I. Sesonknak a trónra lépését is, aki feltehetően az unokaöccse volt.³⁹

Komolyabb belpolitikai gondok első szöveges bizonyítékai csak III. Ramszesz idejéről maradtak ránk. A líbiai törzsek bevándorlásának menetéről vagy korai tevékenységéről kevés adat áll rendelkezésünkre, azonban Thébából több szöveges emlék is utal arra, hogy a XX. dinasztia vége felé a belbiztonság az országban közel sem volt mindig tökéletes.⁴⁰ A királysírt építő munkások munkanaplóiba például több alkalommal is feljegyezték, hogy nem tudtak dolgozni az úgynevezett „sivatag-lakók” miatt, akik a *Mšwš* vagy *Rbw-*törzshöz tartoztak, és a környéken portyáztak.⁴¹ III. Ramszesz és IX. Ramszesz uralkodása alatt több líbiai támadásról is tudunk, ami arra utal, hogy az ország védelmével komoly gondok lehettek. Ennek ellenére az Egyiptomban letelepedett líbiaiakkal szemben nem volt ellenséges a hangulat. Az ókori egyiptomiak számára nem a születés helye vagy a származás különböztette meg az őslakót az idegentől, ezt inkább abban mérték, hogy az illető mennyire tette magáévá az egyiptomi kulturális szabályokat, szokásokat, és ebből a szempontból nézve az új uralkodó réteg teljesen megfelelt a több ezer éves tradícióknak.⁴²

A líbiai származású királyok és az elit tagjai emlékműveiken egyiptomi öltözetet viseltek, és a hagyományos ikonográfia szerint ábrázoltatták magu-

³⁴ Kitchen 1990: 16–17.

³⁵ Kitchen 1996: 243–244.

³⁶ A libu törzsek a Nílus-delta nyugati, a *Mšwš*-törzsek pedig annak keleti részén összpontosultak, és a szöveges emlékekből arra lehet következtetni, hogy ez utóbbi volt a befolyásosabb. Yoyotte 2012: 42–43.

³⁷ Kitchen 1990: 21.

³⁸ Ezzel kapcsolatban lásd: Yoyotte 2012.

³⁹ Kitchen 1996: 534–535; Jansen-Winkel 2006: 224.

⁴⁰ Haring 1992: 71–80.

⁴¹ A munkások inkább Deir el-Medinában maradtak, és biztonságos otthonukba zárkóztak erre az időre. Nyilvánvalóan ez a bizonytalanság kényszerítette XI. Ramszesz uralkodásának első felében a település lakóit arra, hogy a Királyok völgyétől távolabb eső, de erős fallal körbevett Medinet Habuába költözzenek, amely ebben az időszakban Nyugat-Théba adminisztrációs központja is volt. Černý 2004: 361.

⁴² O'Connor 2003: 174–176.

kat, ennek ellenére nem váltak meg etnikai identitásuktól sem, amelyre idegen hangzású neveik, törzsi címeik és a líbiai törzsfőnökök megkülönböztető jegye, a hajukba tűzött jellegzetes tolldíszük utalt.⁴³ Azt azért hangsúlyoznunk kell, hogy a líbiai vezetők családtagjai általában inkább egyiptomi neveket viseltek, és a líbiaiakat, mint külön etnikai csoportot nagyon nehéz kimutatni a szöveges emlékekben.⁴⁴

Piankh és Herihor származása nem ismert, de feltehetően szintén a líbiai katonai elit tagjai közül kerülhettek ki. Herihor a karnaki Honszu-templom előudvarának nyugati falán az Opet ünnep hagyományos ábrázolásának megfelelően a családját is megörökítette. Felesége Nodzsmet kíséretében láthatjuk fiait és leányait, akik közül többen líbiai hangzású nevet viseltek.⁴⁵ Régészeti leletek pedig arra utalnak, hogy Piankh tábornok Hérakleopolisz Magnában építtetett magának sírt, amely város legkésőbb a XXII. dinasztiától kezdve fontos líbiai központ volt.⁴⁶

A késő Ramesszida levelek három alkalommal említenek *Mšwš*-eket, egy alkalommal Piankh tábornok levelében ad utasítást egy bizonyos *Mšwš*-csapat fizetésének pontos kiutalásával kapcsolatban, tehát nyilvánvalóan számított katonai szolgálataikra.⁴⁷

A Harmadik átmeneti kor temetkezési együtteseinek összefoglaló vizsgálata során David Aston arra a következtetésre jutott, hogy Anthony Leahy álláspontjával⁴⁸ szemben a temetkezésekben bekövetkezett változások – mint például a sírok újrahaznosítása, a kevés, inkább a halál beállta után, gyorsan épített új sír, és az úgy nevezett „rejtekhelyek” megjelenése, amelyekben főleg csoportos temetkezéseket találunk –,⁴⁹ nem az eredetileg félnomád líbiai népesség megjelenésével kapcsolhatóak össze.⁵⁰ A korábban épült sírok újrahaznosítása nem volt új szokás, a Ramesszida kor második felétől inkább általános jelenségnek számított. Az Újbirodalom idején a hagyományos kultuszkapolnák megszűnésével, amelyekbe az elhunyt családja áldozatokat helyezhetett, a temetői szokások is megváltoztak. A Harmadik átmeneti korra jellemző sajátosság, hogy a hosszú múltra visszanyúló templomok közelsége vonzani kezdte mind a lakóövezeteket, mind a sírokat. Ennek a jelenségnek két oka is lehetett; az általában erődített fallal körülvett templom nagyobb biztonságot nyújtott a zűrzavarokkal sújtott időszakban, és a templom mint szent tér megfelelő szakrális helyet biztosított az elhunytak számára is.

⁴³ Yoyotte 2012: 28–29; O’Connor 2003: 177.

⁴⁴ Müller 2009: 262–263.

⁴⁵ The Epigraphic Survey 1979: xiii, 26. tábla; Ritner 2009a: 83–87.

⁴⁶ Ebben az esetben nagyon valószínű, hogy a tábornok Hérakleopoliszból származott. Jansen-Winkel 2001: 166.

⁴⁷ Haring 1997: 77.

⁴⁸ Leahy 1985: 62.

⁴⁹ Aston 2009: 391–396.

⁵⁰ Leahy azon elméletével szemben, hogy a líbiaiak nem fordítottak különösebb figyelmet halottaik temetésére, lásd Gosline 1995: 1–20.

David Aston kutatásai megállapították, hogy a temetkezési és feltehetően életmódbeli szokásokban bekövetkezett változások inkább körülbelül Kr. e. 950 és 930 közé tehető, amely időszak talán nem véletlenül esik egybe a XXII. dinasztia trónra lépésével.⁵¹ Ezeknek a változásoknak azonban mindegyike egyiptomi szokásokra vezethető vissza, és korábbi régészeti párhuzamokkal alátámasztható. Az új temetkezési szokások tehát inkább a korszak belpolitikai vagy vallási körülményeire alakulhattak ki válaszul, nem pedig egy, az országban több mint kétszáz éve megtelepedett és jelentősen asszimilálódott népcsoport hatása-ként értelmezhetők.⁵²

A Ramesszida kor második felétől Egyiptom, ezen belül is különösen a Thébaisz, Amon isten birodalma volt, aki az ország és annak javai felett uralkodott, ahogyan azt a feltehetően XXI. dinasztia elején vagy az ezt közvetlenül megelőző években játszódó Wenamon története is jól illusztrálja.⁵³ A XXI. dinasztit a taniszi királyok, akik szintén viselték az Amon-főpapi címet, és a thébai főpap hadseregparancsnokok kettős uralma jellemezte, miközben a legfelsőbb döntéshozói hatalom látszólag Amon isten kezében volt, aki orákulumok segítségével közvetítette döntéseit a nép felé.⁵⁴ Az istent a világi szférában két főpapja képviselte, az egyikük Taniszban, ahol a karnaki Amon templom példájára egy nagyszabású templomépítés kezdődött I. Pszuszennész uralkodása (Kr. e. 1051–1006 körül) alatt, a másik pedig Thébában. A déli hadseregparancsnokok pedig különös figyelmet fordítottak arra, hogy Théba és Felső-Egyiptom kultuszhelyei az egyiptomi elvárásoknak és igényeknek megfelelően működhessenek, és elvégezték a zűrzavaros időszakot követően szükséges helyreállítási vagy átalakítási munkálatokat is.⁵⁵

A taniszi királyok, gyakran nehezen értelmezhető, de szoros rokon kapcsolatban álltak a thébai főpapokkal, amelyet a két családon belüli házasságkötések csak tovább erősítettek.⁵⁶ Például Szmendész kész volt segítséget küldeni egy thébai árvíz idején feltehetően I. Pinodzsemnek, I. Pszuszennész taniszi király pedig

⁵¹ A kisebb méretű sírokban pedig kialakulhattak a családi sírboltok. Aston 2009: 399.

⁵² Ezzel kapcsolatban legújabban lásd Cooney 2011: 3–20.

⁵³ Gardiner 1932: 2,23–2,32; Schipper 2009.

⁵⁴ Römer 1994: 82–84; ezzel kapcsolatban még Dembitz 2011: 10–17.

⁵⁵ Dembitz 2014.

⁵⁶ Általánosan elfogadott sorrendjük a következő volt:

<i>Taniszi királyok:</i>	<i>Amon-főpapok:</i>
Szmendész	Herihor
	I. Pinodzsem
	Maszaharta
	Dzsedhonszueifankh
Amenemiszut	
I. Pszuszennész	Menheperré
Amenemope	II. Szmendész
Oszorkon, az Ős	
Sziamun	II. Pinodzsem
II. Pszuszennész	II/III. Pszuszennész

I. Pinodzsem fia volt.⁵⁷ I. Pinodzsemet a főpapi és hadsereg-parancsnoki tisztségekben három további fia követte, Maszaharta, Dzsedhonszuiefankh és Menheperré. Ez utóbbi feltehetően karrierje végén szintén felvette a királyi címet, hivatalában pedig őt is két fia követte, II. Szmendész és II. Pinodzsem. Általánosan elfogadott, hogy az adminisztrációs szövegek dátumozásához a taniszi uralkodók uralkodási idejét vették figyelembe.⁵⁸

Az uralkodók közötti közeli politikai kapcsolatok ellenére az ország két része jelentősen különbözött egymástól. Alsó-Egyiptomban, ahol már az Újbirodalomtól kezdve találkozunk líbiaiakkal, a lakosság számára feltehetően könnyebben elfogadható volt egy új, *Mšwš* származású Bubasztiszban székelő uralkodócsalád hatalomra lépése.

Felső-Egyiptomban azonban a lakosság összetétele sokkal inkább egyiptomi dominanciát tükröz, és azok a líbiaiak, akik a régióban telepedtek le, hamar elvesztették etnikai személyiségüket, emlékműveik legalábbis ennek szinte semmi jelét nem mutatják.⁵⁹ A thébai főpap hadseregpapancsnokok egy erődrendszert építettek ki a régióban; I. Pinodzsem alatt kezdődik meg El-Hibe erődített falainak építése, fia Menheperré pedig legalább három további erődöt vagy katonai megfigyelőállomást létesített stratégiai pontokon a Nílus mentén délre. Ezeknek a létesítményeknek a célja feltételezhetően nem a külső támadások megakadályozása, hanem az egyiptomi lakosság ellenőrzése és esetleges felkeléseinek leverése lehetett, amelyek ebben az időszakban egyáltalán nem voltak szokatlanok.⁶⁰

A NŐK AZ ÓKORI EGYIPTOMI TÁRSADALOMBAN

A nők társadalmi szerepének vizsgálata előtt fontos áttekinteni az ókori Egyiptom társadalmának felépítését. Azonban a nagyszámú ránk maradt emlékmű és felirat ellenére sincsenek pontos ismereteink az ország gazdaságáról, állam- és közigazgatásának működéséről.

Ennek legfőbb okai a ránk maradt leletanyag hiányosságaiban és azok előkerülésének körülményeiben és mennyiségi egyenlőtlenségeiben keresendők.⁶¹ Ahogy erre már korábban utaltunk, az Újbirodalom idejéről maradt ránk a leg-

⁵⁷ Taniszból két I. Pinodzsem névgyűrűit és szövegeit viselő kőtömböt ismerünk, melyek egy I. Pszuszennész nevét viselő kőtömbbel együtt kerültek elő. Jansen-Winkel 2007a: 26 (3.43).

⁵⁸ Beckerath 1997: 99–100; Kitchen 2009: 190; Jansen-Winkel 2006: 224.

⁵⁹ Yoyotte 2012: 23.

⁶⁰ Jansen-Winkel 2001: 171.

⁶¹ Ezeknek a szövegeknek a jelentős részét hieroglif írással írták templomok és sírok falára. Az ilyen szövegek funkciója azonban nem a mindennapi élet, egyéni élmények, esetleg vélemények, hanem az egyiptomi világkép és tradíciók rögzítése volt. A szövegek elengedhetetlenül fontosak voltak az ideális e világi vagy túlvilági élethez szükséges rituális tér kialakításához is. A sírokban elhelyezett önéletrajzi szövegek is inkább az elhunyt társadalmi normák szerinti életvitelét hangsúlyozták, nem egyéniségét vagy életének főbb eseményeit. Robins 1993: 14. A mindennapi élet szövegeit, a leveleket vagy adminisztratív feljegyzéseket hieratikus írással írták, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a lakosság alig egy-két százaléka volt írástudó, tehát

több szöveges emlék, nemcsak a királyi, de a magánszférából is; a Deir el-Medina-i munkásfalú feljegyzései, a kor magánsíriai és a késő Ramesszida levelek mind hozzájárulnak ahhoz, hogy képet alkothassunk erről az időszakról.

A ránk maradt szöveges emlékek jelentős része azonban férfiak által vagy férfiak számára íródott. Nem ismerünk például nő számára írt önéletrajzi feliratot, így nem tudhatjuk azt sem, hogy mi volt a nőkkel szembeni hagyományos társadalmi elvárás az ókori Egyiptomban.⁶² Annak ellenére, hogy több nő által küldött levél is ránk maradt, teljes biztonsággal nem jelenthető ki, hogy voltak írni, olvasni tudó nők, még akkor sem, ha ez valószínű.⁶³ A tanulmány elején idézett levelet ugyan Nodzsmetnek címezték, de Piankh tábornok írnoke, Qenikhnum vette át, aki akár azt fel is olvashatta úrnője számára.

Az ókori egyiptomi világképnek megfelelően, a társadalom is erősen hierarchizált volt. A legfelső szinten az isteni világ állt, amely maga is szigorú szabályok szerint rendeződött, de egyértelműen az emberi világ felett helyezkedett el.⁶⁴ Az isteni és világi szféra közötti közvetítő szerepet az uralkodó töltötte be, aki Ré napisten fiaként maga is részben isten volt. Családja ennek következtében különleges szerepet kapott az egyiptomi társadalomban.⁶⁵ Ennek ellenére

---

a ránk maradt kép jóval több mint töredékes, és csupán egy szűk elit réteg életébe engedhet bepillantást.

⁶² A 20. század közepéig fel sem merült ez a kérdés, hiszen a kutatók többsége egy férfiak által dominált világban született, így számukra természetes volt, hogy az ókori Egyiptom társadalmában sem jut a nők számára a háztartás vezetésén és a gyermekek felnevelésén kívül komolyabb szerep, és az ettől eltérő jelenségeket, mint olykor királynők trónra lépését, inkább különleges anomáliákként értelmezték. Robins 1993: 11.

⁶³ Például a Deir el-Medinából származó levelek 14 százalékát küldték nők, vagy címezték nőknek (Sweeney 1993: 523), azonban a királysírt építő munkások az országos átlaghoz képest jóval nagyobb számban voltak írástudók. A nők írástudásának kérdésével kapcsolatban lásd Sweeney 1993: 525–526, lásd még Janssen 1992: 89–91.

⁶⁴ A héliopoliszi teremtésmítosz szerint a saját magát létrehozó teremtő isten, Atum maszturbáció következtében hozta létre az első istenpárt, Sut (levegő) és Tefnutot (pára), ők pedig megteremtették Gebet (föld) és Nutot (ég), akiknek gyermekei Ozirisz, Ízisz, Széth és Nephtüsz voltak. Tehát a férfi és női princípium már az első istenpár megszületésétől kezdve együtt létezett az isteni és a földi világban is, az istenek pedig gyakran családokat alkottak, általában egy gyermek istennel. Az egyiptomiak úgy képzelték, hogy az első emberkirály előtt istenek uralkodtak a földi világ felett, először Ré, a napisten, majd Ozirisz, akit később a trónra áhítózó ikerbátyja, Széth meggyilkolt. Ozirisz trónját hosszas harcok árán végül fia, Hórusz szerezte meg, akit az első emberkirály, a legenda szerint Ménész fáraó követett, Hórusz pedig a királyságot és a királyt védelmező isten lett. Waddel 1940: 27–35; Beckerath 1999: 38–39.

⁶⁵ Az Újbírodalom idején a király és a királyi család személyes jövedelme és kiterjedt birtokai tulajdonképpen az állam egy külön szelétét képezték, amelyet „királyi birtoknak” is hívhatunk. A király politikai befolyását a rituális életben betöltött szerepe nagyban meghatározta. Ahhoz, hogy az ehhez nélkülözhetetlen istenek kultusza országszerte megfelelően biztosítva legyen, jelentős földtulajdon és egyéb jól jövedelmező gazdasági egységek tartoztak a különböző templomok hatáskörébe. Ezek közül is kiemelkedett a thébai Amon-templom, amely kiterjedt földbirtokokkal rendelkezett az ország számos területén, főpapja pedig a „vallási közigazgatás” egyik legfontosabb szereplője volt, és gyakran viselte az Amon-főpapi cím mellett a „Felső- és Alsó-Egyiptom papságának előjárója” címet is. Trigger et al. 1983: 211. Az Újbírodalom első felében az uralkodók igyekeztek az Amon-főpapi tisztséget politikailag gyengíteni, a XVIII.

fontos állami funkciót általában csak a család két tagja töltött be, a trónörökös herceg, aki gyakran katonai parancsnoki címeket viselt, és a király első számú hitvese, vagy olykor a legidősebb lánya, aki Amon „istenfelesége” volt.⁶⁶ A királyi családot a szűk elit írástudó réteg követte a társadalmi hierarchiában, közülük kerültek ki az ország meghatározó hivatalnokai, tisztségviselői, akik a királyt képviselték az államigazgatásban. A következő szinten találjuk a kézműveseket és a művészeket. A lakosság jelentős része elsősorban földműveléssel foglalkozott, és írástudatlan volt, a társadalmi létra legalsóbb szintjén pedig főleg a külföldi hadjáratok során szerzett rabszolgák állnak, akiknek a száma azonban viszonylag csekély volt.

A ránk maradt írásos emlékek a királyhoz és az elit tagjaihoz köthetők, ebből kifolyólag segítségükkel csupán az egyiptomi társadalom egy kiválasztott rétegének életébe kaphatunk bepillantást. A legfontosabb állami tisztségeket férfiak töltötték be, akiknek a társadalmi pozíciója határozta meg családjuk nőtagjait is.⁶⁷ Mindezek ellenére viszonylag sok információnk van a társadalom felsőbb köreihez tartozó nők életéről is.

A privát szféra emlékművei alapján bizonyosan megállapítható, hogy a szociális berendezkedés egyik fontos alapköve a család volt, amelyet a Deir el-Medina-i munkásfalu lakóházregiszterei is megerősítenek.⁶⁸ Ezekben a feljegyzésekben nemcsak a lakóépület tulajdonosát említik szüleinek nevével, hanem ha volt, a feleségét is, annak szüleivel, és gyermekeik nevét is felsorolják.⁶⁹ A válás nem volt ritka, általában ennek oka a nő terméketlensége, esetleges hűtlensége vagy a boldogtalan kapcsolat lehetett, a házasságtörést azonban nem nézte jó szemmel a közösség. A megözvegyült nőket a társadalom kevésbé szerencsés tagjai, az árvák és szegények közé sorolták. Keveset tudunk arról, milyen sors várt az elvált asszonyokra, néhányan újraházasodhattak, vagy visszaköltöztek a családjukhoz. Késő kori szövegek úgynevezett „házassági szerződésai” a volt feleség vagyoni helyzetét is igyekeztek rendezni válás esetén is.⁷⁰ A nők jogi helyzete a legkorábbi időktől kezdve egyezett a férfiakéval, cselekedeteikért a törvény előtt egyformán feleltek, és egyformán rendelkezhettek személyes vagyonnal, amelyet örökösödés vagy akár vásárlás útján is szerezhettek.⁷¹

---

dinasztia idején általában megbízható lojális hivatalnokok töltötték azt be, karrierjük inkább későbbi fázisában, azonban a XIX. dinasztia közepétől a cím gyakran már családon belül öröklődött.

⁶⁶ Trigger et al. 1993: 207. Az „istenfeleség” címmel kapcsolatban lásd később.

⁶⁷ Robins 1993: 18–19. Az Újbirodalom államszerkezetével kapcsolatban lásd Trigger et al. 1983: 208–218.

⁶⁸ Általánosságban a *hemet* egyiptomi kifejezést fordítjuk „feleségként”, azonban házassági ceremónia és az erről készült hivatalos okirat feltehetően nem volt az ókori Egyiptomban. Házasság alatt minden bizonnyal a közös fedél alatt élest érthették. Robins 1993: 56.

⁶⁹ A háztulajdonosok között találunk egyedülálló férfiakat is, és egy esetben feltehetően egy nőt is. Valbelle 1985: 56–61.

⁷⁰ Robins 1993: 73.

⁷¹ Johnson 1996: 175–186.

A nők társadalmi helyzete, ahogy az már korábban elhangzott, általában a férj társadalmi pozíciójától függött, leggyakrabban viselt címük pedig a XII. dinasztia kezdetétől a „ház úrnője” volt, amely arra utal, hogy a nők fő feladata a családi háztartás vezetése és a gyermekszülés volt.⁷² Előkelő családok esetében a hagyományos női munkákat, mint a liszt őrlése, kenyérsütés, szövés, fonás, szolgák végezték, a ház úrnője csak irányításukkal foglalkozott, emellett volt idejük a város főbb templomában énekesnői vagy papnői feladatok ellátására, ami nyilvánvalóan társadalmi presztízs is volt.⁷³

Annak ellenére, hogy nők nem töltöttek be állami hivatalt, számos szöveges emlék bizonyítja, hogy férjüket vagy ahogy a fent idézett levél esetében, egy közeli hozzátartozójukat annak távollétében akár hivatali munkájukban is helyettesíthették. A késő Ramesszida levelek között találjuk például a királyi sír írnokának, Neszamenemopének Mutnope számára írt levelét, aki az Amon énekesnője címet viselte.⁷⁴ A levélben az írnok, aki ez idő tájt feltételezhetően Núbiában tartózkodott, pontos utasításokat ad több, a családot érintő gazdasági ügyben, mint például egy földterület hivatalos átvétele és gyümölcscsel való beültetése, vagy egy másik föld gaztól való megtisztítása. A szintén Amon énekesnő Henuttau által ugyancsak Neszanemopének küldött levélből, aki feltehetően a férje lehetett, pedig megtudjuk, hogy az asszonynak különböző thébai intézmények részére érkező jelentős gabonaszállítmányok átvételével és feljegyzésével is foglalkoznia kellett, és bizonyos visszaélésekkel is szembesült az írnok távollétében.⁷⁵

Fent idézett levélben a Piankh tábornok által kért titkos kihallgatás az utasításának megfelelően az otthonában kellett, hogy történjen, amelyhez egy családtag részvételére is szükség volt. A tábornokkal feltehetően a felesége, Hereré is elutazott Núbiába, így szerepét Nodzsmet vehette át. Hereré, aki Nodzsmet-hoz hasonlóan az Amon-Ré *khener*-intézményének előjárója címet viselte, és akit több késő Ramesszida levél is említ,⁷⁶ két levelet is küldött Peszeg katonai parancsnoknak a királyi sír munkásainak havi juttatásainak kifizetésével kapcsolatban, tehát férjének távollétében a munkások ügyeinek intézése nyilvánvalóan rá hárulhatott.⁷⁷

A feleség azonban csak addig gyakorolhatta férje távollétében annak jogkörét, amíg az hivatalban volt, ahogy arra egy bíróság elé került nő esete is bizo-

⁷² Az egyiptomiak mindennapi életéről a legtöbb információt a sírjaikba elhelyezett életképek segítségével nyerhetjük, azonban ezeknek a főszereplője mindig a családfő férfi volt, annak ellenére, hogy a falakon a feleség is sokszor megjelenik férje kíséretében, és gyakran a sírt közösen használták. A sírjelenetekben gyakran a hagyományos női munkákat is férfiak végezték. Robins 1993: 100.

⁷³ Robins 1993: 102–103. A sörfőzők és a hentesek férfiak voltak. Azt pontosan nem tudjuk, hogy a kisebb háztartásokban ki főzött, feltételezhetően a háziasszony.

⁷⁴ A British Museum 10412. számú papirusza. Černý 1939: 55–56; Kóthay–Gulyás 2007: 403–404.

⁷⁵ Genfi D 191. számú papirusz. Černý 1939: 57–60; Wente 1967: 71–74; Sweeney 1994: 208–212.

⁷⁶ 2. számú késő Ramesszida levél, 30. számú késő Ramesszida levél, Wente 1967: 20–21; 65–66.

⁷⁷ 38. és 39. számú késő Ramesszida levél, Černý 1939: 60–61; Wente 1967: 74–75.

nyítékul szolgál. A bírósági jegyzőkönyv szerint a hölgy engedély nélkül vitt el különféle javakat egy állami raktárból arra hivatkozva, hogy a férje a raktár felügyelője, aki azonban az incidens idején már nem töltötte be ezt a tisztséget, tehát az asszony már nem volt jogosult a raktárba belépni, így nyilvánvalóan a büntetést sem kerülhette el.⁷⁸

NODZSMET ÉS HENUTTAUI

Nodzsmet személye három Amon-főpaphoz is kapcsolódik, Herihorhoz, Piankhoz, aki a XI. Ramszesz által meghirdetett „újjászületés” időszak 7. évében van főpapként említve, és a tábornok fiához, I. Pinodzsemhez, aki a XXI. dinasztia első felének meghatározó alakja volt Thébában.

Míg Piankhoz a fent idézett levél köti személyét, addig Herihor több emlékművén is szerepel. Egy esetleg Abüdoszból előkerült halotti sztélén Herihor, aki még nem viseli a királyi címet, kivésott alakja mögött áll szisztrummal a kezében. Az egyiptomi előkelő nők hagyományos öltözetét viseli, és címei is ennek megfelelőek.⁷⁹ A karnaki Honszu-templom előudvarának nyugati falának két jelenetében azonban már mint királynő van ábrázolva, többek között „a Két Ország urának első felesége”, az „Amon-Ré az istenek királya *khener*-intézményének előjárója” címekeket viseli.⁸⁰

A luxori templom előudvarának északi falán másodlagosan a falra vésett jelenet, a már elhunyt Piankhot és négy fiát, Pinodzsemet, aki a jelenetet készítette, Hekanofert, Hekamaatot, és Ankhefenmutot ábrázolja dicsőítő tartásban Amon-Ré-Kamutef isten és a mögötte álló Nodzsmet előtt.⁸¹ Piankh alakját kivésték, ahogy Herihor sztéléjének esetében is, esetleg valamilyen politikai ellentétből kifolyólag. Pinodzsem, ahogy a templom oszlopos csarnoka bejáratának keleti oldalára vésett másik jelenete esetében is, Amon-főpapi címei mellett egyéb civil adminisztrációs címeit sorolja fel. Az, hogy Nodzsmetet az isten alakja mögött ábrázolták, arra utalhat, hogy feltehetően halála után tisztelet övezte, legalábbis családi körben.

Nodzsmet a korszak hagyományainak megfelelően két halotti papiruszszal ellátva indult túlvilági útjára, amelyek feltehetően a TT320-as számú sírból, azaz a Deir el-Bahariban megtalált „királyi rejték helyéről” kerültek elő, még

⁷⁸ Robins 1993: 124–125.

⁷⁹ A sztélén Herihor a királyi cím felvételét megelőzően viselt hivatali címeit, míg Nodzsmet a „ház úrnője” és az „Amon-Ré az istenek királya *khener*-intézményének előjárója” címekeket viseli. Haring 2012: 14. tábla.

⁸⁰ The Epigraphic Survey 1979: 26. és 28. tábla. Nodzsmet a templom előudvarának nyugati falának középső regiszterében leányával, Seszebekével látható Mut istennő előtt, egy gyermeket tartva. A két hölgy különleges virágkoszorúval ellátott fejdísz visel, amely arra utal, hogy templomi kultusz végzése közben, papnőként ábrázolták őket.

⁸¹ Kitchen 1996: 41–42; Jansen-Winkel 2007a: 17 (3.22b); Ritner 2009: 109–110.

1. kép. Henuttaui ábrázolása a karnaki Honszu-templom pülönjának nyugati tornyán, második regiszter.

© Cnrs-Cfeetk / Dembitz G.

khener-intézményének elöljárója”, az „Amon-főpap anyja” és az „Amon istendicsőítő anyja” címeket, nevét kartusba írták, amely általában a „Hathor istennő dicsőítője” címét is magába foglalta.⁸⁸ Apjának neve nem maradt ránk, anyja

a sír hivatalos megtalálása előtt.⁸² A gyönyörűen illusztrált Halottak Könyve papirusza az antikvitás piacról három darabra választva három múzeumba került. Nodzsmet a British Museum 10541. számú papiruszrészén a királyi ornátust viselő Herihor kíséretében királynéként ábrázolták, és nevét kartusba írták,⁸³ a 10490. számú papiruszon pedig Hererét nevezik meg anyjaként.⁸⁴

A különböző fennmaradt dokumentumok alapján az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Nodzsmet Piankh és Hereré lánya, és I. Pinodzsem nővére volt, ebből következően férje, Herihor minden bizonnyal Piankh veje lehetett, annak ellenére, hogy feltételezhetően idősebb volt apósánál.

Henuttaui (A) I. Pinodzsem első számú felesége, és I. Pszuszennész taniszi király anyja volt.⁸⁵ Nemcsak halotti papiruszai, koporsója, múmiája,⁸⁶ de számos emlékműve is ránk maradt, ezeken főleg I. Pinodzsem kíséretében látható.⁸⁷ Címei között találjuk a „király lánya”, a „király első felesége”, a „király anyja”, „Amon-Ré

⁸² Niwinski 1989: 42. A királyi rejtkehelyről került elő később Nodzsmet koporsója is, I. Pinodzsem és felesége Henuttaui (A) koporsóival együtt. A koporsók díszítése és kivitelezése alapján Andzej Niwinski arra a következtetésre jutott, hogy azok közel egy időben készülhettek, így tulajdonosaik feltehetően egymáshoz közel egy időben lettek eltemetve. Niwinski 1995b: 42–43.

⁸³ A másik papiruszrész a Paris Louvre E. 6258-as számot viseli, a harmadik rész elveszett. Lenzo 2010: 77, fig. 1.

⁸⁴ Kitchen 1996: 42–44.

⁸⁵ Kitchen 1996: 49–55. A XXI. dinasztia főpapi családjának nőtagjai által az egyik leggyakrabban viselt név, jelentése „A Két Ország úrnője”.

⁸⁶ Jansen-Winkel 2007a: 84–87 (6.28).

⁸⁷ Kitchen 1996: 52–55.

⁸⁸ Naguib 1990: 149–150.

2. kép. *Maatkaré ábrázolása a karnaki Honszu-templom pülónjának nyugati tornyán, második regiszter.*

© *Cnrs-Cfeetk / Dembitz G.*

Tentamun volt, aki azonos lehet Szmendész király feleségével.⁸⁹ Mindenesetre címei alapján valószínű, hogy a XX. dinasztia leköszönő uralkodó családjának prominens tagja volt, és személye I. Pinodzsem thébai Amon-főpap feleségéként és egyúttal a XXI. dinasztia második taniszi uralkodójának, I. Puszeszennésznek anyjaként, az új uralkodócsalád legitimitását is biztosította.

Annak ellenére, hogy I. Pinodzsem thébai emlékművein inkább az Amon-főpapi cím és az emellett használt királyi jelzők és ikonográfia használata dominál, építési tevékenysége egy hagyományos értelemben vett egyiptomi uralkodó programjához illik.⁹⁰ Henuttauit és leányát, Maatkarét (A) két-két jelenet örökíti meg I. Pinodzsem áldozati jeleneteibe illesztve a karnaki Honszu-templom pülónjának déli homlokzatának második regiszterében.⁹¹ Pinodzsem főpapi öltözetben mutat be áldozatot különböző istenek előtt. Ugyan csupán Amon-főpapi címét viseli, azonban jelzői és az istenek számára nyújtott jótéteményei a hagyományos királyi frazeológiának feleltek meg.

Henuttaui és Maatkaré fejét keselyű fejdísz díszíti, mindkettejük nevét kartus keretezi, és mindketten a „király leánya” címet viselik. Emellett Henuttaui „Hathor istennő dicsőítője” is volt. Maatkaré kartusba írt „istendicsőítő” címe mellett az „örökös hercegnő”, „templomi énekesnő” és „Amon-Ré istenfelesége” címeket sorolták fel.

⁸⁹ Kitchen 1996: 49.

⁹⁰ I. Pinodzsem szöveges emlékeinek vizsgálata megállapította, hogy karrierjének három szakasza különíthető el egymástól. Azok a feliratok, amelyekben főpapi címei mellett adminisztratív címei is felsorolásra kerültek a Luxor-templomban és Medinet Habuban, egy kezdeti fázist tükröznek. I. Pinodzsem legtöbb emlékműve a második szakaszhoz tartozik, amelyben a hangsúly inkább főpapi címére és az emellett használt királyi jelzőkre és ikonográfiára helyeződik, míg az utolsó fázist a királyi titulatúra és teljes királyi ikonográfia jellemzi. Dembitz 2014: 86–197. I. Pinodzsem emlékműveit, amelyeket a királyi státusz elérését megelőzően és azt követően emelt Egyiptom-szerte, egészen Taniszig megtalálhatjuk. Királyként lett eltemetve I. Thotmesz újrahasznált és újradíszített koporsójában. Halotti papiruszán is királyként ábrázolták, temetkezési kellékei, mint például usebtijeji és usebti ládái, kartusát viselik. Aston 2009: 223–224.

⁹¹ Jansen-Winkel 2007a: 10 (3.13–14); lásd 1. és 2. kép.

A karnaki Amon-körzet északi részén előkerült Henuttaui és Maatkaré kartusaival díszített ablak arra utal, hogy számukra egy kápolna vagy egy rezidencia készülhetett a közelben.⁹²

Henuttaui egy további felirata maradt ránk legalább két Szahmet istennőt ábrázoló gránitszobor hátsó tartóoszlopára vésvé. A szobrokat eredetileg III. Amenhotep uralkodása alatt készítették, és a Mut templom előudvarából kerültek elő.⁹³ A szöveg arról számol be, hogy a királyné, aki itt már „A Két Ország úrnője” jelzőt is viseli, akkor készítette a szobrokat, amikor I. Pinodzsem, aki a feliratban mint király van megemlítve, a kosfejű szfinxeket szállította a templomba. Ebben az esetben nyilvánvalóan inkább korábbi szobrok átrendezéséről, esetleges restaurálásáról lehetett szó. I. Pinodzsem nagy hangsúlyt fektetett a karnaki Amon-templom processziós útvonalaira, újrarendezte és saját felirataival látta el azokat, és a Mut templomban is hasonló munkákat végzett. A szöveg alapján ezekhez a munkálatokhoz csatlakozott Henuttaui is, aki többek között a „Mut istennő papnője” címet is viselte.

Egy, a felső egyiptomi Koptoszból, feltehetően Min isten templomából előkerült sztélén I. Pinodzsem teljes királyi ornátusban, úgynevezett núbiai parókában és ureusz kígyóval a homlokán ábrázolva mutat be áldozatot Ozirisz számára Henuttaui társaságában, aki a királynék hagyományos keselyű fejdíszét viseli, egyik kezében szisztrumot tart, másikat pedig üdvözlő tartásban az isten felé emeli.⁹⁴

* * *

A király részben isteni származásából eredően a hozzá közel álló asszonyok, főként az anyja és a felesége maguk is különleges státuszt élveztek. Az egyiptomi történelem legkorábbi időszakától kezdve a királyi család nőtagjait a királyhoz fűződő kapcsolatuk határozta meg a „király anyja”, a „király felesége”, „a király lánya”, később a „király első számú felesége” és a „király nővére” címek által. Hagyományos keselyű formájú koronájukat elsőként a keselyű alakú Nekhbet istennő viselte, Felső-Egyiptom oltalmazó istennője, később pedig az istennők általánosan viselt fejdíszé lett. A fejdísz gyakran egy kobra, más néven ureusz kígyóval is kiegészült, amely a napisten leányára utalt. A királyok homlokát mindig ureusz díszítette, a királynőket a XVIII. dinasztiaától kezdve gyakran két kobra, akik Felső- és Alsó-Egyiptom koronáját viselték utalásként Nekhbetre és Uadzsetre.⁹⁵

A királyi asszonyok közül egyértelműen a legfontosabb szerep a király anyjának és első számú feleségének jutott, akiket gyakran a király társaságában ábrá-

⁹² Karnak Project KIU 213. (<http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/index.php?iu=231> – utolsó letöltés: 2016. május 15.)

⁹³ Cabrol 1995: 55.

⁹⁴ Cairo Museum J. 71902. Kitchen 1996: 54–55. A sztélével kapcsolatban legújabban lásd Jansen-Winkel 2007b: 107–115.

⁹⁵ Robins 1993: 23–24.

zoltak templomok falain, általában szisztrummal a kezükben, ami arra utal, hogy esetenként részt vehettek a templomi rituálékban is. A király anyja, aki az újbirodalmi királyi mitológia szerint Amon-Ré istentől fogantatva szülte meg az új uralkodót, különlegesen fontos szerepet játszott a király legitimitásában is.⁹⁶

Maatkaré címei külön figyelmet igényelnek szerepének megértéséhez. Az „istendicsőítő” (*dwꜣt-ntr*) cím már a XVIII. dinasztia idején megjelenik, Hatsepszut uralkodása alatt a címet az Amon-főpap lánya viselte, III. Thotmesz uralkodása idején pedig a király elsőszámú feleségének az anyja. Kevés információ van a titulus korai funkciójáról. Az „istenfeleség” (*hmt-ntr*) címet a XVIII. dinasztia idején királyi hölgyek viselik, közülük is kiemelkedik Jahmesz-Nofertari, Jahmesz király hitvese és I. Amenhotep király anyja, Hatsepszut és lánya Neferuré. Hatsepszut karnaki bárkakápolnájának jelenetei alapján bizonyos, hogy a cím viselője aktív szerepet játszott a templomi kultuszban, és feltehetően emellett a templomhoz tartozó papnőket, énekesnőket igazgatta.⁹⁷ A címhez saját gazdasági apparátus és földbirtok tartozott az azt ellátó személyzettel együtt. III. Thotmesz uralkodásától kezdve a titulus jelentősége elhalványul, de ahogy azt III. Amenhotepnek a Luxor-templomban elhelyezett jelenetei is megerősítik, az „istenfeleség” a rituális szerepét továbbra is betöltötte.⁹⁸ A XIX. és XX. dinasztia idején a tisztség továbbra is létezik, azonban látszólag kevesebb jelentőséggel bír. Az „istenfeleség” és „istendicsőítő” címet általában egyszerre viselték, és ez utóbbit a XX. dinasztitól kezdve viselője nevével együtt gyakran kartus keretezték.⁹⁹ Maarkaré a XXI. dinasztia első „istendicsőítője” és „isteni hitvese volt”, akit minden bizonnyal Hatsepszut királynő után kereszteltek el, aki maga is viselte a titulust trónra lépését megelőzően.¹⁰⁰ Az Újbirodalomhoz képest az egyetlen különbség, hogy az „Amon *khener*-intézményének előjárója” címet és az „Amon istenfelesége” címet nem egy, hanem két hölgy viselte, az előbbit az Amon-főpap felesége, utóbbit pedig a lánya, így a Honszu-templom falán mindkettőjük ábrázolása szükséges volt.¹⁰¹

Megállapítható tehát, hogy a XXI. dinasztia uralkodócsaládjának nőtagjai pontosan ugyanolyan címeket viseltek és ugyanazokat a tevékenységeket folytatták, mint a királyi asszonyok általában az őket megelőző kétezer évben. Nodzsmet esetében jól látható, hogy amint az megszokott volt, címei férjének karrierje szerint alakultak, Henuttaui pedig feltételezhetően királyi származásból kifolyó-

⁹⁶ Robins 1993: 40–41.

⁹⁷ Robins 1993: 150–151. Más néven „Vörös kápolna”, lásd Karnak Project KIU 1634. (<http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/?iu=1634> és KIU 1635: <http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/?iu=1635>. – utolsó letöltés: 2016. május 15.)

⁹⁸ Graefe 1981: 104.

⁹⁹ Graefe 1981: 106. A Harmadik átmeneti korban a funkció egyre hangsúlyosabb szerepet töltött be a templomi kultuszban, amely legkésőbb a XXV. dinasztia idején pedig már felváltja az Amon-főpapi hivatalt, viselői pedig feltehetően szüzességet fogadtak.

¹⁰⁰ I. Pinodzsem egyik fia, Menheperé pedig feltehetően III. Thotmeszről kaphatta a nevét.

¹⁰¹ Naguib 1990: 206. Mindkettőjüknek alanyi jogon járt a királyi névgyűrű használata még azelőtt, hogy I. Pinodzsem felvette a királyi címet.

lag fontos szerepet játszott az új uralkodócsalád zökkenőmentes hatalomátvételében.¹⁰² A sok párhuzam a XVIII. dinasztiával, amelynek egyik legmeghatározóbb alakját, Jahmesz-Nofertari királynőt férjével, I. Amenhoteppelel együtt a XXI. dinasztia idején is vallásos kultusz övezte, nyilvánvalóan nem lehet véletlen.¹⁰³ Az új uralkodók líbiai hátterük ellenére is igyekeztek a lehető legjobban alkalmazkodni az egyiptomi társadalmi berendezkedéshez, amelyben a nők feltehetően mindig is jelentős szerepet játszottak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aston, David A. 2009: *Burial Assemblages of Dynasty 21–25. Chronology – Typology – Developments.* (Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 21.) Vienna.
- Beckerath, Jürgen von 1997: *Chronologie des pharaonischen Ägypten. Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.* (Münchener Ägyptologische Studien 46.) Mainz am Rhein.
- Beckerath, Jürgen von 1999: *Handbuch der ägyptischen Königsnamen.* (Münchener Ägyptologische Studien 49.) Mainz am Rhein.
- Barwik, Mirosław 2011: *The Twilight of Ramesside Egypt. Studies on the History of Egypt at the End of the Ramesside Period.* Warszawa.
- Cabrol, Agnès 1995: Une représentation de la tombe de Khâbekhenet et les dromos de Karnak-Sud: Nouvelles hypothèses. Les béliers du dromos du temple de Khonsou et l'intérieur de l'enceinte du temple de Mout. *Cahiers de Karnak* (10.) 33–63.
- Černý, Jaroslav 1939: *Late Ramesside Letters.* Bibliotheca Aegyptiaca 9. Bruxelles.
- Černý, Jaroslav 1975: Egypt from the Death of Ramesses III to the End of the Twenty-first Dynasty. In: Edwards, Iorwerth, E. S. et al. (eds): *Cambridge Ancient History.* 3rd ed. Vol. II, Part 2, History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380–1000. Cambridge, 606–657.
- Černý, Jaroslav 2004³: *A Community of Workmen at Thebes in the Ramesside Period.* (Bibliothèque d'Étude 50.) Le Caire.
- Cline, Eric H. 2014: *1177 B.C. The Year Civilization Collapsed.* Pinceton–Oxford.
- Cooney, Kathlyn M. 2011: Changing Burial Practices at the End of the New Kingdom: Defensive Adaptations in Tomb Commissions, Coffin Commissions, Coffin Deco-

¹⁰²Az új líbiai elit jelenléte inkább az elit és a király hatalommal kapcsolatos viszonyulásának megváltozásában érhető nyomon; a korábban egyetlen uralkodó kezében összpontosuló hatalmi rendszert felváltja az országban több egyenrangú hatalmi központ kialakulása. Ezzel kapcsolatban lásd bővebben Ritner 2009b: 327–340. Az új elit tagjait rokoni szálak kötötték egymáshoz, és az egyiptomi királysághoz fűződő kapcsolatuk megváltozását jól illusztrálja, hogy sem Herihor, sem I. Pinodzsem, sem Menheperre nem érezte fontosnak a királyi cím felvétele előtt készített emlékműveit új státuszának megfelelően módosítani.

¹⁰³Politikai szempontból sok párhuzam fedezhető fel továbbá a XIX. és a XXI. dinasztia trónra lépésének körülményei között is. Gnirs 2013: 647.

- ration, and Mummification. *Journal of the American Research Center in Egypt* (47.) 3–44.
- Dembitz Gabriella 2008: A 21. dinasztia történelmének kutatása: kronológiai nehézségek. *Ókor* (7/1–2.) 78–84.
- Dembitz Gabriella 2011: The Twenty-first Dynasty Rulers at Thebes in the Light of the Door Decorations of the Period. *Göttinger Miscellen* (229.) 9–19.
- Dembitz Gabriella 2014: *Recreating Imperial Thebes. Monumental Inscriptions, Building and Political Activity of the High Priests of Amun at Karnak from Herihor to Menkheperre*. Doktori disszertáció.
- The Epigraphic Survey 1979: *Temple of Khonsu, I.: Scenes of King Herihor in the Court. Plates 1–110. With translations of texts*. (Oriental Institute Publications 100.) Chicago.
- Gardiner, Alan H. 1932: *Late-Egyptian Stories*. (Bibliotheca Aegyptiaca 1.) Bruxelles.
- Gnirs, Andrea 2013: Coping with the Army: The Military and State in the New Kingdom. In: Moreno García, Juan C. (ed.): *Ancient Egyptian Administration*. (Handbook of Oriental Studies 104.) Leiden–Boston, 640–717.
- Gosline, Sheldon L. 1995: Libyan Period Royal Burials in Context. *Libyan Studies* (26.) 1–20.
- Graefe, Erhart 1981: *Untersuchungen zur Verwaltung und Geschichte der Institution der Gottesgemahlin des Amun vom Beginn des Neuen Reiches bis zur Spätzeit*. (Ägyptologische Abhandlungen 37.) Wiesbaden.
- Haring, Ben J. J. 1992: Libyans in the Late Twentieth Dynasty. In: Demarée, Robert J. – Egberts, Arno (eds): *Village Voices: Proceedings of the symposium „Texts from Deir el-Medina and their interpretation”*. (Centre of Non-Western Studies Publications 13.) Leiden, 71–80.
- Haring, Ben J. J. 2012: Stela Leiden V 65 and Herihor's *Damnatio Memoriae*. *Studien zur Altägyptischen Kultur* (41.) 139–152.
- Hornung, Erik – Krauss, Rolf – Warburton, David A. (eds) 2006: *Ancient Egyptian Chronology*. (Handbook of Oriental Studies 83.) Leiden–New York–Boston–Köln.
- Jansen-Winkeln, Karl 1992: Das Ende des Neuen Reiches. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* (119.) 22–37.
- Jansen-Winkeln, Karl 1994: Der Beginn der libyschen Herrschaft in Ägypten. *Biblische Notizen* (71.) 78–97.
- Jansen-Winkeln, Karl 1997: Die thebanischen Gründer der 21. Dynastie. *Göttinger Miscellen* (157.) 49–74.
- Jansen-Winkeln, Karl 2001: Der thebanische ‘Gottesstaat’. *Orientalia* (70.) 153–182.
- Jansen-Winkeln, Karl 2006: Relative Chronology of Dyn. 21. In: Hornung, Erik – Krauss, Rolf – Warburton, David A. (eds) *Ancient Egyptian Chronology*. (Handbook of Oriental Studies 83.) Leiden–New York–Boston–Köln, 218–233.
- Jansen-Winkeln, Karl 2007a: *Inschriften der Spätzeit. Teil I: Die 21. Dynastie*. Wiesbaden.
- Jansen-Winkeln, Karl 2007b: Eine „neue” ramessidische Biographie. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* (134.) 107–115.
- Janssen, Jacobus, J. 1992: Literacy and Letters at Deir el-Medina. In: Demarée, Robert, J. – Egberts, Arno, (eds) *Village Voices. Proceedings of the Symposium „Texts from Deir*

- el-Medīna and their Interpretation*” Leiden, May 31 – June 1, 1991. (CNWS Publication 13.) Leiden, 81–94.
- Johnson, Janet, H. 1996: The legal status of women in ancient Egypt. In: Capel, Anne K. – Markoe, Glenn, E. (eds): *Mistress of the House. Mistress of Heaven*. New York. 175–186.
- Kitchen, Kenneth A. 1990: The Arrival of the Libyans in Late New Kingdom Egypt. In: Leahy, Anthony (ed.) *Libya and Egypt c1300–750 BC*. London, 15–27.
- Kitchen, Kenneth A. 1996: *The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 BC)*. 3rd ed. Warminster.
- Kitchen, Kenneth A. 2009: The Third Intermediate Period in Egypt: An Overview of Fact & Fiction. In: Broekman, Gerard P. F. – Demarée, Robert J. – Kaper, Olaf E. (eds): *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007*. (Egyptologische Uitgaven 23.) Leiden, 161–202.
- Koenig, Yvan 1979: Livraisons d’or et de galène au trésor du Temple d’Amon sous la XXe Dynastie. In: *Hommages à la mémoire de Serge Sauneron 1927–1976 – I. Égypte Pharaonique*. (Bibliothèque d’Étude 81.) Le Caire, 187–220.
- Kóthay Katalin Anna – Gulyás András 2007: *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből*. Miskolc.
- Leahy, Anthony 1985: The Libyan Period in Egypt: An Essay in Interpretation. *Libyan Studies* (16.) 51–65.
- Lenzo, Giuseppina 2010: The two funerary papyri of Queen Nedjmet (P. BM EA 10490 and P. BM EA 10541 + Louvre E. 6258). *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* (15.) 63–83.
- ’Medjay’ szócikk. In: Bard, Kathryn A. (ed.): *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. London, 1999. 485–487.
- Montet, Pierre 1961: *Géographie de l’Égypte ancienne. Deuxième Partie. To-chemâ. La Haute Égypte*. Paris.
- Müller, Matthias 2009: The „El-Hibeh”-Archive: Introduction & Preliminary Information. In: Broekman, Gerard P. F. – Demarée, Robert J. – Kaper, Olaf E. (eds) *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007*. (Egyptologische Uitgaven 23.) Leiden, 251–264.
- Naguib, Saphinaz-Amal 1990: *Le clergé féminin d’Amon thébain à la 21e dynastie*. (Orientalia Lovaniensia Analecta 38.) Leuven.
- Niwiński, Andrzej 1989: *Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyri of the 11th and 10th Centuries B.C.* (Orbis Biblicus et Orientalis 86.) Göttingen.
- Niwiński, Andrzej 1995a: *Le passage de la XXe la XXIIe dynastie. Chronologie et histoire politique*. Bulletin de l’Institut français d’archéologie orientale (95.) 329–360.
- Niwiński, Andrzej 1995b: *21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies*. (Theben 5.) Mainz am Rhein.
- O’Connor, David 2003: Egypt’s View of ‘Others’ In: Tait, W. John (ed.) *’Never Had the Like Occurred’. Egypt’s View of its Past*. London–Portland–Cavendish, 155–85.
- Peet, Eric T. 1920: *The Mayer Papyri A & B. Nos. M. 11162 and M, 11186 of the Free Public Museum, Liverpool*. London.

- Peet, Eric T. 1930: *The Great Tomb-Robberies of the Twentieth Egyptian Dynasty* I–II. Oxford.
- Perez Die, Maria C. 2009: The Third Intermediate Period Necropolis at Herakleopolis Magna. In: Broekman, Gerard P. F. – Demarée, Robert J. – Kaper, Olaf E. (eds): *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007*. (Egyptologische Uitgaven 23.) Leiden, 303–326.
- Redford, Donald B. 1995: *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*. Cairo.
- Robins, Gay 1993: *Women in Ancient Egypt*. Cambridge, Massachusetts.
- Römer, Malte 1994: *Gottes- und Priesterherrschaft in Ägypten am Ende des Neuen Reiches. Ein religionsgeschichtliches Phänomen und seine sozialen Grundlagen*. (Ägypten und Alten Testaments 21.) Wiesbaden.
- Ritner, Robert K. 2009a: *The Libyan Anarchy: Inscriptions from Egypt's Third Intermediate Period*. (Writings from the Ancient World 21.) Atlanta.
- Ritner, Robert K. 2009b: Fragmentation and Re-integration in the Third Intermediate Period. In: Broekman, Gerard P. F. – Demarée, Robert J. – Kaper, Olaf E. (eds): *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007*. (Egyptologische Uitgaven 23.) Leiden, 327–340.
- Schipper, Bernd U. 2005: *Die Erzählung des Wenamun. Ein Literaturwerk im Spannungsfeld von Politik, Geschichte und Religion*. (Orbis Biblicus et Orientalis 209.) Göttingen.
- Sweeney, Deborah 1993: Women's correspondence from Deir el-Medineh. *Sesto Congresso Internazionale di Egittologia* II. Torino, 523–529.
- Sweeney, Deborah 1994: Heuttawy's Guilty Conscience (Gods and Grain in Late Ramesside Letter No. 37). *Journal of Egyptian Archaeology* (80.) 208–212.
- Trigger et al. 1983 = Trigger, Bruce G. – Kemp, Barry J. – O'Connor, David – Lloyd, Andrew, B. 1983: *Ancient Egypt. A Social History*. Cambridge.
- Valbelle, Dominique 1985: «*Les ouvrières de la tombe*». *Deir el-Médineh à l'époque ramesside*. (Bibliothèque d'Étude 96.) Le Caire.
- Waddell, William G. 1940: *Manetho*. (The Loeb Classical Library 350.) Cambridge, Massachusetts–London.
- Wb = Erman, Adolf – Grapow, Hermann. (eds): *Wörterbuch der ägyptische Sprache* I–VII. 1926–1961. Berlin.
- Wente, Edward F. 1967: *Late Ramesside Letters*. (Studies in Ancient Oriental Civilisation 33.) Chicago.
- Yoyotte, Jean 2012: *Les principautés du Delta au temps de l'anarchie libyenne. Études d'histoire politique*. (Recherches d'archéologie, de philologie et d'histoire 34.) 2e. éd. Le Caire.

Németh György

Az Ilioni polgárok

A LELET

Heinrich Schliemann trójai ásatásai során egy római kori falból előkerült egy meglehetősen terjedelmes, hetvensoros felirat. A kőtábla mérete 79 x 44 cm. A felirat első kiadása 1891-ben jelent meg Schliemann utolsó könyvében, jelenleg mérvadó kiadását Peter Frisch jegyzi.¹ A meglehetősen repetitív dokumentumot Frisch egyszerűen hellenisztikus korinak nevezi, pontosabb keletkezési idő meghatározása nélkül, de – Louis Robert feltevése alapján – utal rá, hogy a polgárok összeírását szolgáló névlista esetleg egy Ilion környéki kis település lakóit örököltette meg annak alkalmából, hogy az beolvadt Ilionba. Ilyen összeolvadást, úgynevezett *sympoliteiát* örökít meg Frisch 63. felirata a közeli Skamandroiállal. A teljes összeolvadást *synoikismos*nak nevezik, ami két formában valósulhatott meg: a kisebb állam lakói vagy beköltöztek a nagyobbba, vagy pedig eredeti lakóhelyükön maradván jogilag alkottak azzal közös államot. Strabón emlékezik meg róla, hogy Nagy Sándor halála után Lysimachos király fejlesztette ilyen módon Iliont: „templomot építtetett, s kb. 40 stadion hosszúságú fallal vette körül, s oda telepítette (*synókise*) a környékbeli régi és leromlott városok lakosait”.² Livius híradása szerint Kr. e. 188-ban a rómaiak csatoltak két városkát Ilionhoz: „Ilionhoz pedig hozzácsatolták Rhoiteiont és Gergist, nem annyira friss szolgálataikért, inkább a rómaiak eredetére emlékezve.”³ Az Antiochos király elleni győzelem emlékére Gnaeus Manlius azért növelte meg Iliont, mert a rómaiak Aeneas szülőhelyeként saját őseik lakóhelyeként tekintettek Ilionra, vagyis Trójára. A rómaiakkal mindig barátságosan viselkedő ilioniak pedig nem győzték kihasználni ennek az eredetmítosznak rájuk nézve pozitív következményeit. A felirat betűformái alátámasztják azt a lehetőséget, hogy a polgárlista keletkezését a Kr. e. 2. század kezdetére helyezzük, vagyis ebben az esetben a lista vagy a rhoiteioni, vagy pedig a gergisi polgárok neveit sorolja fel.⁴

A pontos datálás azonban nem is szükséges ahhoz, hogy ebben a különleges feliratban meglássuk a hellenisztikus kori Kis-Ázsia társadalomtörténetének értékes forrását.

¹ Schliemann 1891: 30–37; Frisch 1975: 64. felirat, 155–165.

² Strabón 1977: 13, 1, 26, 593.

³ Livius 1963–1976: 38, 39, 10.

⁴ Különös, miért datálja Linda-Marie Günther Peter Frischre hivatkozva a feliratot a Kr. e. 3. századra. Günther 1993: 323.

A felirat

A oldal

... Lampris – Asklépiodóros Philó-
 nos ... nios, Artemidóros fia, anyja Nikogenis, – Asklépi-
 dés ... anyja, Euthyné – Símos, Aristarchos fia – Matrón, Aristoni-
 (kos fia, ...) Métrobia – Theotimos, Potamnés fia, felesége Hérais, lánya Démé-
 (...)ón, Démétrios fia, felesége Parmenis, fia Démétrios, lányai
 (...)a, Aristodama – Hérakleidés, Démétrios fia, felesége Artemó, anyja Ar-
 temis – Menekratés Ménophilos fia – Artemidóros Eikadios fia, anyja
 Philotimon – Menekratés Artemón fia – Ménophantos, Démétrios fia, felesége
 Megara – Bakchios, Poseidippos fia, anyja Kleopatra, felesége Mikinna – Diony-
10 sios, Pamphilos fia – Bakchios, Pamphilos fia – Dionysios, Philitas fia, felesége Hermioné, lá-
 nya Skamandrodiké – Koriskos, Apollónios fia, felesége Mikinna, fia Apollónios „,
 Timogenés Héróidés fia – Aulupolis, Dionysios fia, anyja Ménokrité – Apollónios
 Potamón fia, felesége Euthymia – Apollónios, Aristokratés fia – Zénis Dionysios fia,
 anyja Métrophila – Apollónios, Apollodóros fia, felesége Philumené, lá-
 nya Métrodóra – Numénios, Agathoklés fia, anyja Métriché – Menestra-
 tos, Glaukos fia – Philitas Dionysios fia – Ménophanés, Alexandros fia – Simalos, Lam-
 pón fia – Zénodotos, Aischylos fia – Apollónidés, Gerón fia – Meniskos, Ar-
 temidóros fia – Isodikos, Timarchos fia, anyja Hekataia – Solón, Apollas fia – Asklé-
20 piadés, Meleagros fia, felesége Anda, anyja Ménophila – Hikesios, Menekratés fia – Pra-
 xianax, Hippias fia – Timogenés, Menippos fia, anyja Nikaia – Pha(...)émos, Athénago-
 ras fia – Androsthénés, Ménophilos fia – Poseidónios, Médeios fia, felesége Batis,
 fia Médeios, lánya Theogeneia – Ménophanés, Potamón fia, felesége
 Inna, fiai Ménodotos, Ménophanés, lánya Phila – Menippos, Timón fia,
 felesége Hermioné, fia Menippos – Menemachos, Aristón fia – Meniskos,
 Hyperanthos fia, felesége Lydion – Kleón, Médeios fia, felesége Tatis, fiai Parmeniskos, Mé-
 deios, lánya Theogeneia – Zóilos, Hégésios fia, anyja Asinnó, felesége Mana-
 kon, lánya Asinnó – Kallistratos, Attinos fia, felesége Athénais – Ménophi-
 los, Métrodóros fia, felesége Kireis – Praximenés, Skamandrios fia, felesége Artemis,
30 fia Skamandrios, lánya Lampris – Mithradatés, Philagros fia, felesége Philis-
 ta – Dioklés, Dionysios fia, fia Dioklés, anyja Menestraté – Asklépi-
 adés, Poseidónios fia, felesége Olympias – Ménophilos, Theón fia, anyja Mida-
 sia – Meniskos, Theón fia – Batés, Menón fia – Antigonos, Ménophanés fia –
 Prótomachos, Euthydamos fia, felesége Melinna – Erxandros, León fia,
 felesége Mystaliné, lánya Simotera – Dionysios, Ménodóros fia, any-
 ja Artemó, felesége Nannis, fia Apollophanés – Hippias, Lampón fia –
 Athénodóros, Zóilos fia, anyja Artemidóra – Apollophanés, Hégésios fia –
 Andrias, Andrias fia – Andreias, Menandros fia, anyja Hérais – Asklapón, Me-
 nandros fia, anyja Mynakon – Pythomnéstos, Epigenés fia, anyja Menestra-
40 té, ... Ménodóros, Meniskos fia, felesége Amphionis, fiai Artemidóros, Meniskos,
 (...)rantos, Asklépiadés fia, felesége Phila, fia Meleagros – Métrodóros
 (...)nokleíés fia – Theophilos, Poseidippos fia – Epigenés, Epigenés fia –

(...)os, Timarchos fia – Kókos, Dionysodóros fia – Myrtilos, Lampón fia – (...dés, Klearchos fia – Démétrios, Klearchos fia – Ménodóros, Ménodóros fia, (felesége) Peristera – Dionysodóros, Menekratés fia – Lysimachos, Stratos fia – (...chós és Seuthés, Nikomachos fiai, anyjuk Maiandria – Milésios, (... fia – Apollónios, Menandros fia – Alexandros, Menandros fia, felesége Artem... – ...)sias, Euandros fia, felesége Hermioné – Philoxenos, Philoxenos fia, felesége ...) – Diphilos, Diphilos fia, felesége Adeia – Prótophanés, Dionysios fia,

B oldal

50 fia Apollónios – Epikuros, Moschos fia – Mé(... –)

Milésios, Eubulidés fia, felesége Artemidóra, fiai Theodektés, (... – ...)

dés, Hégesandros fia – Parmeniskos, Antipatros fia, felesége Moiró – Eubios, (Saty-) riskos fia – Démétrios, Dokimos fia – Nikandros, Ménodóros fia – Ménodóros, Nikandros fia – Ménodóros, Timeos fia, anyja Dionysia – Démétrios, Nikomédés fia – Philinos, Dionysios fia – Klearistos, Sósthenés fia – Artemidóros, Theogenés fia – Ménophantos, Amyntas fia – Meidias, Theón fia – Stratios, Zóilos fia – Asklépiadés, Meidón fia, felesége Artemidóra, fia Menestheus.

Özvegyasszonyok: Eumenis, Mikinnos lánya – Strato(niké), Apollophanés lánya – Póa, Aristomachos lánya –

Aristodama, Idaios lánya – Philinna, Potamón lánya – Mania, Andreas lánya – Eukleia,

60 Bakchios lánya – Nannis, Polymédés lánya.

És azok, akiknek megadták a polgárjogot: Ménophilos, Teukros fia – Ménophilos, Nikomédés fia – Métrodóros, Leukios fia – Numénios, Neón fia – Apollónios, Dionysios fia – Killés, Démostenés fia – Matrophanés, Démostenés fia – Damocharis, Artemidóros fia – Hérakleidés, Xenokratés fia – Aristonus, Kallippos fia – Asklépiadés, Memnón fia – Ménophilos, Menippos fia – Archemstratos, Apollodóros fia – Menedémos, Aikleidas fia – Ménophilos, Amyntas fia – Milésios, Aristión fia – Nikadas, Ménogenés fia – Machi(...)enos fia, anyja Métrodóra – Héróidés és Potamón, Menemachos fiai – (...) Héphaistón fia – Mén(oge-)nés, Melanippos fia – Kars(...)dóros fia – *vacat* ?

70 Menandros, Asklépiadés fia (... fia? Askl)épiadés *vacat* ?

AZ ILIONI TÁRSADALOM SAJÁTOSSÁGAI

A polgárlista három egyenlőtlen részre osztható. Az első 57 sorban a polgárok szerepelnek háztartásonként az esetlegesen velük lakó családtagjaikkal együtt, az 58–60. sorban az önálló háztartást vezető özvegyasszonyok, míg a 61–70. sorban „azok, akiknek megadták a polgárjogot”. Minthogy valójában az egész felirat a polgárjoggal rendelkező polgárok listája, nyilvánvaló, hogy az utolsó tíz sor valamilyen másféle polgárjog-adományozásra vonatkozik. Csakis olyan polgárokról lehet szó, akik nem születésükkor szerezték meg az éppen betagozódó városkában a polgárjogot, hanem felnőttként kapták meg a közösség döntése

következtében. Erre sor kerülhetett egyenként vagy csoportosan is, például egy háború után, amelyben a polgárjogot elnyert személyek fegyveresen segítették az adott közösséget.⁵ Elképzelhető, hogy az új polgárok jogállása valamennyire eltért a született polgárokétól, mint például Athénban, ahol ki voltak zárva az archóni hivatalból, ezért szerepeltek külön csoportban a listán.⁶

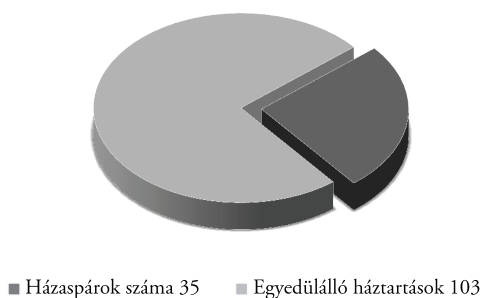
A nevek háztartásonként (*oikos*) vannak csoportosítva, amiből a nyilvánvalóan hiányos listán (a felirat eleje a település nevével bizonyosan hiányzik) összesen 138 szerepel, ami jó kiindulópont a községben élők családi viszonyainak felrajzolásához. Feltűnő, hogy a nők nagyjából feleannyian vannak, mint a férfiak, mivel 151 férfinévvel szemben (köztük vannak a kisfiúk is) mindössze 80 nő és kislány nevével találkozunk. Ez a különös aránytalanság azonban magyarázatot kap az egyes háztartások összetételének vizsgálatakor.

A feliraton mindössze 14 olyan férfi neve olvasható, aki feleségével él együtt, és 16, akinek felesége mellett egy vagy több gyermeke is van. Két család él együtt gyermekekkel és a férfi özvegy édesanyjával, három házaspár pedig csak az özvegy édesanyjával, de gyermek nélkül. Egy özvegy férfit is találunk, aki gyermekével és özvegy édesanyjával lakik. A gyermektelen és nem házasságban, de özvegy édesanyjával élő férfiak száma 17. A nem házasságban, de önálló háztartásban élő, gyermektelen férfiak száma meglepően magas, összesen 71 fő. Lehet, hogy gyermektelen özvegyek is vannak közöttük, de ez az adatokból nem derül ki. Mint-hogy a háztartások száma 138, ennek több mint a fele egyfős, vagyis „szingli” háztartás, különösen, ha ehhez hozzávesszük az özvegyasszonyok által vezetett nyolc háztartást is. (1. ábra)

Mint látszik, az adott közösségben feltűnően alacsony a házaspárok, s így a gyermekek száma. A gyermekek családonkénti megoszlása is figyelemre méltó. 13 családban csak egy, 4 családban két, és csupán 3 családban találunk 3 vagy

1. ábra.

Egyedülálló háztartások és házaspárok aránya

⁵ Erre jó példa a dyméiek határozata, amely az őket a háborúban segítőknek kollektíven megadta a polgárjogot. Dittenberger 1915–1924: 529,6.

⁶ Pollux 8,85, ahol az szerepel, hogy legalább három nemzedék óta mindkét ágon athéni polgároknak kellett lenni az őseiknek ahhoz, hogy archóni tisztséget viselhessenek. Frisch 1975: 158.

több gyermeket. Feltűnő, hogy a két- vagy többgyermekes családokban nem élnek nagymamák.

1. táblázat

Gyermekek száma családonként

<i>Gyermekek száma</i>	<i>Családok száma</i>
egy gyermek	13
két gyermek	4
három vagy több gyermek	3

A gyermekek családonkénti megoszlása egyértelművé teszi, hogy az ilioni társadalomra nem volt jellemző a többgyermekes családmodell. A földművelésből élő, szegényebb családok esetében már az archaikus kortól kezdve jellemző volt az egykézés, amint ezt Hésiodos Kr. e. 7. századi tankölteményéből, a *Munkák és napokból* is látszik. A szerző ugyanis ezt a tanácsot adja a gazdálkodóknak:

„Egyetlen gyermek legyen, az gondozza az apja házát, benne a gazdagság így egyre növekszik, és ha ez is megöregszik s meghal, hagyjon utódot.”⁷

Az alacsony gyermeklétszám egyenesen következik a „szingli” háztartások nagy számából. A feliraton szereplő 24 új polgár egyike sem nő, összesen 23 háztartásban laknak, és csak egyikük él együtt özvegy édesanyjával. Ez a 23 háztartás a nyilvántartott 138 *oikos* 16,6%-a, ami igen magas arány, és tudatos polgárjog-adományozási politikára enged következtetni.⁸ A görög poliszok általában szűken mérték a polgárjogot, és busásan megfizettették azokkal, akik mégis szerettek volna bekerülni a különféle kizárólagos jogokkal rendelkező polgárok közé. A legfontosabb ilyen jog az ingatlanszerzés joga volt. Athénban például még a leggazdagabb generációk óta ott élő *metoikos*, vagyis polgárjoggal nem rendelkező lakos is csak bérelhette házát, megvenni nem volt joga.⁹ A polgárjog-adományozást a polgárok egyik legfontosabb, elidegeníthetetlen jogának tartották.¹⁰ A frissen Ilionhoz csatolt városkában valamiért úgy gondolták a polgárok, hogy előnyükre válik, ha nagyvonalúbban bánnak annak adományozásával. Felvetődik a kérdés, hogy kik közül kerülhettek ki az új polgárok. Peter Frisch ugyan felveti, hogy bizonyos esetekben a felszabadított rabszolgák is kaphattak

⁷ Hésiodos 1974: 376–378. Az egykézés megvalósításának módszereihez: Németh 2001a: 125–134.

⁸ A polgárok *oikos*ainak száma a jelenleg megismerhetőnél nyilvánvalóan nagyobb volt, mivel a felirat eleje hiányzik, a kő nagy méretére való tekintettel azonban nem lehetett lényegesen magasabb, mivel valószínűtlen, hogy a kőtábla magassága jelentősen meghaladta volna jelenlegi méretét.

⁹ A *metoikosok* helyzetéhez: Németh 2001b: 331–348.

¹⁰ Apollodóros 2006: 89–106. Vö. Németh 2008.

polgárjogot, itt azonban nem erről lehet szó. Minden új polgárnak van atyaneve, és egyikük özvegy édesanyjával él. Ilyen rendezett családi viszonyokról rabszolgák esetében bajosan lehetett volna szó. A feltehetőleg bevándorló vagy korábbi *metoikos* családból származó férfiak fiatal korát mutatja, hogy még egyikük sem nő. Elképzelhető, hogy a közösség fiatal, életerős férfiak polgárjogban való részvételével és házhoz juttatásával akarta kezelni valamiféle gondját, ami lehetett például a gyermekek túlságosan alacsony száma. Ebből következően az új polgároktól a közösség hosszú távú fennmaradásának biztosítását várhatták el.

AZ ÖZVEGYASSZONYOK

A felirat másik érdekessége az özvegyasszonyok magas száma, aminek az a következménye, hogy a háztartások 22%-ában éltek megözvegyült nők. A 30 özvegyasszonyból 22 fiának a családjával élt, ami annak a jele, hogy a férj halála után a birtokot megöröklő felnőtt fiú egyben az anyja fölötti gyámságot, valamint anyja eltartási kötelességét is megörökölte.¹¹ Mindössze 8 esetben él egy *oikos*-ban egyedül özvegyasszony. Feltehetően nekik férjük halálakor vagy nem volt fiúgyermekük, vagy már ő is meghalt, ami egy ilyen mértékben egykézű társadalomban nem lehetett kivételes eset. Az egyedül élő özvegyasszonyok jelensége azonban egy nagyon fontos kérdésre irányítja rá a figyelmet: a nők gazdasági jogaira.

A poliszon belül a nőknek mindazon társadalmi kategóriáit megtaláljuk, mint a férfiaknak. Egy nő lehetett polgár, polgárjog nélküli szabad (*metoikos*, külföldi, *nothé* – vagyis házasságon kívül született –, felszabadított rabszolga), *metaxy* (helótaféle) és rabszolga.¹² Minthogy a legtöbb társadalmi rétegben a nő és a férfi jogai és kötelességei nagyon hasonlítottak egymásra (például a *metoikos* nő is adót fizetett, mint a *metoikos* férfi, csak fele akkora összeget), a polgárjoggal rendelkező nők rétegét kell külön kiemelnünk.¹³ A nők polgárjoga a fiúgyermekükre emlékeztetett, hiszen gyámság alatt álló polgárok voltak, azzal a különbséggel, hogy a fiúk nagykorúságukat elérve kikerültek a gyámság alól, a nők azonban – elméletileg – soha. Egy lánynak apja volt a gyámja, az apa halála esetén pedig a gyámként kirendelt rokon. Ha a nő férjhez ment, apja gyámsága alól átkerült férje gyámsága alá.¹⁴ A nő gazdasági jogai korlátozottak voltak.

¹¹ Günther 1993: 323–325.

¹² A nők kérdésének sajátos megközelítését adja a Nancy Sorkin Rabinowitz és Amy Richlin által szerkesztett tanulmánygyűjtemény: Rabinowitz–Richlin (ed.) 1993. Jellemző a kötetből: Passman 1993; Rose 1993.

¹³ Egy *nothénak* különösen nagy esélye volt arra, hogy prostituálttá váljék, hiszen egy polgárral kötendő házasságra egyáltalán nem voltak esélyei. Ogden 1996: 163; Winkler 1994: 189.

¹⁴ A nők általában a férjükhöz költöztek. A probléma igen tömör megfogalmazását adja Anne Carson: “Woman is a mobile unit in a society that practices patrilocal marriage (which Greek society is generally agreed to have done), and man is not. From birth the male citizen has a fixed place in the *oikos* (‘household’) and *polis* (‘city-state’), but the female moves. At marriage

Poliszonként változó mértékben, de csak korlátozott értékben köthettek üzleteket. Egy kofaasszonynak nem lehetett megtiltani, hogy zöldséget áruljon, egy koszorúkészítőnek, hogy eladja a koszorút, minthogy ebből élt, de azt már igen, hogy egy nő rabszolgát vagy ingatlant vásároljon. Az ilyen üzleteket a vagyonos nők is csak jogi képviselőik által köthették meg.¹⁵ A nő polgárjoga ugyanakkor rendkívül fontos dolognak számított, hiszen csak mindkét ágról polgári családból származó nőnek lehetett törvényesen polgár a fia, feltéve, ha a fiú apja is polgár volt. A nő tehát öröközte az aktív polgárjogot, de ő maga csak passzív joggal rendelkezett:¹⁶ a politikai szerepvállalásból ki volt zárva.¹⁷

A nő két esetben vált a jog számára érdekessé, ha örökölt, vagy ha megözvegyült, mert mindkét esetben kikerült a gyámság alól, és még vagyonra is szert tett.¹⁸ Az örökösönőkre külön szabályok vonatkoztak. Ha egy atya fiúörökös nélkül halt meg, egyes poliszokban a lány (vagy lányok) lett az örökös (*epikléros*), de előfordult olyan szabályozás is, hogy a végrendelet nélkül meghalt apa lánya csak örökostársként szerepelt az apa férfitrokonai mellett. Az örökösönő nem maradhatott gyám nélkül. Minthogy apja nem volt, és bátyja sem (hiszen különben az örökölte volna a családi vagyont), a legközelebbi férfitrokon lett a gyámja, feltéve, ha hajlandó volt feleségül venni. Ha a férfinak már volt felesége, a nemzetség bármely férfitagja bejelentette igényét az örökösönő kezére – és általa a vagyonra. A vagyon mindenesetre ettől kezdve jogilag a nő vagyónának minősült, vagyis kizárólag a nő gyermekei örökölhették.¹⁹ Ha tehát valaki feleségül vett egy örökösönőt, született egy fiuk, és az anya meghalt, aztán pedig a férfi második házasságot kötött, és abból is származott egy fia, a férfi vagyont a két fiú megosztva örökölte, de az örökösönő vagyont csak az ő fia, az apa második házasságából született fia nem.²⁰

Az özvegyasszonyok hasonló problémát jelentettek a polisz közössége számára, mint az örökösönők. A férfi gyám nélkül maradt asszonyok voltak azok, akikre a gyerekevelés mellett a családi gazdaság vezetése is rászakadt, ráadásul úgy, hogy a gazdasági ügyekben csak korlátozottan voltak jogképesek. A gyerme-

---

a wife is taken not just (and perhaps not at all) into her husband's heart but into his house." Carson 1990: 136.

¹⁵ A vagyonosabb polgárok feleségének az élettere nem a piac, hanem a lakóház volt. Walker 1993: 81–91. Az üzletkötés jogához a későbbi korokban: Bremen 1993: 223–242.

¹⁶ Természetesen ez alól is voltak kivételek, hiszen a démosok közéletéből kizárt nők egy része papnőként tevékenykedett az adott démosban (IG I³ 250. Kr. e. 450/430). Jones 1999: 124.

¹⁷ A spártai nők némileg eltérő szerepéről: Paradiso 1993: 107–122.

¹⁸ Természetesen előfordult, sőt a görög gyakorlatban éppen hogy sűrűbben volt példa arra, hogy a férj özvegyült meg, és – gyermekei felnevelése céljából – újból házasságot kötött. A mostohaanyák híre a görög irodalomban meglehetősen rossz volt, de ez inkább a mitikus mesélőkedv és az amúgy is általános görög *misogynia* terméke lehetett, vagyis a mostohák a Kr. e. 5. századi viszonyokra vonatkozó források tanúsága szerint egyáltalán nem voltak rosszabbak, mint más nők. "The myths, then, in making the stepmother the universal scapegoat for stepfamily conflict, display a prejudice which appears to be unfounded." Watson 1994: 71.

¹⁹ Wagner-Hasel 1988: 35.

²⁰ Demand 1994.

keit egyedül nevelő, elnyomorodott, koszorúkötésből élő asszony képét Aristophanés (*A nők ünnepe* című művében) ábrázolja látszólag tragikus színekkel,²¹ de ha belegondolunk, hogy az ábrázolt hadiözvegy Kr. e. 450/449-ben, Ciprusnál veszítette el férjét, a darab pedig Kr. e. 411-ben játszódik, beláthatjuk, hogy az asszony által nevelt „kisgyermek” nem a mintegy negyven éve halott férjétől származnak, hanem más kapcsolatok (netán kereső tevékenység) termékei. Aristophanés tehát ebben az esetben nem a „tipikus özvegyasszonyt”, hanem a „víg özvegyet” ábrázolta.²² Az özvegyasszonyok az esetek egy részében újra-házasodtak, s ebben segíthette őket az általuk gondozott örökség összege. Más esetekben a legközelebbi férfirokon gyámsága alá húzódtak, gondoljunk például a Xenophón (*Emlékeim Sókratésről*) által emlegetett Aristarchosra,²³ akinek házában a peloponnészoszi háború során – odamenekült nővéreivel és unokahúgaival együtt – tizennégy szabad ember lakott. Ez legalább tíz menekültet, javarészt asszonyt jelentett, akik közül nyilván néhányan özvegyek voltak. Ennyi éhes száj már Aristarchosnak is problémát jelentett, ezért kért tanácsot Sókratéstól. Ennek alapján feltehetjük, hogy egy-egy özvegyasszony (és gyerekei) ellátása a rokon férfiak számára természetes volt. Nem beszélve arról, hogy a hadiárvak után néhány állam (például Athén, Thasos) árvaellátást fizetett. Az özvegyasszonyokat azonban – különösen, ha bizonyos okoknál fogva egy kis közösségben túl sok volt belőlük – hallgatólagosan elismerhették jogképesnek, minthogy nem volt olyan férfirokon, aki gyámság alá vonhatta volna őket. Ez történhetett Ilionban is. Az egyedül maradt nők maguk vezették gazdaságukat, és semmilyen gyámmal nem rendelkeztek, különben beszámolt volna róla a felirat. Ez az állapot nem jelenthetett valami különlegességet, amit a felirat készítőinek szóvá kellett volna tenniük. Vagyis a polgári származású nőkre vonatkozó joggyakorlat – legalábbis Ilionban – jóval rugalmasabb volt, mint ahogy azt a törvények szövege alapján gondolnánk.

FORRÁSOK

Apolodóros 2006: *Vádbeszéd Neaira ellen. Egy athéni örömlány kalandos élete*. Németh György (szerk.). Budapest.

Aristophanés 1961: *A nők ünnepe*. In: *Arany János összes művei 3: Drámafordítások*. Keresztury Dezső (szerk.). Budapest.

²¹ Aristophanés 1961: 446–458.

²² A nők erkölcsének védelme voltaképpen a törvényes örökös biztosítását célozta, vagyis azt, hogy az utód lehetőleg a férjtől származzék. A vagyonosabb rétegekben ez a családi vagyon továbbörökítésénél játszott kiemelkedően fontos szerepet. Nem csoda, hogy az erkölcsvédelem néha sajátos korlátozásokhoz, például az ablakon való kihajolás tilalmához vezetett. Graham 1998: 22–40.

²³ Xenophón 1986: 2,7.

- Dittenberger, Wilhelm 1915–1924: *Sylloge inscriptionum graecarum*, 3. ed. (SIG³) Leipzig.
- Hésiodos 1974: *Istenek születése. Munkák és napok*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest.
- IG I = *Inscriptiones Graecae* I. Szerk. D. Lewis. Berlin, 1981.
- Livius, Titus 1963–1976: *A római nép története a város alapításától*. Ford. Muraközi Gyula – Kis Ferencné. Budapest.
- Pollux, Julius 1900: *Onomasticon*. Ed. Erich Bethe. Leipzig.
- Strabón 1977: *Geographika*. Ford. Földy József. Budapest.
- Xenophón 1986: *Emlékeim Sókratésről*. Ford. Németh György. (Az ókori irodalom kis-könyvtára.) Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bremen, Riet Van 1993: Women and Wealth. In: Cameron, Averil – Kuhrt, Amelie (eds): *Images of Women in Antiquity*. London, 223–242.
- Carson, Anne 1990: Putting Her in Her Place: Woman, Dirt and Desire. In: Halperin, David M. – Winkler, John J. – Zeitlin, Froma I.: *Before Sexuality. The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*. Princeton, 135–169.
- Demand, Nancy 1994: *Birth, Death and Motherhood in Classical Greece* Baltimore–London.
- Frisch, Peter 1975: *Die Inschriften von Ilion*. Bonn.
- Graham, Alexander John 1998: The Woman at the Window: Observations on the “Stele from the Harbour” of Thasos. *Journal of Hellenic Studies* (118.) 22–40.
- Günther, Linda-Marie 1993: Witwen in der griechischen Antike – zwischen Oikos und Polis. *Historia* (42.) 308–325.
- Jones, Nicholas F. 1999: *The Associations of Classical Athens. The Response to Democracy*, New York – Oxford.
- Németh György 2001a: Születésszabályozás az ókori görögöknél. *Orvostörténeti közlemények* (46.) 125–134.
- Németh György 2001b: Metics in Athens. *Acta Antiqua* (41.) 331–348.
- Németh György 2008: A polgár, az idegen és az örömlány. In: Pap Levente – Tapodi Zsuzsa (szerk.): *Közösség, kultúra, identitás*. Kolozsvár, 41–56.
- Ogden, Daniel 1996: *Greek Bastards in the Classical and the Hellenistic Periods*. Oxford.
- Paradiso, Annalisa 1993: Gorgo, la Spartana. In: Loraux, Nicole (ed.): *Grecia al femminile*. Roma, 107–122.
- Passman, Tina 1993: Out of the Closet and into the Field: Matriculture, the Lesbian Perspective and Feminist Classics. In: Rabinowitz, Nancy Sorkin – Richlin, Amy (eds): *Feminist Theory and the Classics*. New York–London, 181–208.
- Rabinowitz, Nancy Sorkin – Richlin, Amy (eds) 1993: *Feminist Theory and the Classics*. New York–London.
- Rose, Peter W. 1993: The Case for Not Ignoring Marx in the Study of Women in Antiquity. In: Rabinowitz, Nancy Sorkin – Richlin, Amy (eds): *Feminist Theory and the Classics*. New York–London, 211–237.

- Schliemann, Heinrich 1891: *Bericht über de Ausgrabungen in Troja im Jahre 1890*. Leipzig.
- Wagner-Hasel, Beate 1988: Geschlecht und Gabe. Zum Brautgütersystem bei Homer. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* (105.) 32–73.
- Walker, Susan 1993: Women and Housing in Classical Greece. In: Cameron, Averil – Kuhrt, Amelie (eds): *Images of Women in Antiquity*. London, 81–91.
- Watson, Patricia A. 1994: *Ancient Stepmothers: Myth, Misogyny and Reality*. (Mnemosyne Supplementum 143.) Leiden–New York–Köln.
- Winkler, John J. 1994: *Der gefesselte Eros. Sexualität und Geschlechtsverhältnis im antiken Griechenland*. Marburg.

A római rabszolgaság*

Az akkor már jó másfél évszázada hivatalosan is keresztény (Kelet-)Római Birodalom császára, Iustinianus jogi kodifikációja mellé megalkotott tankönyvében, az *Institutiók*ban a személyek jogállásának tárgyalását a következőkkel kezdi: „Summa itaque divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi.”¹ A császár és jogtudósi ember és ember között a legfőbb különbséget még ekkor, a lassanként kibontakozó középkor hajnalán is abban látták, hogy egy személy szabad ember-e vagy rabszolga. Ezen a kereszténység befolyása sem változtatott, jóllehet a rabszolgotartás bizonyos területein számottevő átalakulás, javulás mutatkozott a keresztény hit hatására. A személyek jogának eme felosztása egyáltalán nem meglepő, ugyanis egyfelől az *Institutiók* megalkotói egy több évszázados jogi tradíció örökösei voltak, másfelől a rabszolgaság intézménye – dokumentálhatóan – évezredes eleme volt a római társadalomnak. A Tizenkét táblás törvények már szóltak rabszolgákról, s olyan elemeket tartalmaztak, amelyek később is jellemzőek voltak a római rabszolgotartásra. A lopás közben tetten ért tolvaj büntetése eltérő volt aszerint, hogy az elkövető szabad ember-e vagy rabszolga (8. tábla, 14. töredék). A 12. tábla 2. töredékéből pedig úgy tűnik, hogy a rabszolgák büntetése miatt (*maleficium*) a felelősség a családfőt (a rabszolga tulajdonosát) terhelte.²

A rabszolgaság szerves része volt a rómaiak életének, és jelentőségüknek megfelelően számos társadalomtörténeti elemzés irányult rájuk. A rabszolgák száma és aránya koronként és területenként változott; csupán ennek a demográfiai helyzetnek a kutatása is könyvtárnyi irodalmat hívott életre. Termelőmunkájuk és más jellegű felhasználásuk (például a velük szembeni gyakori szexuális visszaélések) egyaránt kiváltotta a kutatás érdeklődését. A jogi helyzetük mellett ez volt az a terület, ami markáns különbséget jelentett a szabadok világához képest. Ahogy Maróti Egon találóan megfogalmazta: „a rabszolgák összehasonlíthatatlanul nagyobb százalékban végeztek termelő – vagy nélkülözhetetlen karbantartó, szolgáltató stb. – munkát, mint a szabadok.”³ A rabszolgák az élet minden területén, mai szóhasználattal: a munkaerőpiac minden szegmensében fellelhetőek voltak. A rabszolgákkal való bánásmód, különösen pedig reakcióik és ellenállásuk formái érthető módon nagy figyelmet kaptak a marxista hatásoktól nem mentes

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Iustinianus *Institutiones* 1.3.: „A személyek jogának főfelosztása az, hogy az emberek vagy szabadok, vagy rabszolgák.”

² A két töredék fennmaradt: Gellius *Noctes Atticae* 11.8.8; Gaius *Institutiones*. 4.75.

³ Maróti 1969: 17; Schumacher 2011: 594.

hazai irodalomban. Jelen tanulmány egyrészt megkísérli röviden áttekinteni az újabb szakirodalom megállapításait és eredményeit, főképp azokra a kérdésekre koncentrálva, amelyek vitákat gerjesztettek a rabszolgaság történetével foglalkozók között. Másrészt e szakirodalmi ismertetések bemutatása közben megpróbálja bemutatni, mennyire színes és differenciált volt a római rabszolgák világa.

A római rabszolgaság – noha sokszor összehasonlítják a két rendszer működését – egy szempontból mindenképpen különbözik az amerikai Dél rabszolgatartásától. Nem arra kell gondolni, hogy Rómában nem volt olyan univerzális megkülönböztető külső jegye a rabszolgáknak, mint az Egyesült Államokban a bőrszín. Seneca tudósítása szerint egy ízben felmerült Rómában, hogy a rabszolgák viseljenek a szabadokétól különböző ruházatot, de az elképzelés kitálói rájöttek, hogy ezzel tudatosítanák a rabszolgákban számbeli többségüket.⁴ A rómaiak ugyan alkalmaztak bizonyos megkülönböztető jelöléseket: tetoválások, billogok, nyakpercek formájában, de ez nem volt általános. Utóbbiak régészeti leletként, előbbieik irodalmi művek utalásaiban maradtak fenn. Szolgálhattak e jelek hadifoglyok vagy a tulajdon megjelölésére is, de többnyire büntetésből alkalmazták őket, például szökött rabszolgáknál.⁵ Megbélyegző, megalázó voltukat jól mutatják azok az adatok, amikor a szabadságot elnyert egykori rabszolgák nagy erőfeszítéseket tettek az eltüntetésükre. A rómaiaknál bármilyen bőrszínű, származású személy kerülhetett rabszolga státusba; a két rendszer megismerésében azonban nem ez az eltérés jelenti a legfontosabb különbséget.

A fő különbséget a rendelkezésünkre álló források jelentik. Az ókor kutatói nem rendelkeznek például olyan különleges lehetőségekkel, mint a DNS-vizsgálat. Thomas Jefferson és rabszolganője, Sally Hemings kapcsolata már a kortársakat is foglalkoztatta. Jefferson egyes taktikával kerülte el, hogy a híresztelés ártson politikai karrierjének, de Hemings utódai között megmaradt az a hagyomány, miszerint ők az Egyesült Államok harmadik elnökének leszármazottai.⁶ Az 1990-es években természettudományos eljárásokat bevetve valószínűsítették, hogy Jefferson volt Sally Hemings egyik gyermekének apja.⁷ Jóllehet a történészek saját módszereik és forrásaik alapján valószínűsítették ezt a lehetőséget, ráadásul a DNS-vizsgálat eredményei sem teljességgel biztosak, mégis újabb érveket szolgáltatottak a vita során. Ilyen természettudományos segítséget az ókor-kutató nem vagy csak elvétve tud igénybe venni, bár hasonló viszonyokról az ókorból is tudomásunk van. Ezek felderítésében azonban a természettudomány vajmi kevés segítséget nyújthat. A szigorúságáról híres és a rabszolgákkal való bánásmódja miatt az alábbiakban is többször említendő idősebb Catónak nyolcvanéves korában második feleségétől, aki egyik felszabadított rabszolgája szintén

⁴ Seneca *de clementia* 1.24.1.

⁵ Kamen 2010: 98–102.

⁶ Lévai 2008: 84.

⁷ Lévai 2001: 19–20; 2008: 83.

felszabadított lánya volt, gyermeke született, aki a M. Porcius Cato Salonianus nevet viselte.⁸

Társadalomtörténetileg persze ezek csupán egyedi esetek, de a már említett demográfiai kérdések sem tartoznak a könnyen megválaszolhatók közé. Tudjuk, hogy az Egyesült Államokban például 1770-ben a feketék össznépességen belüli aránya Marylandben 31,5%, Georgiában pedig 45,2% volt.⁹ Ilyen pontos adatokkal a Római Birodalomból csak szórványosan és csak kisebb területre vonatkozóan rendelkezünk, ráadásul a források adatai több interpretációs horizontot nyitnak meg. Az ókorban inkább becslésekre, bizonytalan statisztikai értékű forrásokra vagyunk utalva.

A római demográfiában – leegyszerűsítve – három irányzat alakult ki (az úgynevezett *high count*, *low count* és *middle count*), amelyek mind az augustusi népszámlálások számszerű adataiból indulnak ki a lakosság, s ezen belül a rabszolgák számának és arányának meghatározásakor. A becslések jelentős eltéréseket mutatnak: Itália lakosságát 5,5 millió fő és 14 millió fő szélső értékekkel adják meg a császárkor kezdetén, s ezen belül 2–4 millió rabszolgát feltételeznek.¹⁰ Ezek a becslések a rabszolgák viszonylag magas arányával számolnak a római Itáliában. Az augustusi összeírások az össznépességen belül azonban csak a római polgárokat (*civium Romanorum capita*) regisztrálták, így azokból csak közvetett módon következtethetünk a rabszolgák arányára vagy számára. A római demográfia jeles kutatója, Walter Scheidel például úgy véli, hogy az itáliai rabszolgák száma legfeljebb a másfél milliót érhetette el, vagyis társadalmon belüli arányuk valamivel alacsonyabb lehetett, mint azt sokszor feltételezik.¹¹

A rabszolgák számára, arányára nézve e becsléseknél konkrétabb adattal mindazonáltal a Római Birodalomból is rendelkezünk. A római Egyiptom középső részéről származó városi *census* listákon a feljegyzésbe bekerült személyek 14,6%-a volt nem szabad állapotú, s a háztartások ötöde birtokolt legalább egy rabszolgát.¹² A Rómából és Ostiából előkerült sírfeliratok 75%-a felszabadítottaktól származik, ami kiugróan magasnak tűnik.¹³ A birodalom fővárosából és annak kikötőjéből származó arány minden bizonnyal torz. Az adat nem demográfiai, hanem epigráfiai, így a feliratállítási gyakorlat tendenciáinak fényében kell értelmezni. A felszabadítottak előszeretettel emeltek maguknak díszes síremlékeket, hogy ezzel reprezentálják a római társadalomban elért helyüket, amelyet hátrányos helyzetük (tudniillik eredeti rabszolga jogállásuk) ellenére vívtak ki maguknak.¹⁴ Ebből következik, hogy az ilyen jogállású személyek felül-

⁸ Gellius *Noctes Atticae* 13.20; Plutarkhosz *Cato* 27. Érdekes különbség, hogy míg Jefferson karrierjére veszélyt jelentett ez a *liaison*, Cato esetében ilyenről nincs tudomásunk.

⁹ Lévai 2010: 251. Vö. Hopkins 1978: 101.

¹⁰ Vö. Launaro 2011: 14–24; Alföldy 1996: 70. Más becslésekhez lásd Scheidel 2005: 64–65.

¹¹ Scheidel 2005: 64. Vö. például Silver 2011: 75, aki a birodalomban átlagosan 10%-os rabszolgánépességgel számol.

¹² Scheidel 2005: 66.

¹³ Verboven 2012: 90.

¹⁴ Ramsby 2012: 66; Borg 2012: 25. Általánosságban: MacMullen 1982.

reprezentáltak a feliratokon. A fenti két adatból egyrészt világosan látszik, hogy a birodalom egyes területein eltért a rabszolganépesség aránya, ami természetesen időben is változó volt. Másrészt a birodalom lakóinak életében a rabszolgákkal való interakció mindennapos eseményt jelentett.

A RABSZOLGASÁG KELETKEZÉSI MÓDJAI, A RABSZOLGA-UTÁNPÓTLÁS

A rabszolgák tömeges jelenlétét – legalábbis egyes korszakokban, bizonyos területeken – bizonyítják más számszerű adatok is, jóllehet ezeket sem lehet teljes mértékben megbízhatónak tekinteni. Hagyományosan a rabszolgaság keletkezésének a legősibb formáját a hadifogságban látják. A római történelem bővelkedik olyan tudósításokban, amelyek a fogságba esettek számát adják meg, jóllehet e számadatok esetében számolnunk kell a római források saját győzelmüket illető túlzásaival is. A háborúk során jelentős mennyiségű rabszolga került a Római Birodalomba. A második pun háború alatt, Tarentum visszafoglalásakor a rómaiak állítólag harmincezer rabszolgát szedtek össze a zsákmány részeként.¹⁵ Aemilius Paulus balkáni hadjárata során Epirusból százötvenezer ember került rabszolgasorba.¹⁶ A rabszolgák beszerzésének ez a lehetősége nem szűnt meg a császárkorban sem. A zsidó felkelés leverése után például több mint kilencvenezer lázadót tettek rabszolgává a rómaiak,¹⁷ s a példák számát lehetne még szaporítani. Ezeknek a magas számoknak az ismeretében nem meglepő, hogy korábban a szakirodalom a háborúban foglyul ejtett tömegeket tekintette a rabszolga-utánpótlás legfőbb forrásának. Ezzel magyarázták a nagyüzemi rabszolgatartás kialakulását, s ennek elapadásához kötötték a rabszolgatartás hanyatlását is.¹⁸

Kétségtelen, hogy Róma történetében volt egy időszak, amikor jelentős számú rabszolgatömegek áramlottak Itáliába. Ez a kikényszerített tömeges migráció jelentős hatást gyakorolt a római társadalomra. A hadifoglyok esetében – más beszerzési források szemrevételezése előtt – érdemes figyelembe venni két körülményt. A hadifoglyok nem mindegyike került véglegesen szolgasorba. Polübiosz írja le, hogy Új-Carthago elfoglalásakor a rómaiak az elfogott kézműveseket a római állam rabszolgáinak nyilvánítva dolgoztatták. Munkájuk fejében ígéretet kaptak, hogy a háború végén visszanyerik szabadságukat.¹⁹ A fogságba esetteket rokonaik is kiválthatták, ami olyannyira nem lehetett ritka jelenség, hogy Plautus a Kr. e. 190-es években egy egész komédiát szentelhetett a témának. *A foglyok (Captivi)* című darabban egy apa váltja ki háborúban fogságba esett fiát a rabságból.

¹⁵ Livius 27.16.

¹⁶ Livius 45.34.

¹⁷ Iosephus *Bellum Iudaicum* 6.420.

¹⁸ Hopkins 1978; Maróti 1981. Vö. ehhez Harper 2011: 5. A marxista szakirodalomban is előfordul az árnyaltabb kép: Utcsenko–Stajerman 1963: 77–79.

¹⁹ Polübiosz 10.17.

A fogságba esés másképpen is bekövetkezhetett. A hellenisztikus államok római terjeszkedés okozta meggyengülése miatt a Földközi-tenger keleti medencéjében elharapózott a kalózok tevékenysége. Szerzteágazó tevékenységükből, amelyet Maróti Egon számos tanulmányban vizsgált, itt elég csak az emberrablásra és emberkereskedelemre utalni. A kalózok jelentős számú rabszolgát szállítottak a piacokra, amelyek közül kiemelkedett Délosz szigete.²⁰ A kalózkodás mindennapos élettapasztalata megjelenik a görög szerelmi regényekben, mint például Longosznál, a *Daphnisz és Chloë*-ban, ahol éppen a főhőst rabolják el a kalózok.²¹ A kiváltás lehetőségével, akárcsak a hadifoglyok esetében, itt is számolnunk kell, amint azt Iulius Caesar ifjúságának egyik jól ismert anekdotája mutatja.²²

A kalózok szerepe a rabszolga-utánpótlás biztosításában voltaképpen a kereskedelem erőszakot alkalmazó válfajaként is leírható. Rabszolgákat ugyanis nem csupán kalóztól, hanem kereskedőktől is be lehetett szerezni, olykor e két kategória nem is különült el túl élesen.²³ Minthogy a rabszolga a rómaiak gondolkodásában jogtárgynak, mégpedig a tulajdonjog tárgyának, minősült, adni-venni lehetett, így a rabszolgák árusítása nagy volumenű volt, és hétköznapi dolognak számított.²⁴ Olyannyira, hogy a gondos római jogászok még az eladói felelősséget is szabályozták. Az eladásra kínált rabszolga nyakába akasztott táblán kellett feltüntetni esetleges testi hibáit, betegségeit, korábbi büntetéseit stb.²⁵

A kereskedők²⁶ több forrásból juthattak hozzá eladható rabszolgákhoz. Egyrészt a birodalom határain kívülről, másrészt belső forrásokból is. Antik lexikográfusok tudósítanak arról, hogy thrák előkelők rabszolgákat cseréltek sóra, amelyet vélhetően görög kereskedők szállítottak nekik.²⁷ Észak-Afrikában a rabszolga-kereskedők (*mangones*) tevékenysége még a késő antikvitásban is heves kirohanásokra ösztökölte Augustinust.²⁸ A belső források közül a legjelentősebb talán a gyermekkítétel szokása volt, amit egyes kutatók a legfontosabb forrásnak tekintenek a rabszolga-utánpótlásban.²⁹

A rabszorganépesség növekedésének volt egy olyan forrása, ami első pillantásra talán meglepőnek tűnhet: szabad emberek is rabszolgaságba adhatták

²⁰ Maróti 1962; 1981: 63–66.

²¹ <http://mek.oszk.hu/06100/06151/06151.htm#16>. A regényekhez képest más típusú forrásokban is megjelenik ez a téma: Cicero *pro lege Manilia* 31–33; Seneca *Controversiae* 1.6. – utolsó letöltés: 2016. január 14

²² Plutarkhosz *Caesar* 1–2; Suetonius *Iulius* 4.

²³ Vö. Bodel 2005: 182.

²⁴ Papinianus *Digesta* 41.2.44pr.; Seneca *de beneficiis* 4.13.3; Sztrabón 14.5.2. Vö. Harper 2011: 83–99.

²⁵ Gellius *Noctes Atticae* 4.2.1–2. Vö. még Propertius 4.5.51; Gellius *Noctes Atticae* 6.4.1–4; Ulpianus *Digesta* 21.1.31.

²⁶ A rabszolga-kereskedőkről vö. Bodel 2005: 187–192.

²⁷ Alexianu 2011.

²⁸ Harper 2011: 92; Bodel 2005: 182.

²⁹ Vö. Harper 2011: 81–82; Scheidel 1997: 164; Silver 2011: 80–81.

magukat.³⁰ Státuszuk ezután nem különbözött a született vagy hadifogságból származó rabszolgákétól. A római jog elismerte az ilyen státuszváltozást, a jogügyletek létrejöttét és érvényességét csak idővel, nagyjából a Kr. u. 3. századtól kezdte korlátozni.³¹ A szabadok ilyen lépésének motivációi között a nyomortól menekülés és a vételárban való részesedés mellett szerepelt a minimális létbiztonság, a kiemelkedés lehetősége, a későbbi felszabadítás reménye, ami a római polgárjog elnyerését is magában foglalhatta.³²

A római jog forrásai más módjait is számon tartják annak, hogy szabad emberből rabszolga legyen. Büntetésből elveszíthette szabad státusát az, akit adósságai miatt hitelezői eladtak. A rabszolgaságnak ezt az archaikus, adósrabszolgaságnak nevezett formáját Kr. e. 326-ban törvénnyel számolták fel.³³ Büntethették rabszolgasággal azt, aki kivonta magát a *census* alól, vagy aki katonai kötelességei elől megszökött. Továbbá a *senatus consultum Claudianum* (Kr. u. 54) alapján az a szabad nő is rabszolgastátuszba került, aki más tulajdonjogát sértve rabszolgával folytatott nemi viszonyt, s azt a rabszolga urának tiltakozása ellenére sem hagyta abba.³⁴

A római jog a rabszolgává válás alapvető szabályát ekképpen fogalmazza meg: „A rabszolgák pedig vagy születnek, vagy lesznek azzá.”³⁵ Az eddigiek a rabszorganépesség „külső” forrásokból történő utánpótlásának módjait vázolták röviden. A rabszolga-populáció önreprodukciója manapság nagyobb hangsúlyt kap a kutatásban. Több kutató véli úgy, hogy a házon belül született rabszolgák szerepe a rabszorgalétszám fenntartásában erőteljesebb volt, mint korábban gondolták.³⁶

A házon belül született rabszolgákat a *verna* megjelöléssel illették. Az ilyen rabszolgákat megbízhatóbbnak tartották.³⁷ A rabszorgatartók több forrásból juthattak hozzá rabszorgáikhoz, s a beszerzés mikéntje bizonyos mértékig meghatározta irántuk tanúsított hozzáállásukat. Cato például vásárlásainál előnyben részesítette a fiatalabb hadifoglyokat, mert azokat ő nevelhette, képezhette ki saját elképzelései szerint.³⁸ A rabszolgák adásvételénél a vevők elvárásai az eladó tájékoztatási kötelezettségét hívták életre; ennek részleteibe a fent idézett irodalmi és jogi források nyújtanak betekintést. A vevők motivációi között szerepelt

³⁰ Ulpianus *Digesta* 21.1.17.12 és 28.3.6.5.

³¹ Silver 2011: 75.

³² Silver 2011: 89 és 101. A szerződéses rabszolgaság római jogi hátteréhez vö. Buckland 2010: 427–435. A motivációkat leegyszerűsítve és profanizálva úgy is fogalmazhatunk, hogy a rabszolgát tulajdonosa nem hagyta éhen halni, míg a szabad jogállásúak szabadon éhen veszhettek.

³³ Livius 8.28. Vö. Maróti 1981: 54.

³⁴ Földi–Hamza 2006: 213–214 (713–716. §§).

³⁵ Iustinianus *Institutiones* 1.3.4.: „Servi autem aut nascuntur aut fiunt.”

³⁶ Scheidel, 1997: 164 és 167; Harper 2011: 69–78. Vö. még Maróti 1981: 66–68.

³⁷ Horatius *epod.* 2.65; Martialis 2.90.9 és 3.58.22. Vö. még Wiedemann 1985: 164; Schumacher 2011: 602.

³⁸ Plutarkhosz *Cato* 21.

például, hogy különböző származású szolgákat szerezzenek be, mert a rabszolgák közötti nyelvi akadályok csökkentették az összeesküvések és lázadások veszélyét.³⁹

URAK ÉS SZOLGÁK

A rabszolgák sorsa a tulajdonosuk személyiségétől, társadalmi státuszától és gazdasági helyzetétől függött. A tulajdonosok eltérő viszonyai meghatározták a rabszolgák helyzetét, lehetőségeit. Jóllehet jogilag egyaránt rabszolgának számítottak, de a valóságban óriási különbség állt fenn például Tiberius császár rabszolgája, Musicus, aki a galliai bevételek ellenőrzésével megbízva, 16 rabszolgája (*vicarii*)⁴⁰ kíséretében utazott,⁴¹ és a vidéki földeken dolgozó rabszolgák között, akiknek ruházkodására Cato minden második évben csupán egy tunicát, egy köpenyt és egy fapapucsot szánt fejenként.⁴²

A rabszolgák életét nem csupán az szabhatta meg, ki a gazdájuk, hanem egy tulajdonos háznépén belül is eltérő helyzetűek lehettek attól függően, hogy a *familia urbana* vagy a *familia rustica* tagjai voltak. Utóbbiba tartoztak azok a rabszolgák, akik malmokban, bányákban, kézművesműhelyekben, földbirtokokon végeztek termelőmunkát vagy pásztorkodtak, míg előbbibe azok, akik a tulajdonos házi cselédségét, kiszolgáló személyzetét alkották: írnokok, mesteremberek, varrónők, szakácsok stb. A *familia urbana* szemléletes példáját a jól dokumentált, de természetesen sok tekintetben nem átlagos, császári háztartásban lelhetjük fel. A Via Appia mentén feküdt az úgynevezett *Monumentum Liviae*, amely tulajdonképpen Augustus császár felesége, Livia rabszolgáinak és felszabadítottjainak közös temetkezőhelye volt, amelyet a császár uralkodásának utolsó éveitől Kr. u. 41-ig használtak. A nagyjából három évtized alatt a becslések szerint 1100 ember nyughelye lett a *Monumentum*.⁴³ Ebből képet alkothattunk, milyen is volt egy *familia urbana*. Az előkelő státuszt reprezentáló hatalmas rabszolgáállomány foglalkozási szempontból nagyon differenciált és specifikált volt. 46 különböző foglalkozást adatolnak a sírfeliratok, ezek sora a könyvelőktől az építészeket és mérnököket át az aranyművesekig és orvosokig terjed.⁴⁴

A végzett munka nehézsége a *familia rustica* rabszolgáinak helyzetét súlyosabbá tette, ráadásul a tulajdonosuk abban volt érdekelt, hogy ne legyenek holt időszakok munkaerejük kihasználásában.⁴⁵ A távol lévő, rendszerint város lakó

³⁹ Varro *de re rustica* 1.17.5; Arisztotelész *Politika* 7.10 (1330a). Vö. Gordon 1924.

⁴⁰ Vicarius: a szó általában helyettést jelent, de a rabszolgaság kontextusában a rabszolga rabszolgáját értik alatta. A vicarius egy másik rabszolga *peculium*ának része volt. Vö. például CIL 15. 804 és 1404.

⁴¹ CIL 6. 5197.

⁴² Cato *de agricultura* 59. (Az új ruházat kiosztásakor ráadásul a régit vissza kellett szolgáltatni.)

⁴³ Treggiari 1975: 48–49.

⁴⁴ Treggiari 1975: 57. A teljes lista uo. 72–77. A mérnökökhöz vagy földmérőkhöz vö. Takács 2015: 248.

⁴⁵ Cato *de agricultura* 2. A bányászokról például Diodórosz 5.38.1.

földbirtokos előjárót, felügyelőt helyezett rabszolgái fölé. A *vilicus* kötelessége volt a birtok igazgatása, a rabszolgák munkájának megszervezése. Személye és jelenléte a vidéken élő rabszolgák függőségét megtöbbszörözte. A rabszolga egyrészt tulajdonosának, másrészt az azt reprezentáló intézőnek is ki volt szolgáltatva; s utóbbiak is visszaélhettek hatalmukkal. A Kr. u. 1. századi mezőgazdasági szakíró, Columella a gazda kötelességévé teszi, hogy ellenőrizze intézőjét. Indokolatlan vasra verés, a ruházat vagy egyéb ellátmány csökkentése szerepelnek az ellenőrizendő dolgok között,⁴⁶ amiből következik, hogy ilyen gyakorlat előfordulhatott a nagybirtokokon. A háztartáshoz tartozók számára büntetés volt, ha gazdájuk vidéki birtokára „számúzte” őket.⁴⁷ Nem véletlen, hogy a rabszolgákat – közsimeren – beszélő eszközöknek (*instrumentum vocale*) tekintették, egy sorba helyezve őket az igavonó állatokkal és a szekerekkel, ekékkel stb.⁴⁸

Az egyes rabszolgák életviszonyait meghatározhatta a tulajdonos és rabszolga közelsége. A nehéz életkörülmények és munkafeltételek ellenére a vidéken élő rabszolgák kevésbé voltak kitéve a tulajdonos személyes kegyetlenkedéseinek. Augustus császár barátja, Vedius Pollio egy kristálypohár eltörése miatt hatalmas, ragadozó angolnák (*murena*) közé akarta dobálni egyik rabszolgáját. A kegyetlen kivégzést az éppen jelen lévő császár megakadályozta, ráadásul a többi poharat is összetörette.⁴⁹ A tulajdonos rendelkezési jogát ez esetben a személyes kapcsolatra és saját tekintélyére alapozva korlátozta a császár. A történet inkább Augustus jellemét (helyesebben az arról kialakított képet) mutatja, semmint azt, hogy az állam beleszólt volna az úr és szolga közötti magánjogi viszonyokba. A kegyetlenkedést idővel nemcsak ilyen informális módon, hanem törvényileg is próbálták visszaszorítani.⁵⁰

A kegyetlen bánásmódnak a morális és törvényi korlátokon túl két megfontolás szabhatott határt. Egyrészt a tulajdonosok gazdasági érdeke, másrészt a félelem a rabszolgák reakciójától. A tulajdonos számára a rabszolga áru és munkaerő volt, bármiféle károsodása, sérülése anyagi következményekkel járt gazdája számára. Beszerzési vagy eladási ára, a taníttatására és ellátására fordított költség, a belőle vagy általa nyerhető haszon, illetve annak elmaradása egyaránt a tulajdonos vagyonát érintette. A tulajdonosok gazdasági érdeke az volt, hogy rabszolgáik profitot termeljenek számukra. A köztársaság hódító háborúinak idején, amelyet tömeges és olcsó rabszolga-behozatal jellemezett, sem volt mindegy, milyen képzettségű a rabszolga. A villagazdaság sikerét részben az is biztosította, hogy ez a rabszolgatömeg a hellenizált keleti területekről származott, ahonnan magas mezőgazdasági kultúrát hozott magával, így biztosítva az innovációt

⁴⁶ Columella 1.8.16-18.

⁴⁷ Terentius *Phormio* 248–251. Plautus *Mostellaria* 1–74. A városi rabszolgákról olykor a tulajdonosoknak sem volt jó véleménye: Columella 1.8.1–2.

⁴⁸ Varro *de re rustica* 1.17.

⁴⁹ Seneca *de ira* 3.40.

⁵⁰ Vö. Ulpianus *Digesta* 1.6.2.

Itáliában.⁵¹ A mezőgazdaságban tömegesen foglalkoztatott rabszolgákat nem volt könnyű hatékony termelőmunkára ösztönözni, olykor kényszerítő eszközöket is alkalmazni kellett. Mezei dologházak és a láncre verés álltak a tulajdonosok rendelkezésére, jóllehet a források ilyen kitételeit az utóbbi időben árnyalta, nem egy esetben kétségbe vonta a szakkutatás.⁵²

Cicero szemrehányóan jegyzi meg: előfordul, hogy a tulajdonos rabszolgáival vagy felszabadítottaival együtt fog gazdasági vállalkozásba.⁵³ A rabszolga ehhez vagy rendelkezett szakértelemmel, vagy tulajdonosa kitaníttatta. Utóbbi általános gyakorlat volt a római társadalomban, amiről egyiptomi papyrusok, a római jogtudósok munkái és Plutarkhosz Cato-életrajza egyaránt tanúskodik.⁵⁴ A kiképzés önmagában is növelte a rabszolga értékét, vagyis az olcsón megvett szolgát magasabb áron lehetett eladni.⁵⁵ Más rabszolgatartók hosszabb távon használták ki rabszolgáik munkaerejét, tehetségét. Különösen a pénzügyi-kereskedelmi területen emelkedik ki a rabszolgák és felszabadítottak tevékenysége. Olyan feladatokat is elláthattak, amelyeket a római elit sorába tartozó uraik státuszukkal össze nem férőnek tartottak, vagy politikai szerepvállalásuk miatt egyszerűen nem maradt ilyenekre idejük.⁵⁶

Cato kiterjedt vállalkozási tevékenységéről Plutarkhosz számol be, aki szerint a szenátor tőkéjével és védnöksége alatt több hajóval működő, tengeri kereskedelemre szakosodott társaságot Cato egy felszabadított rabszolgája, név szerint Quintius révén irányította, ellenőrizte. A Spartacus-féle felkelést leverő és egy időben Róma leggazdagabb emberének tartott Crassus is rengeteg rabszolgát tartott, köztük kéziratmásolókat, ezüstműveseket stb. Rabszolgáinak egy részét az „építőiparban”, más részét ezüstbányáiban és földjein dolgoztatta.⁵⁷ A feliratos anyagból tudunk például vámszedéssel foglalkozó rabszolgáról, vagy olyanokról, akik a pénzügyi műveletek lebonyolításában vettek részt.⁵⁸ A bizalmi feladatok ellátását azért lehetett rabszolgákra bízni, mert helyzetük folytán könnyen számon kérhetők, megbüntethetők voltak. Ismerünk rabszolgát, aki a cserépedények gyártásában vett részt, vagy márványkövek vésésével foglalkozott, sőt tevékenykedtek (volt) rabszolgák a földmérésben is.⁵⁹

A rabszolgák gazdasági tevékenységének egyik eszköze az úgynevezett *peculium* (kb. különvagyon) volt. A *peculium* juttatása mindkét fél számára előnyös-

⁵¹ Vö. Maróti 1981: 45. A jelenség nem ismeretlen az újkori rabszolgaság történetében sem. A rizstermelés technikáinak meghonosítása az amerikai Dél területein az afrikai rabszolgáknak volt köszönhető. Lévai 2010: 257.

⁵² Florus 3.19; Columella 1.8.16-18. Vö. Roth 2005.

⁵³ Cicero *paradoxa Stoicorum* 6.46.: „cum servis, cum libertis, cum clientibus societates.” Vö. Joshel 2010: 206–207; Garnsey 1998: 34–36.

⁵⁴ A forrásokat lásd Takács 2015: 251–252. Vö. még Burford 1972: 87–89; Verboven 2012: 94. A rabszolgák kiképzéséről általában: Forbes 1955; Booth 1979.

⁵⁵ Plutarkhosz *Cato* 21; Ulpianus *Digesta* 17.1.26.8.

⁵⁶ Maróti 1981: 37.

⁵⁷ Plutarkhosz *Cato* 21; Plutarkhosz *Crassus* 2.

⁵⁸ CIL 3. 4288; CIL 4. 3340; CIL 1². 2663a.

⁵⁹ CIL 1². 235; CIL 11. 961; CIL 5. 6768. AE 1980, 0053.

nek bizonyulhatott. A rabszolgát jobb és több munkára ösztönözte, amivel profitot termelt urának. A haszonból magának is megtarthatott valamennyit, amit később saját szabadságának megváltására használhatott fel. Ráadásul az így dolgozó rabszolga megtermelte saját ellátásának költségeit. A viszonyt a személyes függés miatt a gazda dominálta, a *peculium* mindvégig az ő vagyonaiba tartozott.⁶⁰ Egyes rabszolgák meglehetősen jól gazdálkodtak a rájuk bízott javakkal. Az idősebb Plinius tudósítása szerint Kr. e. 8-ban végrendelkezett a felszabadított jogállású C. Caecilius Isidorus, akinek hagyatékában 4116 rabszolga, 3600 pár marha, 257 000 egyéb jószág és mintegy 60 millió sestertius készpénz szerepelt.⁶¹ Más lehetőségekkel élhettek azok a felszabadítottak, akik a császár háztartásához tartoztak, s az állam irányításában vettek részt.⁶² Gazdaságuk mindazonáltal szintén legendás volt. Közéjük tartozott például M. Antonius Pallas, a Claudius császár szolgálatában álló felszabadított. Ő irányította azt a császári hivatalt, amely a pénzügyeket, a kincstárt felügyelte (*a rationibus*). Pallas olyan mesés vagyonra tett szert, hogy könnyedén visszautasította a senatus által neki felajánlott 15 millió *sestertiusos* juttatást.⁶³

A rabszolgák életkörülményei e gazdasági lehetőségek ellenére sem tekinthetők irigylésre méltónak. A rabszolgaság keletkezési módjainak legtöbbször erőszakkal párosult, és az erőszak vagy legalábbis a fenyegetettség érzése határozta meg a rabszolgák életét. Számos történet ismert rabszolgájukkal kegyetlenkedő urakról és feleségükről. A rossz bánásmód olykor a rabszolgák erőszakos reakcióját váltotta ki. Az ifjabb Plinius érzékletes, egyúttal vérfagyasztó képet fest Larcus Macedo meggyilkolásáról. A volt praetor dölyfös és kegyetlen ura volt rabszolgáinak, akik végül nyaralójában agyonverték. Az ütlegetés után a fürdő forró padlójára lökték a testet, hogy kipróbálják él-e még gazdájuk. Miután halottnak hitték, kivitték az udvarra, ahol magához tért. Macedo még néhány napig agonizált, megélve, hogy a kézre kerített bűnösöket kivégezték.⁶⁴ Plinius, miután megállapítja, hogy Macedo nem tartozott az emberséges rabszolgatartók közé, levelének végén mégis arra a meglepő következtetésre jut, hogy „senki sem érezheti magát biztonságban, ha mégoly enyhén és emberségesen bánik is velük”.⁶⁵

A rabszolgák egyes erőszakos cselekményei is a rabszolgatartók kollektív félelmét váltották ki, még inkább így volt ez tömeges reakcióik, a rabszolgafel-

⁶⁰ Burford 1972: 51; Garnsey 1998: 34–35; Földi–Hamza 2006: 213 (708. §); Mouritsen 2011: 216–220; Verboven 2012: 99.

⁶¹ Plinius *Naturalis historia* 33.47.135. Vö. Brunt 1975: 624–625.

⁶² Rabszolgák és felszabadítottak az állami és városi adminisztrációban is nagy számban találhatóak. Lásd ehhez: Schumacher 2011: 597–599 és Weiss 2004.

⁶³ Plinius *epistulae* 8.6. Vö. még Mouritsen 2011: 109–118; Alföldy 1996: 86; Hopkins 1978: 116.

⁶⁴ Plinius *epistulae* 3.14. Más, hasonló esetek: Plinius *epistulae* 8.14 és CIL 13.7070. A legismertebb ilyen gyilkossági eset Pedanius Secundus megölése volt, ami után a házában a bűncselekmény idején tartózkodó mintegy 400 rabszolgát, jöllehet némi vita után, mind kivégezték. Tacitus *Annales* 14.42–45.

⁶⁵ Plinius *epistulae* 3.14.5. Maróti Egon fordítása. A rabszolgák ellenállásához vö. Bradley 1994: 107.

kelések esetében. A késő köztársasági Rómát három nagy rabszolgafelkelés rázta meg. Kr. e. 138–132 és Kr. e. 104–101 között Szicíliában, majd a modern filmművészetet is megihlető Spartacus-féle lázadás Kr. e. 73–71 között Dél-Itáliában. Az események és következmények részletes ismertetése helyett csak néhány észrevételt tennénk. A felkelők magyát mindig olyan rabszolgák alkották, akik tevékenységükből adódóan fegyvereket kaptak, s nagyobb mozgásszabadsággal rendelkeztek: Szicíliában a pásztorok, Itáliában a gladiátorok.⁶⁶ Mindegyik esetben a kegyetlen bánásmód vezetett a felkelés kitöréséhez, ami persze nem nélkülözhetett egy karizmatikus vezetőt (Eunus, Salvius-Tryphon, Spartacus). A kezdeti sikerekhez pedig mindhárom esetben hozzájárult, hogy külpolitikai vagy belpolitikai nehézségek miatt le volt kötve a római hadsereg ütőképes része, amely ezeket még csírájukban elfojthatta volna. A rabszolgaság természetes, mondhatni elfogadott voltát mutatja, hogy a lázadó rabszolgák sem rendelkeztek más társadalmi vízióval. Csupán saját szabadságukat akarták visszaszerezni, de egyáltalán nem szerepelt céljaik között a rabszolgaság intézményének felszámolása.

SZABADULÁS A SZOLGASÁGBÓL

Az erőszakos út mellett létezett egy békésebb, szabályozottabb módja annak, hogy a rabszolga el- vagy visszanyerje szabadságát. A rabszolgák felszabadításáról (*manumissio*) máig ható tanulmányt írt Alföldy Géza, aki zömmel a feliratos anyag vizsgálata alapján alakította ki következtetéseit. Nézete szerint a rabszolgaság átmeneti állapot volt,⁶⁷ a rabszolgák bizonyos életkor betöltése után megalapozottan számíthattak arra, hogy gazdájuk felszabadítja őket. Alföldy vizsgálata szerint a (volt) rabszolgák által állított feliratok azt mutatják, hogy a harmincévesnél idősebbek körében a felszabadítás aránya közelített a 90%-hoz.⁶⁸ Alföldy megállapításai a mai napig kiindulópontját jelentik a rabszolga-felszabadításról folytatott tudományos diskurzusnak, jóllehet többen vitatták következtetéseit. A feliratos anyag, mint láttuk, nem ad megbízható statisztikai képet, nem is beszélve arról a körülményről, hogy Alföldy vizsgálatát a városi feliratokra alapozta. Thomas Wiedemann papyrusok és jogi források elemzésével arra a következtetésre jut, hogy a *manumissio* nem volt olyan tömeges és olyan korai életkorban bekövetkező, mint ahogyan Alföldy gondolta. A felszabadítások célja kettős volt: egyrészt a rabszolgák a szabadság reményében könnyebben belenyugodtak sorsukba, másrészt ez a remény jobb munkateljesítményre és engedelmes magatartásra készítette őket.⁶⁹ A végrendeleti felszabadítások vizsgálatából az tűnik

⁶⁶ A gladiátorok, akik talán a római rabszolgák ma leginkább ismert csoportját alkották, bemutatására Mejer 2009. A pásztorok veszélyes voltával maguk a rómaiak is tisztában voltak: Cicero *oratio II. in Verrem* 2.5.7

⁶⁷ Alföldy 1972: 122.

⁶⁸ Alföldy 1972; 1996: 90. Vö. még Wiedemann 1985: 162; Hopkins 1978: 99–102.

⁶⁹ Wiedemann 1985: 175. Vö. Harper 2011: 241–244 további irodalommal.

ki, hogy a tulajdonosok még ilyen esetekben is a saját, illetve örökösök érdekét szem előtt tartva szabadították fel rabszolgáikat. Tipikus kikötés volt, hogy a rabszolga csak akkor szabadul fel, ha az örökösnek nincs már szüksége a szolgálataira, például az örökös eléri a nagykorúságot.⁷⁰ A felszabadítási gyakorlat legfőbb mozgatórugója a rabszolgatartók (anyagi) érdeke volt.

A római rabszolga-felszabadítással kapcsolatban érdemes megemlíteni néhány tényezőt, ami áthatotta a rendszer működését. Függetlenül a pontosan aligha meghatározható arányoktól, állítható, hogy a felszabadítás gyakori jelenség lehetett. Erre utal, hogy nem csupán a rabszolgává válásnak volt több jogilag számon tartott módja, hanem a felszabadítás is meglehetősen sok formában valósulhatott meg. A színleges per (úgynevezett szabadságper), a polgárok lajstromába történő felvétel és a már említett végrendeleti felszabadítás mellett szabaddá tehető volt a rabszolga barátok előtt (*inter amicos*), szabadságlevél útján vagy a késő antikvitásban a keresztény templomokban.⁷¹ A részletes jogi szabályozást nem feltétlenül a felszabadítottak nagy száma indokolta, bár ez is szerepet játszhatott, hanem annak jogi kihatásai. A római rabszolga-felszabadítás egyik sajátossága volt, hogy az egykori rabszolgákat jogilag is integrálta a társadalomba. A volt rabszolga a felszabadítással teljes római polgárjogot szerezhetett.⁷² Ezt a jogi hatást több eszközzel próbálta keretek közé szorítani a római állam vezető rétege. Korlátozták, hogy melyik *tribus*okba (szavazási egység a népgyűlésen) sorolhatók be, majd Augustus törvényekkel próbálta szabályozni a felszabadítást. A Kr. e. 2-ben elfogadott *lex Fufia Caninia* meghatározta, hogy végrendeletileg hány rabszolga szabadítható fel a tulajdonos rabszolgáinak létszámához képest. Hat évvel később a *lex Aelia Sentia* megszabta a felszabadító és a felszabadított életkorát (legalább 20, illetve 30 évben), s a felszabadításhoz indokolási kötelezettséget is társított. Alföldy Géza e törvényekben a számszerű korlátozásokat hangsúlyozta, míg az újabb kutatás inkább azt emeli ki, hogy a törvény megszegésével végrehajtott felszabadítások – bár érvényesek voltak – nem eredményeztek teljes római polgárjogot, vagyis nem annyira a felszabadítások számát csökkentették, hanem a római polgárjog értékét próbálták védeni.⁷³

A felszabadítás a rabszolgák irányításának, ösztönzésének egyik eszköze volt, vagyis gazdasági kihatásokkal is bírt.⁷⁴ A szabadság reményében a rabszolga jobban és többet dolgozott, amivel ellentételezhette tulajdonosa számára a tőkevesztéseget, amit felszabadítása jelentett. A felszabadítás jóval nagyobb arányú volt azoknak a rabszolgáknak a körében, akik tulajdonosuk környezetében, háztartásában dolgoztak, vagyis a *familia urbana* tagjai nagyobb eséllyel számíthattak

⁷⁰ Wiedemann 1985: 172–173.

⁷¹ Földi–Hamza 2006: 214–215 (717–720. §§); Buckland 2010: 437–597.

⁷² Ennek különleges voltát – véleményünk szerint – jól illusztrálja, hogy a polgárháború utáni Egyesült Államokban még hosszú évtizedeket kellett várni arra, hogy a déli államok fekete lakosai teljes jogú, egyenlőnek tekintett polgárok legyenek. Elég itt csak az 1960-as évek polgárjogi mozgalmára gondolni.

⁷³ Földi–Hamza 2006: 215 (721. §); Buckland 2010: 533; Wiedemann 1985: 168.

⁷⁴ Garnsey 1998: 30–32.

a szabadságra. A tulajdonos „közelsége” nem csupán a bánásmódot, hanem a rabszolgák lehetőségeit is meghatározta. A felszabadítás nem eredményezte azt, hogy a volt rabszolga teljes mértékben függetlenné vált volna gazdájától vagy esetleg üzleti konkurenciát jelentett volna.⁷⁵

Kalózik, prostitúcióra kényszerítés, megalázó bánásmód, kegyetlenség – a rabszolgák életét kísérő jelenségek az ókorban, és ma is... Ezek azok a jelenségek, amelyek mostanság is felkeltik a rabszolgaságot emlegető modern hírek iránti érdeklődést.⁷⁶ A római rabszolgaság intézménye azonban ennél változatosabb képet mutat. Egy származásában heterogén, státuszában differenciált, bár elvileg azonos jogállású tömeget foglalt magába. A rabszolgák társadalmi helyzetét, gazdasági szerepét illetően számtalan kérdés vethető fel. Jelen keretek között csupán néhány olyan probléma felvillantására és rövid ismertetésére nyílt mód, ami az utóbbi időben a szakkutatás homlokterében állt. Megbecsültség, társadalmi presztízs szempontjából a rabszolgák a társadalom legalacsonyabb státuszú rétegét alkották, ennek ellenére egyes (volt) rabszolgák – termelőmunkájuk, tehetségük vagy éppen gazdájuk révén – olyan javakhoz férhettek hozzá, amelyekhez a szabadokon belül csak az elit juthatott. Ilyen módon gazdaságilag fölülte állhattak a szabadok bizonyos csoportjainak.⁷⁷ A tanulmány elején idézett éles megkülönböztetés szabadok és rabszolgák között csak a jogi dogmatika világában létezett, a hétköznapi életben számtalan interakció, társadalmi kapcsolati háló, gazdasági szituáció határozta meg az egyének, így a rabszolgák lehetőségeit, akik nemcsak passzív szereplői, hanem e viszonyok révén aktív alakítói voltak a római társadalomnak.

FORRÁSOK

- Cato, M. Porcius 1966: *A földművelésről*. (Ford., jegyz. Kun József.) Budapest.
 Gaius 1996: *Institutio*. (Ford. Brósz Róbert.) Budapest.
 Idősebb Plinius 2001: *Természetrész. Az ásványokról és a művészetekről*. (Ford. Darab Ágnes – Gesztelyi Tamás.) Budapest.
 Ifjabb Plinius 2000: *Levelek*. (Ford. Borzsák István – Maróti Egon – Muraközy Gyula – Szepessy Tibor.) Budapest.
 Iustinianus 1997: *Institutiói*. (Ford. ifj. Mészöly Gedeon.) Budapest.
 Livius, Titus 1963–1976: *A római nép története a város alapításától*. (Ford. Muraközy Gyula – Kis Ferencné.) Budapest.

⁷⁵ Erről és a felszabadítottokról általában: Mouritsen 2011; Verboven 2012: 94–98.

⁷⁶ Csak szemelvényesen néhány példa (http://index.hu/gazdasag/2014/05/21/hatalmas_biznisz_a_szexrabszolgasag/ http://kitekinto.hu/afrika/2012/04/26/nyughatatlanok_a_kalozok_a_guineai-obolben/#.Vpd0X09yxf0 <http://mno.hu/kulfold/viragzik-az-emberkereskedelem-indiaban-1283806> http://www.hetek.hu/hatter/200804/mai_rabszolgasag – utolsó letöltés: 2016. január 14.)

⁷⁷ Christiansen 2002: 24.

- Seneca, L. Annaeus 2002–2004: *Prózai művei*, 1–2. (Ford. Bollók János et al.) Budapest.
- Plutarkhosz 2001: *Párbuzamos életrajzok*, I–II. (Ford. Máthé Elek.) Budapest.
- Polübiosz 2002: *Történeti könyvei*, I–II. (Ford. Muraközy Gyula – Forisek Péter – Kató Péter – Sipos Flórián – Patay-Horváth András.) Máriabesnyő–Gödöllő.
- Strabón 1977: *Geographika*. (Ford. Földy József.) Budapest.
- Suetonius 2004: *Összes művei*. (A Császáréletrajzokat ford. Kis Ferencné, átdolg. Kopeckzy Rita.) Budapest.
- Tacitus, P. Cornelius 1970: *Összes művei*. (Ford. Borzsák István.) Budapest.
- Varro, M. Terentius 1971: *A mezőgazdaságról*. (Ford., jegyz. Kun József.) Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexianu, Marius 2011: Slaves-for-Salt Barter in Ancient Thrace. *Phoenix* (65.) 389–394.
- Alföldy Géza 1972: Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit. *Rivista Storia dell'Antichità* (2.) 97–129.
- Alföldy Géza 1996: *Római társadalomtörténet*. Budapest.
- Bell, Sinclair – Ramsby, Theresa (eds) 2012: *Free at Last! The Impact of Freed Slaves on the Roman Empire*. London.
- Bodel, John 2005: Caveat emptor: towards a Study of Roman Slave-traders. *The Journal of Roman Archaeology* (18.) 181–195.
- Booth, Alan D. 1979: The Schooling of Slaves in First-Century Rome. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (109.) 11–19.
- Borg, Barbara E. 2012: The Face of the Social Climber: Roman Freedmen and Elite Ideology. In: Bell – Ramsby (eds): *Free at Last! The Impact of Freed Slaves on the Roman Empire*. London, 25–49.
- Bradley, Keith 1994: *Slavery and Society at Rome*. Cambridge.
- Brunt, Peter A. 1975: Two Great Roman Landowners. *Latomus* (34.) 619–635.
- Buckland, William W. 2010 (1908): *The Roman Law of Slavery*. Cambridge.
- Christiansen, Erik 2002: The Moses Finley Approach to Slavery and Slave Society. In: Ascani, Karen – Gabrielsen, Vincent – Kvist, Kristen – Holm Rasmussen, Andreas (eds): *Ancient History Matters*. Rome, 23–27.
- Forbes, Clarence A. 1955: The Education and Training of Slaves in Antiquity. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (86.) 321–360.
- Földi András – Hamza Gábor 2006: *A római jog története és intézményei*. Budapest.
- Garnsey, Peter 1998: *Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity. Essays in Social and Economic History*. Cambridge.
- Gordon, Mary L. 1924: The Nationality of Slaves under the Early Roman Empire. *The Journal of Roman Studies* (14.) 93–111.
- Harper, Kyle 2011: *Slavery in the Late Roman World*. Cambridge.
- Hopkins, Keith 1978: *Conquerors and Slaves*. Cambridge.
- Joshel, Sandra R. 2010: *Slavery in the Roman World*. Cambridge.
- Kamen, Deborah 2010: A Corpus of Inscriptions: Representing Slave Marks in Antiquity. *Memoirs of the American Academy in Rome* (55.) 95–110.

- Launaro, Alessandro 2011: *Peasants and Slaves. The Rural Population of Roman Italy (200 BC to AD 100)*. Cambridge.
- Lévai Csaba 2001: „Reszketek hazámért, ha arra gondolok, hogy Isten igazságos.” Thomas Jefferson és a rabszolgaság problémája. *Aetas* (16.) 5–26
- Lévai Csaba 2008: Politika, média és történetírás: Thomas Jefferson és Sally Hemings esete. *Aetas* (23.) 83–94.
- Lévai Csaba 2010: Rizs és indigó: rabszolgotartás az észak-amerikai szárazföldi brit gyarmatok legdélebbi övezetében, az Alsó-Délen. In: Papp Imre – Angi János – Pallai László (szerk.): *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Debrecen, 251–261.
- MacMullen, Ramsay 1982: The Epigraphic Habit in the Roman Empire. *American Journal of Philology* (103) 233–246.
- Maróti Egon 1962: A délosi rabszolgapiac és a kalózkodás. *Antik Tanulmányok* (9.) 1–12.
- Maróti Egon 1969: *Rabszolgák az ókori Rómában*. Budapest.
- Maróti Egon 1981: *Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása*. Budapest.
- Mejer, Fik 2009: *A gladiátorok*. Budapest.
- Mouritsen, Henrik 2011: *The Freedman in the Roman World*. Cambridge.
- Ramsby, Teresa 2012: 'Reading' the Freed Slave in the Cena Trimalchionis. In: Bell, Sinclair – Ramsby, Teresa: *Free at Last! The Impact of Freed Slaves on the Roman Empire*. London, 66–87.
- Roth, Ulrike 2005: No More Slave-Gangs: Varro „De Re Rustica” 1.2.20–1. *Classical Quarterly* (55.) 310–315.
- Scheidel, Walter 1997: Quantifying the Sources of Slaves in the Early Roman Empire. *The Journal of Roman Studies* (87.) 156–169.
- Scheidel, Walter 2005: Human Mobility in Roman Italy, II: The Slave Population. *The Journal of Roman Studies* (95.) 64–79.
- Schumacher, Leonhard 2011: Slaves in Roman Society. In: Peachin, Michael (ed.): *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*. Oxford, 589–608.
- Silver, Morris 2011: Contractual Slavery in the Roman Economy. *Ancient History Bulletin* (25.) 73–132.
- Takács Levente 2015: Rabszolgák a római földmérésben. In: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (szerk.): *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Pécs–Budapest, 245–254.
- Treggiari, Susan 1969: *Roman Freedmen during the Late Republic*. Oxford.
- Treggiari, Susan 1975: Jobs in the Household of Livia. *Papers of British School at Rome* (43.) 48–77.
- Utsenko, Szergej L. – Stajerman, Jevgenyij M. 1963: A rabszolgaság történetének néhány elvi kérdése. In: *Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései*. [Kézirat, szerk. nélkül] Budapest, 71–86.
- Verboven, Koenraad 2012: The Freedman Economy of Roman Italy. In: Bell, Sinclair – Ramsby, Teresa: *Free at Last! The impact of freed slaves on the Roman Empire*. London, 88–109.
- Wiedemann, Thomas E. J. 1985: The regularity of manumission at Rome. *Classical Quarterly* (35.) 162–175.
- Weiss, A. 2004: *Sklave der Stadt: Untersuchungen zur öffentlichen Sklaverei in den Städten*. Stuttgart.

Grüll Tibor

A globalizáció és multikulturalizmus kérdései a Római Birodalomban

Traianus császár idejében az *Imperium Romanum* mintegy 6 millió km²-re terjedő területén körülbelül 60-70 millió ember (az akkori világ népességének ötöde) élt Róma fennhatósága alatt. A szinte megszámlálhatatlan sok nép, nemzetség és törzs viszonylag békésen megfér egymás mellett ebben a nyelvileg, kulturálisan és vallásilag is rendkívül sokszínű közegben. A Római Birodalom egy olyan államalakulat volt, amely hosszú ideig sikeresen tudta kezelni a multikulturalizmus jelenségét, még akkor is, ha olykor homokszem került a gépezetbe. A császárkor első évszázadait nem véletlenül nevezik a „első globalizációnak”, mivel az árucikkek – továbbá ennek nyomában az emberek, ideológiák és technológiák – cseréje révén az egész *oikumené* (lakott világ) soha nem látott mértékben egységesült.

RÓMA ÉS A GLOBALIZÁLT VILÁG

„Az isteni Augustus tettei, amelyekkel a földkerekséget a római nép hatalma alá hajtotta” – ezekkel a szavakkal kezdődik Augustus feliratos formában ránk maradt önéletrajza, a *Res gestae*.¹ Sokan talán irodalmi túlzásnak, egy sikeres uralkodó valóságtól elrugaszkodott kijelentésének vélhetik a „földkerekség” (*orbis terrarum*) emlegetését ebben a kontextusban. Pedig (majdnem) ez az igazság! Augustus idején valóban úgy tűnt, hogy a „lakott világ” – görög kifejezéssel *oikumené* – Róma uralma, vagy legalábbis közvetett befolyása alá került. Elég bizonyosság erről, ha pillantást vetünk a legrégebb fennmaradt római térkép, a *Tabula Peutingeriana* jobb szélére, ahol Muziris indiai kikötő mellett egy templomot ábrázoló ábrácska, és rajta a *templum Augusti* (Augustus temploma) felirat szerepel. Muziris a dél-indiai fűszerkereskedelem legfontosabb kikötője volt ebben az időben, ahol Strabón szerint évente 120 hajó fordult meg, hogy a bors mellett teakfát, igazgyöngyöt, kínai selymet, indiai acélt és ki tudja még, mit szállítson Alexandriába. Az Augustus-templomot nyilván olyan római kereskedők emelhettek, akik cégük képviselőiként állandóan Muzirisben tartózkodtak – mint ahogyan arról is tudunk, hogy indiai kereskedők telepedtek meg a vörös-tengeri Berenikében, a Nílus menti Koptosban, és természetesen Alexandriában

¹ *Res gestae divi Augusti* I. 1.

is. Lakshmi istennő elefántcsont szobrát Pompejiben is megtalálták, de egy római díszpáncélt viselő, buddhista hajviseletű indiai férfi mellszobra is szerepel a Palazzo dei Conservatori gyűjteményében.²

Róma urai természetesen tisztában voltak azzal, hogy katonai-politikai értelemben nem uralják a teljes lakott világot, hiszen maguk is rendszeresen indítottak expedíciókat az *oikumené* peremvidékeinek felderítésére.³ Augustus alatt valószínűleg az egyiptomi *praefectusok* kötelessége volt Afrika déli határainak felderítése. Kr. e. 20-ban Cornelius Balbus elérte a Fezzán-fennsíkot, és elfoglalta a garamantok fővárosát, Garamát, amiért diadalmenetben is részesült. Augustus a *Res gestae*-ben azzal dicsekedett, hogy flottája elérte a kimberék földjét, vagyis a Balti-tengerre is elhajózott, ez azonban valószínűleg túlzás. A Germanicus vagy Tiberius *legatus* vezette expedíció az Ókeanosz partjai mentén hajózva legfeljebb a Jütland-félszigetig jutott el, ahol a köd és a jég visszafordulásra kényszerítette őket. A flottában ott volt a katonaköltő, Albinovanus Pedo is, aki így verselte meg élményeit:

„Hátra maradt már tőlük régen a Nap meg a nappal,
ismert végeiből földünknek számkivetetten
mennek hősieken a homályos, sűrű sötétben
Hesperus oszlopait, s a világ peremét kikutatni.”

Tiberius alatt már a mai Szudán területén, Meroéban vezettek hadjáratot; Nero idejében pedig egy expedíció indult el a Nílus forrásvidékének felkutatására, amely talán a Ruwenzori-hegységig, vagyis a Viktória-tó környékéig is eljutott. Ugyancsak Nero volt az, aki kereskedőit nagyobb mennyiségű borostyánért küldte, és azok a Visztula torkolatvidékét is elérték. Claudius alatt egy Annius Plocamus nevű *libertinus* adóbérlőt a vihar Taprobané (Srí Lanka) szigetére sodort. Keleten Domitius Corbulo arméniai expedíciója nyomán sikerült az Eufrátesz folyását és a Kaszpi-kapuk helyét térképen rögzíteni. Titus és Domitianus idején két expedíció, egy katonai (Septimius Flaccus irányításával) és egy polgári (Julius Maternus vezetésével) elérte a „rinocéroszok földjét” a Csád-tó környékén. Hadrianus egyik tisztje, Arrianosz pedig a *Pontosz Euxeinosz* (Fekete-tenger) keleti partvidékét derítette fel egy flotillával, Kolkhisz (Grúzia) területéről kiindulva a Duna deltavidékéig. Marcus Aurelius idején Kínában is járt római küldöttség, bár a kínaiak viszontlátogatásáról nem értesülünk, mint ahogyan a selyemút ókori meglétével kapcsolatban is sok a bizonytalanság. A selymet mindenesetre jól ismerték a rómaiak, és az egész császárkor folyamán nagy népszerűségnek örvendett ez a méregdrága luxusöltözet.

A felfedező expedíciókat – csakúgy, mint a 19. században – hamarosan követték a kereskedők karavánjai, akiket – a „flags follow trade” elve alapján –

² A római–indiai kereskedelmi kapcsolatok áttekintéséhez lásd Székely 2007.

³ A témában megjelent átfogó művek: Romm 1992; Roller 2006; Grüll 2008.

szükség esetén a hadsereg bevetésével védelmeztek meg. Igencsak megdöbbenek a történészek, amikor 2004-ben a Szaúd-Arábiához tartozó Farasan-szigeteken (500 kilométerre a Báb el-Mandeb-szorostól északra) egy latin nyelvű felirat került elő, amelyet a szigetekhez tartozó kikötő római parancsnoka (*praefectus Farresani portus*) ajánlott fel Antoninus Pius császárnak.⁴ Bakutól 69 kilométerre délre, Gobustanban (Azerbajdzsán) már régóta ismert az a latin nyelvű kőfelirat, amely a Legio II Fulminata egyik *vexillatió*jának jelenlétéről tanúskodik a térségben, de az üzbég, türkmén és afgán hármashatáron fekvő Kara Kamar barlangkomplexumban is találtak már egy latin és görög nyelvű bilingvis feliratot, amelynek jelentése egyelőre vita tárgyát képezi. Végül Afrikát se hagyjuk ki a sorból: a transzszaharai kereskedelmi kapcsolatok intenzitásának növekedését mutatja az a Ti-m-Missaou (Timissao, Algéria) környékén felfedezett latin nyelvű felirat, amely – ha helyes a szövegkonjektúra – egy vízfeltevő hely (*lacus*) után nyomozó Tiberius Quintinius nevű személyt említ. A felirat azon az útvonalon került elő, amely a Niger partján fekvő kereskedelmi központot, Gaót (Mali) kötötte össze az Adrar, az Ahaggar és a Tassili n-Ajjer fennsíkjaival áthaladva *Lepcis Magnával*. A sort még sokáig folytathatnánk, de talán ennyi is elegendő annak érzékeltetésére, hogy a manapság „globalizációnak” nevezett folyamat: a világ „beszűkülése” és ennek nyomán az egységesülése is már a római korban megkezdődött.⁵

INTEGRÁCIÓ POLITIKAI-KÖZIGAZGATÁSI SZINTEN

Róma Augustus uralkodása idején befejezte a Mediterráneum meghódítását. A Földközi-tengert mindenütt vagy római provinciák, vagy úgynevezett kliens-királyságok fogták közre, melyekben Róma feltétel nélkül érvényesíthette akaratát. Egy dolog azonban a hódítás és más dolog az egységesítés. Minden ellenkező híresztelés ellenére ez utóbbi eszköze nem a hadsereg volt, amely ekkor már jórészt a mediterrán vidéktől távol eső határok közelében állomásozott, és nem is a flotta, amely mindig is viszonylag jelentéktelen haderőnek számított, hanem a „római béke”, a sokat emlegetett *pax Romana*, amely Augustus hatalomra kerülésével véget vetett a belháborúknak, és jó időre a függetlenségi törekvéseknek is. A provinciákra kifesztették a római közigazgatás hálóját, melynek révén Róma parancsuralma (*imperium*) érvényesült az egész mediterrán térségben. Tanú erre az Újszövetség is. Egy Augustus által kibocsátott összbirodalmi összeírás-rendelet (*apographé*) következtében egy félreeső galileai falucskából felkerekedik két ember: József és felesége, Mirjám, hogy felmenjenek a Jeruzsálemhez közeli júdeai településre, Betlehembe, mivel a Dávid házából származó férjnek itt voltak atyai birtokai. A Biblia világa felől közelítve tehát egy

⁴ A bekezdésben említett feliratok tárgyalását részletes bibliográfiával lásd Grüll 2015b.

⁵ A „globalizáció” kifejezés használatához lásd Geraghty 2007; Hitchner 2012 és legújabbban az alábbi tanulmánykötetet: Versluys–Pitts 2014.

római census-rendelet miatt indul el az a folyamat, amelynek révén – Mikájá hú több évszázaddal korábbi próféciáját beteljesítve – Betlehemben megszületik a Messiás.⁶

A mediterrán térség legfőbb jellemzőjeként az „összekapcsoltságot” (*connectivity*) tarthatjuk számon.⁷ Az egységesítés egyik legfontosabb eszközéül a kiváló minőségű utak építése szolgált a birodalomban. Az összesen kb. 400 000 kilométernyi úthálózat a hadsereg, a kereskedelem és az információk viszonylag gyors, folyamatos és biztonságos áramlásának biztosítékát jelentette, még akkor is, ha a rómaiak mindenütt a vízi utakat részesítették előnyben. Természetesen ez utóbbiak is meghatározott nyomvonalon haladtak, amit részben a környezeti feltételek (áramlatok, szélviszonyok, szorosok, zátonyok stb.), részben a meglévő kikötőhelyek alakítottak ki. Hogy a rómaiak mennyire büszkék voltak útjaikra, mi sem bizonyítja jobban, mint a számos ránk maradt útleírás (*itinerarium, stadiasmus, periplus*).⁸ Az utakat olyan szuvenírtárgyakon is megörökítették, mint a négy vicarellói serleg, amelyeken a Gadestől Rómáig tartó 1481 kilométeres út összes állomását és távolságadatát sorolták fel. Az 1993-ban felfedezett *Stadiasmus Patarensis* Lycia–Pamphylia tartomány útjait tüntette fel a tartomány vezetőjének monumentális lovasszobor-talapzatán.⁹

A tengeri hajózás az utazás és az áruk célba juttatásának a leggyorsabb és a legolcsóbb módja volt.¹⁰ Cicero *Az állam* második könyvében Görögország példáján ecseteli a tenger melletti fekvés előnyeit és hátrányait. A sokféle (első-sorban morális) hátrány felsorolása után sorra számba veszi az előnyöket is: „mindazt, ami a földön egyáltalán létezik, abba a városba tudod hajón szállítani, amelyben laksz, másrészt a saját föld termését bármely országba tudod vinni és küldeni”.¹¹ Cicero egy másik művében azt is kifejti, hogy a Mediterráneum összekapcsoltságát Pompeius teremtette meg a rómaiak számára:

⁶ Szándékosan választottam ezt az igen ismert, ám a szakirodalomban évszázadok óta rendkívül vitatott eseményt. Céлом nem Jézus születési évének, még csak nem is Lukács evangéliuma történeti megbízhatóságának bizonyítása volt, hanem csupán egy *jelenség* illusztrálása. A Jézus születésére vonatkozó végeláthatatlan szakirodalom bibliográfiáját ezért meg sem kíséreltem felsorolni.

⁷ Horden–Purcell 2000: 123–172; Purcell 2003.

⁸ Az *itinerarium* (görögül *stadiasmus*) olyan útleírás, amely helyneveket és azok egymáshoz viszonyított távolságát tartalmazza. Létezett térképpel ellátott (*itinerarium pictum*) vagy leírásokkal kiegészített (*itinerarium annotatum*) változata. Az előbbire jó példa a Kr. u. 1. században készült, de keresztény betoldásokat is tartalmazó *Tabula Peutingeriana*, az utóbbira a 2. században keletkezett, de 4. századi kiegészítésekkel is ellátott *Itinerarium Antonini* (Salway 2001). A *periplus* olyan tengeri útleírás, amely a hajósok számára a kikötőhelyeket és a partvidék jellegzetességeit, nemritkán az onnan beszerezhető árucikkeket is tartalmazza.

⁹ Az *Itinerarium Gaditanum*hoz lásd Heurgon 1952; az *Stadiasmus Patarensis*hez (más néven *Itinerarium Lyciae*) lásd Şahin–Adak 2007.

¹⁰ Casson 1971.

¹¹ Cicero: *De re publica* II. 9.

„Végre valahára látjuk azt a mérhetetlen tengert, amelynek háborgásától nemcsak a tengeri utak, hanem a városok és a katonai útvonalak is akadályoztattak, amit Cn. Pompeius vitézsége révén a római nép az Oceanustól a Pontus legvégső pontjáig, mint valamely biztos és zárt kikötőt tartja kézben.”¹²

„A kereskedelem által egységesített Birodalom” olyan irodalmi közhelyé vált, amely már a késői Augustus-korban Strabónnál; az első század közepén az idősebb Pliniusnál és Senecánál; valamint a második század elején ifjabb Pliniusnál is megjelenik.¹³

Az integráció vallási és kulturális összetevőiről sem feledkezhetünk meg. Az előbbi esetben főként Keleten mindenekelőtt a hellenizmus befolyásával kell számolnunk. Nyugaton a görög kolóniák kivételével leginkább a bronz- és vas-kori eredetű törzsi hiedelmek továbbélésével találkozunk, többé-kevésbé romanizált változatban.¹⁴ Egyértelműen a birodalom vallási egységesítését szolgálta a császárkultusz elterjesztése az *Imperium Romanum* minden szögletében.¹⁵ A Kr. u. 2. század közepén Fronto írta egykori tanítványának, Marcus Aureliusnak:

„Tudod, hogy minden pénzváltó bódéban, standokon, könyvtárosoknál, ereszekben, csarnokokban, ablakokban, mindenütt és mindenhol ki vannak téve képmásaid a köznép elé, az igazat megvallva eléggé rosszul kifestve, silány és durva stílusban megformázva és kifaragva”.¹⁶

A császár *numene* nemcsak ábrázolásain keresztül volt mindenütt jelen,¹⁷ de nevét az esküformákba, sőt a kelezésekbe is belefoglalták. A császár „személyes jelenlétét” biztosították az életpályájához és családjához kapcsolódó események is, amelyek évfordulóját minden évben megünnepezték. Az Eufrátesz melletti Dura Europosban talált katonai naptár (*feriale Duranum*) szerint az évi ünnepek mintegy kétharmada valamilyen módon a császár személyéhez kötődött, de – amennyire a feliratokból megítélhető – nem volt ez másként a többi tartományban sem.¹⁸

EGY JÓL INTEGRÁLT GAZDASÁG

A népszerű rétor és szofista, az egyébként kis-ázsiai születésű Aelius Aristeidész (Kr. u. 117–181) így jellemezte Rómát, e kereskedelmi rendszer központját:

¹² Cicero: *De provinciis consularibus* XII. 31. Grüll Tibor fordítása.

¹³ Strabón XVII. 1.13. C 798; Plinius *NH* XIV. 2; Seneca: *De clem.* I. 6.1; Plinius: *Paneg.* 29.2; Bang 2007.

¹⁴ Ando 2005; Cadotte 2007.

¹⁵ Millar 1977; Cancik–Rüpke (Hgg.) 1997; Gradel 2002; Cancik–Hitzl (Hgg.) 2003.

¹⁶ Fronto: *Epistula ad Marcum Caesarem* IV. 12.6. Grüll Tibor fordítása.

¹⁷ Valamennyi ábrázolástípust összegyűjtötte: Pekáry 1985.

¹⁸ Nock 1952; Herz 2001; Gschaid 2003.

„Ide áramlik valamennyi földről és tengerről minden, amit csak az évszakok érlelnek, és megteremnek az egyes vidékek, folyók és állóvizek, s a görög és barbár kézművesség. Ha tehát valaki mindezeket látni akarja, annak vagy az egész lakott világot bejárva kell körülnéznie, vagy ebben a városban kell lennie. Mert amit csak az egyes népek természetnek és készítenek, lehetetlen, hogy itt ne legyen mindig, még fölöslegben is. S annyi teherhajó érkezik mindenfelől mindent idehordva, minden tavasszal és minden őszi napfordulókor, hogy eképpen ez a város a föld valamiféle közös árulerakatának látszik. [...] Minden egyetlen kezdetben és végben egybetorkollik, erre a helyre ömlik, és itt találkozik össze minden – kereskedelem, hajóforgalom, mezőgazdaság, fémek kohászata; ami mesterség létezik vagy létezhet, mindaz, amit csak az emberi kéz és a természet létrehoz”.¹⁹

E retorikai *toposz* valóságtartalmát aligha lehet tagadni. Egyik bizonyíték a Rómában ma is megtalálható Monte Testaccio, vagyis „Cserépdomb”, amely kizárólag leselejtezett amphoracserepekből áll. Ha Róma lakosságát a korai császárkorban 1 millióra tesszük, akkor a Monte Testaccio amphoráiból minden egyes lakosra évi 6 kilogramm olaj juthatott.²⁰ Ugyanezt bizonyítják Róma első modern bevásárlóközpontjának, a „Traianus-plázának” (*mercatus Traiani*, Kr. u. 100–110) monumentális maradványai a nevezett császár *forumán*.²¹ A betérő vásárlókat az öt emeleten elhelyezett mintegy százötven üzletben bizonyára nem üres polcok fogadták!

A Róma hatalma alá vetett három régió: *Europa*, *Africa/Libya* és *Asia* természetesen eltérő szerepet játszott Róma ellátásában. Africát az északabbra fekvő tartományok gabonás kosarának tekintették, de a kelet–nyugati megosztottság itt is fennállt: míg a két *Mauretania*, *Numidia* és *Africa proconsularis* elsősorban a Mediterráneum nyugati, addig *Cyrenaica* és *Aegyptus* főként a keleti medencébe exportálta legfőbb kiviteli cikkét, a gabonát – bár az utóbbiak esetében ebből le kell vonnunk a Rómának szállított jelentős mennyiségű cereáliát. (Flavius Iosephus szerint Egyiptom négy, Africa nyolc hónapig eteti gabonájával Róma városát.) A hellenizált keleti tartományok (elsősorban Achaia, Asia és Syria) magasan urbanizált területek voltak, fejlett mezőgazdasággal és kézműiparral, ahonnan hatalmas mennyiségű készáru, adó és vám áramlott be a birodalomba.²² „Kelet mesés gazdagságát” tovább növelték a Távol-Keletről érkező luxuscikkek, amelyeket szárazföldi és vízi úton szállítottak a levantei kikötőkbe élelmes szír, arab és zsidó kereskedők. A civilizációs szempontból viszonylag alulfejlett Nyugat

¹⁹ Aelius Aristeides: *Oratio (Eis Rómén)* XXVI. 11, 13. A görög rétor leírása egyébként kísértetiesen hasonlít a *Jelenések könyve* 18. fejezetének Rómáról adott jellemzéséhez (Grüll 2011).

²⁰ A Monte Testaccio egy nagyjából háromszög alaprajzú mesterséges halom: magassága 35, kerülete 1490 méter. A domb teljes térfogata 550 000 köbméter, súlya 742 500 000 kilogramm, az amforák becsült darabszáma: 24 750 000, a bennük tárolt olaj minimális becsült mennyisége: 173 250 000 kilogramm. A kutatások szerint az amphorák 80%-a Baetica tartományból került ide a Kr. u. 1–3. században (Blázquez–Remesal Rodríguez 1992).

²¹ Lancaster 1998.

²² Grüll 2011.

viszont ásványi kincsek, mezőgazdasági potenciál és emberi erőforrások terén biztosított szinte kimeríthetetlen háterszágot Róma terjeszkedése számára. A természeti erőforrások kiaknázása – és persze a római hadsereg állandó jelenléte – visszahatott a Nyugat fejlődésére: a főbb kereskedelmi útvonalak mentén és a militarizált övezetekben valódi urbanizációs forradalom zajlott le a császárkor évszázadaiban.²³ És ami a hadsereg ellátását illeti: a tiszti kar komfortját az importált keleti luxusélelmiszerek is biztosították. Egy indiai feketeborsot tartalmazó edényt egy *centurio* szállásán találtak egy Augustus-kori táborban (Oberaden, Németország). Ugyanez a jelenség volt megfigyelhető a Hadrianus-fal menti táborokban is, ahol a bors mellett datolyát, rizst, csicseriborsót, pisztáciát, gránátalmát, fokhagymát, mandulát, fenyőmagot és dinnyét – csupa keleti luxusélelmiszert – is fogyasztottak.²⁴

Ma már alig akad ókortudós, aki tagadná, hogy a Római Birodalom „egy jól integrált gazdasági rendszer (volt), amelyben fontos szerepet játszott a gazdaságpolitika, de ezt az egységet szolgálták a piacok, a hitel és a mezőgazdasági termelés is”.²⁵ Az 1950-es évektől mintegy negyven éven át az oxfordi Moses I. Finley „primitivista” gazdaságtörténeti nézetei érvényesültek a kutatásban. A neves marxista történész szerint a római gazdaság alapvetően statikus volt: az autarkiaira berendezkedett „fülkegazdaságok” között minimális volt az integráció, a távolsági kereskedelem pedig szinte kizárólag a luxuscikkekre korlátozódott. Ezt a nézetet az utóbbi húsz évben szinte minden ponton felül kellett vizsgálni a régészeti, azon belül is a bűvárrégészeti kutatások eredményei alapján.²⁶ Eszerint a kereskedelem a császárkor évszázadaiban az alapvető élelmiszereket is hatalmas mennyiségben szállította a mediterrán térség egyik végéből a másikba, sőt azon túl is. A régészeti kutatások nyomán jelentős mennyiségben előkerülő tárolóedények (többnyire amphorák, kisebb részben fahordók) is bizonyítják, hogy az olaj, a bor és a halszész kereskedelme igen nagy volumenű volt ebben az időszakban – márpedig ezek az alapvető élelmiszerek aligha nevezhetők luxuscikkeknek. Sajnos a gabonaszállításokor használt tárolóeszközök ritkán maradtak fenn – hiszen a szárazföldön zsákokban, a tengeren feltehetően fakonténerekben szállítottak –, de az irodalmi és papiruszforrások szerint ebben is nagy szerepet játszott a távolsági kereskedelem.²⁷

ROMANIZÁCIÓ VAGY MULTIKULTURALIZMUS?

A mai napig tartja magát az az előfeltevés, hogy a provinciák „romanizációja” során Róma a modern nyugati világ értékeit adta át alattvalóinak, ami szükség-

²³ Bekker-Nielsen 1989; Antrop 2004.

²⁴ Van der Veen–Livarda–Hill 2008.

²⁵ Woolf 1992: 283.

²⁶ Grüll 2015a. (A kérdésre vonatkozó részletes szakirodalommal.)

²⁷ Rickman 1980; Garnsey 1988; Sirks 1991; Erdkamp 2005: 175–257.

képpen azok gazdagodásához vezetett. Iulius Agricola, Britannia helytartója, például úgy képzelte, hogy a briteket azzal nyeri meg, ha városokat épít és az előkelők gyermekeit iskoláztatja.²⁸ A „romanizáció” következményeit Strabón egy hispániai törzsnél így mutatta be:

„A turdétánok, különösen a Baitis vidékiek, teljesen átalakultak római módra, annyira, hogy még a nyelvükre sem emlékeznek. A legnagyobb részük latin polgár lett, és római telepéseket kaptak, úgyhogy kis híján majdnem valamennyien rómaiak. A most alapított városok, mint Paxaugusta a keltáknál, Augusta Emerita a turduloknál, és Caesaraugusta a keltibéreknél s még néhány más gyarmatváros, mutatják az említett népek átalakulásait. Azokat az ibéreket, akik ilyen felfogásúak, *togatus*oknak nevezik; közöttük vannak a keltibérek is, akiket egykor valamennyi között a legvadabbaknak tartottak”.²⁹

Gallia Narbonensisben olyan fokot ért el a „romanizáció”, hogy az idősebb Pliniusból ezt az áhítattal teli felkiáltást váltotta ki: „Inkább Itália, mintsem provincia!”³⁰

Akik az egységgel szemben a Római Birodalom különböző területeinek eltérő elemeit hangsúlyozzák, általában nyelvi-kulturális szempontból közelítenek a kérdéshez.³¹ Való igaz: a Római Birodalom fennállása idején számos őshonos nyelv és írásbeliség virágzott, amit a rómaiak nem nyomtak el erőszakkal.³² Erre nem volt szükség, ugyanis egyrészt a latin az egész Mediterráneumban – tehát Keleten is – a hatalom nyelvének számított; másrészt közvetítőnyelvnek ott volt az ógörög *koiné* változata, amit nemcsak a művelt arisztokraták, hanem a szatócsok is beszéltek a Birodalom minden sarkában.³³ A latin nyelv használatára Nyugaton sikerrel vették rá a meghódított törzseket (vagy legalábbis azok arisztokráciáját), akik a korai principátus idején már többnyire lecserélték őshonos kelta, ibér, illír, thrák és pannon nyelvüket a hódítók nyelvére.³⁴ De még Itáliában is akadnak példák az ellenkezőjére: a Kr. u. 79-ben elpusztult Pompejiben az őslakosok oszk (*oscus*) nyelvét még feliratokon is használták.³⁵ Keleten más volt a helyzet: itt a latin nyelvűség csak a hadseregben és a többnyire veteránletelepítésekkel létrehozott *coloniá*kban vert gyökeret. A létező nyelvi-kulturális különbségek ellenére aligha tagadható, hogy a Mediterráneum Róma égisze alatt politikai egységgé vált. Róma abszolút fennhatóságát – legalábbis tartósan – senki sem vonhatta kétségbe. Az időről időre fellobbanó ellenállási mozgalmakat (Tacfarinas africai, Iulius Sacrovir galliai, Boudica britanniai lázadását vagy

²⁸ Tacitus, *Agricola* 21.1.

²⁹ Strabón III. 2.15. C 151.

³⁰ Plinius: *Naturalis historia* III. 4.31. Grill Tibor fordítása.

³¹ Hingley 2009.

³² MacMullen 1966; Millar 1968; Adams 2003.

³³ Swain 1998; Adamik 2006; Eck 2009.

³⁴ A Pannoniában lezajló nyelváltáshoz lásd Fehér 2007.

³⁵ Cooley 2002.

a zsidó felkeléseket) kegyetlenül vérbe fojtották.³⁶ Ám a mediterrán térségben – Africa és Egyiptom kivételével – még jelentős csapatokat sem állomásoztattak.

A modern kutatás mindenesetre megkérdőjelezi az eddigi „beolvadás kontra ellenállás” bináris oppozíció alkalmazhatóságát a Római Birodalom esetében, s abban a 19–20. századi európai kolonialista gondolkodásmódot látja tükröződni. Ma az egyoldalú átadás-átvétel folyamata helyett inkább a kulturális interakcióra teszi a szakirodalom a hangsúlyt, kiemelve azt a tényt, hogy maga a „rómaiság” (*Romanitas*) fogalma sincs kellőképpen definiálva. A principátus alatt már aligha beszélhetünk olyan egységes fővárosi vagy itáliai kultúráról, amely a birodalom központjából a perifériákra diffundált volna.³⁷ Ha már mindenképpen természettudományos hasonlattal akarunk élni, inkább a kultúrák közötti ozmózisról kellene beszélnünk. Megnyilvánult ez a folyamatos migrációnak kitett Róma esetében is. A császárváros kulturális sokszínűségét néhány irodalmi példával is érzékeltethetjük. Horatius szállóigévé vált mondása mellé – „Durva legyőzőjén győzött a levert Görögország / s pór népét Latiumnak művészetre kapatta”³⁸ – odatehetjük Seneca kevésbé ismert kijelentését: „a legyőzöttek adtak törvényt a győzteseknek”, ami arra utal, hogy a szombattartás zsidó szokása Nero korában már magában a császárvárosban is széles körben elterjedt.³⁹ Vagy idézhetnénk a satíráköltő Iuvenalist, aki az idegen népek, nyelvek és szokások egész kavalkádját írja le Rómában:

„[...] dühít, polgárok, már e göröggé
lett Város, noha nemcsak acháj föld küldte szemetjét.
Mert beözönlött már régen Tiberisbe Orontes,
s hozta magával a szír erkölcsöt, nyelvet, a ferde
húrokat és fuvolát meg az otthoni kézidobot s a
ringyó-hadsereget, mely folyton a cirkusz előtt áll.
Jönnek ez otthagyván meredek Sicyont, Amydont az,
s van, ki Samost, másik Traltest, Androst, Alabandát,
s céljuk: az Esquiliae s a füzesről elnevezett domb [...]”⁴⁰

Ugyanerről szól, de más – alapvetően pozitív – beállításban Iuvenalis idősebb kortársának, Martialisnak az epigrammája. (Martialis maga is bevándorló volt: a hispaniai Bilbilis városából érkezett a fővárosba „szerencsét csinálni”.) A vers a Titushoz címzett *De spectaculis* (Látványosságokról) című kötetből való, amelyben az *Amphitheatrum Flavium* (*Colosseum*) felavatásakor rendezett, hetven napig tartó játékokról emlékezik meg:

³⁶ Dyson 1971; MacMullen 1985, 1992.

³⁷ Hingley 1996.

³⁸ Horatius: *Epistulae* II. 1.156.

³⁹ Seneca *apud* Augustinus, *De civitate Dei* VI. 11. Grüll Tibor fordítása.

⁴⁰ Iuvenalis: *Satirae* III. 62–67, 69–71.

„Hát van olyan barbár nép, s annyira távoli, Caesar,
 mely nem jött ide, hogy lássa a városodat?
 Jött a paraszt, odahagyva a thrák Rhodopét meg a Haemust,
 s jött lóvért megívó sztyepei szarmata is,
 és aki meglelt forrásánál látja a Nílust,
 és ki a zord tengert szelte keresztül ezért.
 Sőt, az arab sietett ide, és sokakat Saba küldött,
 s sáfránytól búzlón jött a kilíkiak.
 Kontybacsavart hajjal járt erre a szőke sycamber,
 és másképp becsavart hajjal a mord etióp.
 Más-más nyelven szól valamennyi, de megvan az összhang:
 mind tudják, a »haza atyja« vagy ám igazán”.⁴¹

A szabad bevándorlásnak köszönhetően Róma nagy immigrációnak volt kitéve. A feliratos forrásokból megismerhetjük a bevándorlók nevét, foglalkozását, származási helyét, de forrásaink csak a legritkábban árulják el a migráció okát.⁴² A bevándorlók legnagyobb tömegét adó katonák és rabszolgák esetében az ok világos: mindkettőjüket a szolgálat kényszerítette lakóhelyük megváltoztatására. Seneca így ír a korabeli Rómáról korzikai száműzetésében:

„Nézd csak végig ezt az embersűrűt, amely az óriási világváros házaiba alig fér bele: e tömeg javarészenek nincs is hazája. Szabad városokból és telepes városaikból, szóval az egész földkerekségről sereglettek itt össze: egyeseket a nagyravagyás vonzott ide, másokat a közhivatal kényszere; egyeseket a követi megbízatás, másokat a nagyvilági élet sóvárgása, amely mindig keresi a bűnös kicsapongásokra legalkalmasabb és legkáprázatosabb helyet; egyeseket a tudománysozomj, másokat a játékok látványossága; némelyeket a baráti vonzalom csalt ide, másokat a törtetés, hogy itt óriási közönség előtt fitogtathatják tehetségüket; némelyek idejöttek vásárra vinni szónoki tehetségüket: mindenféle ember összeverődött itt a városban, amely egyformán nagyra értékeli az erényeket és a bűnöket.”⁴³

A MIGRÁCIÓ KÉRDÉSE

Más kérdés, hogy Róma *végző soron* sikerrel tudta-e kezelni a multikulturalizmus jelenségét. A médiában egyik legtöbbet foglalkoztatott mai ókortudós, Mary Beard (University of Cambridge) a tekintélyes *The Wall Street Journal* 2015. október 16-i számában írt cikket arról, hogy az Európai Unió mai politikusai és döntéshozói mit tanulhatnak a Római Birodalom migrációs politikájából.⁴⁴ Beard kiváló és követendő példának tartja Caracalla Kr. u. 212-ben kiadott ren-

⁴¹ Martialis: *De spectaculis* 3.

⁴² Noy 2000.

⁴³ Seneca: *Ad Helviam* 6.2–3.

⁴⁴ Beard 2015.

deletét, amelyben a birodalom valamennyi alattvalójának római polgárjogot adományozott.⁴⁵ A professzorasszony azonban mintha megfeledezett volna arról a tényről, hogy ezek az emberek egyrészt már évszázadok óta az *Imperium Romanum* alattvalói voltak, így *de facto* a birodalom adófizető polgárainak számítottak. Ráadásul Caracalla nem valamiféle igazságérzettől vezetve terjesztette ki rájuk a polgárjogot, hanem mert lehetővé akarta tenni a provinciálisok tömeges besorozását a római legiókba. (Legióskatonáa ugyanis csak római polgár lehetett.)

A római *limes* – már ahol létezett ilyen – nem volt alkalmas nagyobb erejű hadmozdulatok feltartóztatására, de az illegális határátlépésre igen.⁴⁶ Ezt éppen a pannoniai Duna-védvonal (*ripa Pannonica*) egyik feliratával bizonyíthatjuk. Az ugyancsak Caracalla idején, Kr. u. 183-ban vésett latin nyelvű építési feliratok a Duna partján álló erődök (*burgus*) oldalára voltak kiszögezve, és arra emlékeztették olvasóikat, hogy az uralkodó: „[...] az egész partot megerősítette tornyokkal és őrhelyekkel azokon a pontokon, amelyek alkalmasak voltak a *latrunculi* titkos átkeléseire.”⁴⁷ Alföldi András és Kovács Péter véleménye szerint a *latrunculi* (szó szerint: „rablócskák”) valójában szarmata harcosokra vonatkozik, vagyis a *ripa Pannonica* ezen szakasza ebben az időben a barbár betörések ellen védő katonai jellegű határ volt. Fitz Jenő és Soproni Sándor ellenben az *ad clandestinos latrunculorum transitus* kifejezést „csempészek titkos átkelései”-nek fordítja, amivel inkább csak egyfajta közigazgatási-gazdasági szerepet tulajdonít ennek a határszakasznak. Szempontunkból mindegy, kinek van igaza: a pannoniai határszakasz őrhelyei vagy az illegális határátlépőknek, vagy a betörő barbár csapatoknak akartak megálljt parancsolni. Egyedül Róma érdekei szabták meg, hogy a limesen túl lakó barbárok közül kiket, mikor, hová engedtek be és telepítettek le. Az 1–2. században akadt példa arra, hogy akár 100 000-es létszámú törzseket is betelepítettek a *Barbaricum*ból olyan tartományokba, ahol munkaerőhiány lépett fel.⁴⁸ A betelepülteket azután munkára fogták, és keményen megadóztatták. Csak a 3–4. században – hosszú válságperiódusok után – került sor arra, hogy a barbárok „önállósították magukat”, és nem voltak hajlandók a Római Birodalom több évszázados rendjébe illeszkedni. Ez a folyamat azonban jórészt már a kereszténység államvallássá válása után zajlott, amely gyökeresen más értékrend alapján állt.

⁴⁵ Garnsey 2004.

⁴⁶ A Római Birodalom politikai-közigazgatási határát jelző *limes* lehetett mesterséges alkotás: például fal (*vallum*) Britanniában; cölöpsánc (*pugnaculum*) a felső-germaniai–raetiai határvonalon; árok és töltés (*fossa et agger*) Africában; vagy út (*via*) Arabiában. A természetes határok közé tartoztak a tenger- és a folyópartok (*ora, ripa*), például a Rajna vagy a Duna mentén. Annak a hagyományos képnek tehát, amely szerint a Római Birodalmat valamiféle „kinai nagy fal” vette körül, valóban semmi alapja sincs. Nem szabad azonban megfeledeznünk arról, hogy ezeket a – britanniai kivétellel – viszonylag könnyen átjárható természetes vagy mesterséges határokat őrtornyokkal és katonai táborokkal is megerősítették.

⁴⁷ *Ripam omnem burgis a solo extructis item praesidis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit*, Commodus, Kr. u. 183, *RIU* V 1127 = *ILS* 8913.

⁴⁸ Számos példát sorol fel a jelenségre: Elton 1996: 97–109.

FORRÁSOK

- Aelius Aristeides 2002: *Oratio (Eis Rómén). Róma magasztalása.* (Ford., jegyz., bev. és kísérő tanulmányokkal ell. Szlávik Gábor.) Budapest.
- Cicero 1958: Pro Caelio. De Provinciis Consularibus. Pro Balbo. (Loeb Classical Library 447.) Cambridge.
- Cicero 1995: *Az állam.* (Ford. Hamza Gábor.) Budapest.
- Dessau, Hermann 1892–1916: *Inscriptiones Latinae Selectae.* (ILS) Berlin.
- Fitz, Jenő (Hg.) *Die römischen Inschriften Ungarns (RIU) 5.: Intercisa.* Budapest–Bonn, 1991.
- Fronto, Marcus Cornelius 1919–1920: *Correspondance I–II.* (Loeb Classical Library 112–113.) Cambridge.
- Horatius 1989: *Összes művei.* (Ford. Bede Anna.) Budapest.
- Juvenalis 1964: *Szatírái latinul és magyarul.* (Ford. Muraközy Gyula) (Görög és latin írók 9.) Budapest 1964.
- Martialis 2006: De spectaculis. Bálint Gábor ford. In: Bálint Gábor: A Colosseum megnyitó ünnepségei. Martialis és a Látványosságok könyve. *Ókor* (5.) 25–35.
- Plinius 1942: *Naturalis historia.* Books 3–7. (Loeb Classical Library No. 352.) Cambridge.
- Plinius, Secundus Caius 2009: *Naturalis historia. Természetrész (XIV–XVIII).* (Ford. Hoffmann Zsuzsanna.) Szeged.
- Plinius, Caecilius Secundus 2006: *Panegyricus, Traianus császár dicsőítése.* (Ford. Hoffmann Zsuzsanna.) Szeged, 2006.
- Res gestae divi Augusti. (Ford. Borzsák István.) *Antik Tanulmányok* (1.) 1954, 325–332.
- Augustinus, Aurelius 1928–1929: De civitate dei. Dombart, Bernhard – Kalb, Alfons (edd.) Lipsiae.
- Seneca 2002: Vigasztalások. (Ford. Révay József.) In: *Seneca prózai művei I.* Budapest, 45–74.
- Seneca 2004: A nagylelkűségről. (Ford. Szőke Ágnes.) In *Seneca prózai művei II.* Budapest, 157–198.
- Strabón 1977: *Geographika.* (Ford. Földy József.) Budapest.
- Tacitus 1980: Iulius Agricola élete. In: *Tacitus összes művei I.* (Ford. Borzsák István.) Budapest, 7–42.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adamik Béla 2006: *Nyelvpolitika a Római Birodalomban.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 62.) Budapest.
- Adams, James Noel 2003: *Bilingualism and the Latin Language.* Cambridge.
- Ando, Clifford 2005: Interpretatio Romana. *Classical Philology* (100.) 41–51.
- Antrop, Marc 2004: Landscape Change and the Urbanization Process in Europe. *Landscape and Urban Planning* (67.) 9–26.
- Bang, Peter Fibiger 2007: Trade and Empire – In Search of Organizing Concepts of Roman Economy. *Past and Present* (195.) 3–54.

- Beard, Mary 2015: Ancient Rome and Today's Migrant Crisis. *The Wall Street Journal* 2015.10.16. (<http://www.wsj.com/articles/ancient-rome-and-todays-migrant-crisis-1445005978> – utolsó letöltés: 2016. április 11.)
- Bekker-Niel sen, Tønnes 1989: *The Geography of Power: Studies in the Urbanization of Roman North-West Europe*. (BAR International Series 477.) Oxford.
- Blázquez, José María – Remesal Rodríguez, José 1992: *Excavaciones arqueológicas en el Monte Testaccio (Roma), Memoria Campaña 1989*. Madrid.
- Cadotte, Alain 2007: *La Romanisation des Dieux. L'interprétation romaine en Afrique du Nord sous le Haut-Empire*. Leiden.
- Cancik, Hubert – Hitzl, Konrad (Hgg.) 2003: *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen*. Tübingen.
- Cancik, Hubert – Rüpke, Jörg (Hgg.) 1997: *Römische Reichsreligion und Provinzialreligion*. Tübingen.
- Casson, Lionel 1971: *Ships and Seamanhip in the Ancient World*. Princeton University Press, Princeton.
- Cooley, Alison 2002: „The Survival of Oscan in Roman Pompeii”. In: Alison Cooley (ed.): *Becoming Roman, Writing Latin? Literacy and Epigraphy in the Roman West*. (Journal of Roman Archaeology 48.) Portsmouth, R.I., 77–86.
- Dyson, Stephen L. 1971: Native Revolts in the Roman Empire. *Historia* (20.) 2–3. 239–274.
- Eck, Werner 2009: The Presence, Role and Significance of Latin in the Epigraphy and Culture of the Roman Near East. In: Hannah M. Cotton – Robert G. Hoyland – Jonathan J. Price – David Wasserstein (eds): *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*. Cambridge – New York, 15–42.
- Elton, Hugh 1996: *Frontiers of the Roman Empire*. London.
- Erdkamp, Peter 2005: *The Grain Market in the Roman Empire: A Social, Political, and Economic Study*. Cambridge.
- Fehér Bence 2007: *Pannonia latin nyelvtörténete*. Budapest.
- Garnsey, Peter 1988: *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*. Cambridge.
- Garnsey, Peter 2004: *Roman Citizenship and Roman Law in the Late Empire*. Oxford.
- Geraghty, Ryan M. 2007: The Impact of Globalization in the Roman Empire, 200 BC–AD 100. *Journal of Economic History* (67.) 4. 1036–1061.
- Gradel, Ittai 2002: *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford.
- Grüll Tibor 2008: A principátus geopolitikai propagandája. *Ókor* (7.) 3. 56–65.
- Grüll Tibor 2011: Kelet Nyugaton. A Kelet gazdasági, kulturális és vallási befolyása a Római Birodalom nyugati felében. *Ókor* (10.) 3. 42–57.
- Grüll Tibor 2015a: Trendek és súlypontok a római gazdaságtörténet utóbbi fél évszázados kutatásában. In: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (szerk.): *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Budapest–Pécs, 177–190.
- Grüll Tibor 2015b: Latin feliratok a Barbaricumban. In: Csabai Zoltán – Szabó Ernő – Vilmos László – Vitári-Wéber Adrienn (szerk.): *Európé égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára*. Pécs–Budapest, 63–76.

- Gschaid, Max 2003: Die Götterverehrung in den Provinzen Raetien, Noricum und Pannonien und ihr festlicher Aspekt (217–236). In: André Motte – Charles-Marie Terres (éds.): *Dieux, fêtes, sacré dans la Grèce et la Rome antiques*. Turnhout.
- Herz, Peter 2001: Das römische Heer und der Kaiserkult in Germanien. In: Wolfgang Spickermann – Hubert Canzik – Jörg Rüpke (Hgg.): *Religion in den germanischen Provinzen Roms*. Tübingen, 91–116.
- Heurgon, J. 1952: La date des gobelets de Vicarello. *Revue des études anciennes* (54.) 39–50.
- Hingley, Richard 1996: The 'legacy' of Rome: The rise, decline, and fall of the theory of romanization. In: Jane Webster – Nicholas Cooper (eds): *Roman imperialism: post-colonial perspectives*. Leicester, 35–48.
- Hingley, Richard 2009: Cultural Unity and Diversity: Empire and Rome. In: Shelley Hales – Tamar Hodos (eds): *Material Culture and Social Identities in the Roman World*. Cambridge, 54–77.
- Hitchner, Robert Bruce 2012: *The First Globalization: The Roman Empire and Its Legacy in the 21st Century*. Oxford.
- Horden, Peregrine – Purcell, Nicholas 2000: *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Oxford.
- Lancaster, L. 1998: Building Trajan's Market. *American Journal of Archaeology* (102.) 2. 283–308.
- MacMullen, R. 1966: Provincial Languages in the Roman Empire. *American Journal of Philology* (87.) 1. 1–17.
- MacMullen, Ramsay 1985: How to revolt in the Roman empire. *Rivista storica d'antichità* (15.) 67–76.
- MacMullen, Ramsay 1992: *Enemies of the Roman order: treason, unrest, and alienation in the Empire*. London.
- Millar, Fergus 1968: Local Cultures in the Roman Empire: Libyan, Punic and Latin in Roman Africa. *Journal of Roman Studies* (58.) 1–2. 126–134.
- Millar, Fergus 1977: *The Emperor in the Roman World: 31 BC–AD 337*. London.
- Nock, Arthur Darby 1952: The Roman Army and the Roman Religious Year. *Harvard Theological Review* (45.) 186–252.
- Noy, David 2000: *Foreigners at Rome: Citizens and Strangers*. London.
- Pekáry, Thomas 1985: *Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft dargestellt anhand der Schriftquellen*. Berlin.
- Purcell, Nicholas 2003: Boundless Sea of Unlikeness? On Defining the Mediterranean. *Mediterranean Historical Review* (18.) 2. 9–29.
- Rickman, Geoffrey E. 1980: The Grain Trade Under the Roman Empire. In: D'Arms, John H. – Kopff, E. Christian (eds): *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History*. Rome, 261–275.
- Roller, Duane W. 2006: *Through the Pillars of Herakles: Greco-Roman Exploration of the Atlantic*. London – New York.
- Romm, James S. 1992: *The Edges of the Earth in Ancient Thought: Geography, Exploration, and Fiction*. Princeton.
- Şahin, Sencer – Adak, Mustafa 2007: *Stadiasmus Patavensis*. (Monographien zur Gephyra 1.) Ege Yayınlar, Istanbul.

- Salway, Benett 2001: Travel, *Itineraria*, and *Tabellaria*. In: Adams, Colin – Laurence, Ray (eds): *Travel and Geography in the Roman Empire*. London.
- Sirks, Adriaan Johan Boudewijn 1991: *Food for Rome: The Legal Structure of the Transportation and Processing of Supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople*. Amsterdam.
- Swain, Simon 1998: *Hellenism and Empire: Language, Classicism and Power in the Greek World, AD 50–250*. Oxford.
- Székely Melinda 2007: *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged.
- Van Der Veen, Marijke – Livarda, Alexandra – Hill, Alistair 2008: New Plant Foods in Roman Britain – Dispersal and Social Access. *Environmental Archaeology* (13.) 1. 11–36.
- Versluys, Miguel John – Pitts, Martin 2014: *Globalisation and the Roman World World History, Connectivity and Material Culture*. Cambridge.
- Woolf, Greg 1992: Imperialism, Empire and the Integration of the Roman Economy. *World Archaeology* (23.) 3. 283–293.

Veress Dávid

„Ugyanaz legyen mindnyájunk törvénye és vallása”

A kereszténység felvétele Izlandon

„Ezer esztendő telt el a mi Urunk Jézus Krisztus testet öltésétől a nyárig, mikor a kereszténység törvénnyé lett Izlandon.”¹ A sarkkör alatt elterülő szigetországot rövid fennállásának legnagyobb viszálya osztotta ketté az ezredfordulón. A pogányok és keresztények csoportja külön törvényt követelt magának, s amint legfontosabb forrásunk írja: „olyan közel voltak a harchoz, hogy senki sem tudta megmondani, mi lesz a dologból”.² 999 júniusának végén³ két keresztény hitre tért izlandi törzsfő tért haza Norvégiából, hogy az országos gyűlésen átadják a türelmét vesztett térítő király, Óláfr Tryggvason üzenetét: ha nem veszik fel a keresztséget, a túszként udvarában tartott – és a sziget egészét szimbolizáló – legelőkelőbb négy izlandi ifjúra halál vár.⁴ A két törzsfő, Fehér Gizurr Teitsson és veje, Hjalti Skeggjason, szavát adta a királynak, hogy jobb belátásra bírja honfitársait, kilátásaikat azonban többen reménytelennek tartották, különösen az előző évi gyűlés után, ahol háromévi száműzésre ítélték Hjaltit e rövid istenkáromló vers miatt:

„Vil ek eigi goð geija,
grey þykki mér Freyja.”⁵

„Istenekre csaholni ki gondolna,
de Freyja mintha szuka volna.”

¹ *Kristni saga* 2015: 71.

² Þorgilsson 2016: 83.

³ Hagymányosan 1000 júniusában. Tanult Ari ugyanazon nyárra helyezi a kereszténységet törvénybe vevő gyűlést, mint Óláfr Tryggvason király elését, amelyet 1000. szeptember 9-ére datál. A korban bevett szokás volt az év kezdetét szeptember 1-jével kezdeni, s mivel valószínűleg Ari is ezt a naptárt követte, így számára a király halála 1000-ben, míg a gyűlés 999-ben történt. Az általunk használt időszámítás szerint azonban mindkét eseményre 999-ben került sor. Einarsdottir 1964: 74–80, 107–126.

⁴ Tanulmányunkban megőriztük a szabályos óészaki írásjeleket és a nevek szokásos alanyesetragját. A rúnaábécéből került át a ma is használt izlandi betűkészletbe a „þ” (þorn), amelyet þursnak (óriásnak) is neveztek, és eredetileg mágikus, szerelmi örületet hozó rúna volt (Cleasby–Vigfusson 1875: 729). A „þ” egy zöngétlen, dentális réshang, kiejtése akár a *th*-é az angol *thing*-ben. A „ð” (eð) egy zöngés, alveoláris vagy dentális réshang, mint a *th* az angol *breath*-ben. Az óészaki „q” és „o” a 13. században egybeolvadt az „ö” magánhangzóban, kiejtése megfelel a magyar *ö*-nek. Az „æ” és „œ” közötti különbség szintén elveszett, s az előbbi maradt használatban, amelyet nagyjából az *áj* hanggal lehet visszaadni. Az ékezetek hosszúságot jelölnek, akár a magyarban, az óészaki „ā” kiejtése *au*-hoz, az „u”-é *ü*-höz hasonló. Az „y” és „ý” rövid és hosszú *i*-ként olvasandó.

⁵ Oddr Snorrason és az *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* (Óláfr Tryggvason legnagyobb sagája) még két sort illeszt a vershez: „æ mun annat tveggja / Óðinn grey eða Freyja (Döntse el, kinek van

Az említett törzsfők végül barátaik, rokonaik és a keresztények támogatóinak oldalán érkeztek a perdöntő gyűlésbe, ahol az őket fogadó, pattanásig feszült hangulat ellenére nem került sor fegyveres küzdelemre. Az események e szerencsés alakulását egyesek a keresztények nem várt sokaságának, mások a mindkét oldalon mérsékletre intő, értelmes emberek befolyásának, megint mások isteni közbenjárásnak tulajdonították. Miután a tárgyalások világossá tették, hogy a törvény megbontása egyet jelent az ország biztos pusztulásával, a gyűlés egy választott döntőbíróért kért fel az ügyben való határozathozatalra. A döntőbíró általi megállapodás nagy múltra visszatekintő és jól működő intézmény volt ugyan a szigeten, s így voltaképp nem meglepő, hogy ehhez a megoldáshoz fordultak az izlandiak, a szóban forgó viszály azonban példátlan horderejűnek számított. Ennek az eljárásnak köszönhetően vált lehetővé a vérontástól mentes *kristnitaka*, vagyis az az egyedülálló történelmi esemény, melynek során először határozott egy ország *közösen* a kereszténység törvénybe vétele mellett, s közvetve ennek volt köszönhető az a 11. század második felében meginduló kulturális felvirágzás is, amely létrehozta a sagairodalmat, és az óészaki mitológia jelentős részét megőrizte számunkra.

Tanulmányunk középpontjában az európai történelem és vallástörténet e kivételes pillanata áll, melyet az idők során változó megítélés és eltérő olvasatok illettek ugyan, mégis egyöntetű érdeklődés, sőt gyakran csodálat övezett. A következőkben a történelmi előzmények, a korabeli társadalom és az érintett vallási elképzelések ismertetésén át árnyaltabb képet igyekszünk festeni a kereszténység izlandi felvételéről, valamint összevetjük azt a kontinentális skandináv országok párhuzamos folyamataival. Kiemelünk néhányat azon okok és kényszerek közül, amelyek módot nyújtottak a *kristnitakára*, és számba vesszük annak legfontosabb következményeit. Végezetül röviden kitérünk a térítések természetére és a két világnézet találkozásából létrejövő kereszténység sajátosságos, évszázadokon át meghatározó formájára. Módszerként a forráskritikának alávett írásos történelmi kútfők egymással és különböző régészeti leletekkel történő összevetését alkalmazzuk.

FORRÁSOK

A kereszténység izlandi térnyerésének forrásait írásos és néma, belső és külső csoportokba sorolhatjuk.⁶ Néma forrásaink közé tartoznak a régészeti leletek és képi ábrázolások; külső forrás mindaz, amit nem izlandiak írtak le Izlandról. A keresztény kor előttről nem találunk belső, írásos forrásokat, mivel Skandináviával ellentétben a rúnaírás itt nem terjedt el. Ellenben igen élénk szóbeli

---

fortélya, / melyik a szuka: Óðinn vagy Freyja.)”. A tanulmányban szereplő fordítások mind sajátok.

⁶ Az alább kiemelt forrásművekkel kapcsolatos tájékozódáshoz: Syrett 2004; Pulsiano–Wolf (eds) 1993. Haki Antonsson nagy ívű összefoglalását nyújtja a skandináv országok kereszténységére való áttéréséről szóló hagyományoknak: Antonsson 2010.

hagyomány élt a szigeten, amely akár évszázadokon át is képes volt a fontosnak ítélt emlékek megőrzésére – elsősorban összegző strófák alakjában. A régészeti leleteken túl éppen ilyen, a későbbiek során sagákba és történeti munkákba foglalt versek állhatnak időben legközelebb magukhoz az eseményekhez. Az izlandi írott források kései mivolta (melyek 120–300 évvel a történetek után születtek), leírásuk keresztény közege és más „hiányosságaik” ellenére elmondható, hogy az északi országok sorában a kereszténységre való áttérésről a legjobb dokumentációt Izlandon találjuk.

A 9. századi skandináv térítések egyik legfontosabb forrása Rimbart hamburg–brémai érsek elődjéről, Ansgarról írt *Vita Anskarii* (Ansgar élete) című műve. Ahogy a két évszázaddal később működő Brémai Ádámnak az 1072 körüli *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificummal* (A hamburgi egyház főpapjának viselt dolgai), úgy Rimbartnek is két célja lehetett művével: az érsekség dicsőségének növelése és területi joghatóságának igazolása. Míg azonban Rimbart korabeli eseményekről adott hírt, és maga is munkálkodott térítőként, addig Ádám mester leginkább hallomásokra támaszkodott, jóllehet az érsekségéhez földrajzilag és kulturálisan közel eső történetekről többé-kevésbé megbízható információkkal szolgál, és nála olvashatunk először a kereszténység izlandi felvételéről. A külső források közül megemlítendőek még a norvég törvények (így a nyugat-norvég *Gulapinglög* vagy a Trøndelag környéki *Frostupinglög*), amelyek írásba foglalásuk előtt az első izlandi törvénykönyv alapjaiként szolgáltak. A Theodoricus Monachus néven író, norvég bencés szerzetes 1177–1188 körüli *Historia de antiquitate regum norwagiensium* (A régi norvég királyok története) című rövid krónikája a korabeli keresztény történelemszemlélet egyik mintapéldája. A mű tizenkettedik fejezete a *kristnitakát* mutatja be ebből a sajtóságos szemszögből.

Belső forrásaink közül a több nemzedéken át lejegyzett, de túlnyomórészt a 12. század végéről származó szövegeket tartalmazó *Landnámabók* (A honfoglalás könyve) és Tanult Ari Þorgilsson 1122–1133 között írt *Íslendingabókja* (Az izlandiak könyve) a legjelentősebbek. Az izlandi történelem kezdetéről szóló *Landnámabók* öt – összegyűjtőik után elnevezett – kéziratosságyűjteményben maradt fenn, az ezeket megelőző két változat azonban sajnos elveszett. Hivatkozások és történelmi hitelességre való törekvés tekintetében Tanult Ari egészen kivételes szerző, ugyanakkor meg kell említenünk, hogy a 12–13. század egyik legtekintélyesebb keresztény családjához, a Haukadælirökhöz tartozott, s lényegében kizárólag a délnyugat-izlandi hagyományt foglalta munkájába. Tárgyilagos hangú leírásában a csodás elemeknek nyoma sincs, saját felmenői jelentőségére azonban túlzott hangsúlyt fektetett, s a norvég királyokhoz fűződő rokonszenve – akár akaratlanul, de – mindenképp befolyásolta az eseményekről alkotott képét. Az izlandi törvények becikkelyezése az *Íslendingabók* szerint 1117–1118-ban vette kezdetét.⁷ Az első törvényeket a késő 13. századi kéziratokban ránkmaradt *Grágás* (Szürkelúd) című összeállítás tartotta fenn.

⁷ Þorgilsson 2016: 89.

Az ezredforduló eseményeitől már jóval távolabb eső, 13. századi források jobbára kolostori környezetben születtek, mivel azonban több hagyományból táplálkoztak, olykor a korábbi leírásokban sötétben maradó részleteket is képesek megvilágítani. Közülük a legfontosabb a *Kristni saga* (A kereszténység története), az izlandi egyháztörténet rövid összefoglalása. A kereszténység felvételéről más sagák is említést tesznek, többek közt a *Njáls saga*, a *Laxdæla saga*, az *Eyrbyggja saga* és a *Vatnsdæla saga*, amelyek elbeszélései jobbára egybecsengenek. Írott forrásaink tekintélyes szerepet tulajdonítanak az izlandi térítésekben Óláfr Tryggvason norvég királynak, így a kifejezetten róla szóló három sagát érdemes még megemlítenünk: Oddr Snorrason bencés szerzetes 1200 előtti, eredetileg latin nyelvű, de csak izlandi fordításban fennmaradt munkáját, a Snorri Sturluson *Heimskringló*jában (Földkerekség, 1230 körül) található változatot, valamint a kereszténység felvételének 1300 körül írt legböbeszédűbb kútfőjét, az *Óláfs saga Tryggvasonar en mestát*.

AZ IZLANDI HONFOGLALÁS ÉS A SZIGET TÁRSADALMA 1000 KÖRÜL

Izland első lakosai keresztények voltak. A *Landnámabók* és az *Íslendingabók* egyaránt beszámol arról, hogy a honfoglalás kezdetekor a mai izlandiak ősei elvonnultságban élő ír szerzeteseket találtak a szigeten, akiket *paparnak* neveztek. A 8. század során Írországban hanyatlásnak indult a hagyományos kolostori élet, ami elsősorban a földi javak felértékelődésében és a vallásos élet elhanyagolásában nyilvánult meg. Ezt követően a remeteség új fajtája alakult ki, melynek követőit *Céilí Dének*, óészaki nyelven *kúldearnak*, azaz Isten szolgáinak nevezték. Az askézis nagyobb jelentőséggel bírt számukra a tanulásnál, s nyugalmukat a távoli szigetek magányában keresték.⁸ Az izlandi források híradásait alátámasztja az ír származású Karoling-kori szerzetes és földrajztudós, Dicuil 825 körül írott műve, a *Liber de mensura orbis terrae* (A földgolyó felméréséről). Ennek alapján harminc évvel a könyv megírása előtti nyáron telepedtek le először remeték Thulén, akiknek elmondása szerint olyan világosak voltak az ottani éjszakák, hogy éjfélkor úgy dolgozhattak (illetve olyan könnyen vehették ki a tetveket az ingükből), mintha fényes nappal lett volna. A leírás szerint a szigettől északra, egynapi hajóútra fagyos volt a tenger, így a szerző biztosan Izlandot értette Thule alatt.⁹

A sziget egyik első északi felfedezőjétől, a norvég Flóki Vilgerðarsontól kapta nevét, aki 865-ös látogatásakor nem volt különösebben jó véleménnyel az újonnan talált vidékről:

⁸ Gíslason 1990: 224. Általában a *Céilí Dé* kapcsán: O’Dwyer 1981; Follett 2006.

⁹ Dicuil 1967: 75–77.

„A tavasz igencsak hideg volt. Flóki felment egy hegytetőre, északnak nézett, és a hegy túloldalán meglátott egy jégtablákkal teli fjordot. Izlandnak nevezték el ezért a földet, amint azóta is hívják.”¹⁰

A hagyomány 874 körülre teszi a honfoglalás kezdetét, s az időpont helytállóságát immár régészeti leletek is alátámasztják.¹¹ Az első honfoglalók két irányból érkeztek: Skandináviából, kiváltképp Norvégiából, ahol ekkoriban kezdett kialakulni az egységes központi hatalom és feudális berendezkedés, valamint Írországból és a kisebb atlanti szigetekről, ahol már korábban letelepültek a helyi lakossággal keveredő északiak. A nevek és DNS-vizsgálatok alapján a férfi honfoglalók többsége Norvégiából származott. Néhány önálló kelta telepésről is hallunk ugyan forrásainkban, a tisztán kelta felmenőkkel bíró emberek többsége azonban nő volt, vagy rabszolgaként került a szigetre.¹²

A földek birtokbavétele nem nélkülözte a vallási vonatkozásokat. Izlandhoz közeledve a leendő honfoglalók tengerbe vetették trónusaik tartóoszlopait (*öndvegissúlur*), és tanyáikat ott építették fel, ahol azok partra vetődtek. Ezek a vallásos áhítattal övezett, gyakran istenfejekkel díszített oszlopok a háztartás legfontosabb tagja, a családfő ülőhelye körül álltak a lakóhelyül szolgáló csarnokok északi, napnak néző oldalán. Az oszlopok jelentőségét mutatja, hogy az egyik honfoglaló, Hallsteinn Þórólfsson még a fiát is feláldozta Þórrnak annak reményében, hogy az Isten segít azok megtalálásában.¹³ A Norvégia és Izland közti vallási és kulturális összetartozás kifejezésekként voltak, akik földet vittek magukkal egykori csarnokaik alól, mások máglyaégetés keretében szentelték meg, nevezték el és vették birtokba új földjeiket.

A kutatók a helynevekben, történeti munkákban és sagákban gyakran előforduló *hof*okat sokáig a csarnokoktól különálló, a keresztény templomokhoz igen hasonló és korábban azok helyén álló kultuszközpontoknak gondolták. A sagákban olvasható érzékletes leírásokat azonban óvatosan kell kezelnünk keletkezésük korának rájuk gyakorolt hatása miatt – jöllehet forrásértéküket sem szabad teljesen kizárnunk. Olaf Olsen 1966-os *Hørg, hov og kirke* című művében arra a következtetésre jutott, hogy egy *hof* nem lehetett különálló szentélyépület. Úgy vélte, a közösségi kultuszt a vallási vezetők csarnokaiban gyakorolták, s az áldozatokhoz kapcsolódó ünnepi lakomák során a hely maga is szentté vált.¹⁴ Olsen állásfoglalásának hatására a korábbi elképzelések évtizedekre mellőzöttekké vál-

¹⁰ Jónsson (ed.) 1900: 131.

¹¹ Vésteinsson 1998: 2–4. Az írásos feljegyzések és több kormeghatározási módszer eredményeit összevetve a jelenlegi tudományos álláspont 871-re teszi a honfoglalás kezdetét, plusz-mínusz két év eltérést megengedve.

¹² A DNS-vizsgálatok alapján a férfi honfoglalók 66%-a skandináv, míg a nők 60%-a kelta felmenőkkel bírt. Helgason et al. 2000.

¹³ A szakasz egyedül a *Landnámabók Hauksbók*ban megőrzött változatában olvasható. Þórsnesnél állt egy Þórssteinnak (Þórr köve) nevezett szikla, amelyen a feláldozott emberek gerincét törték meg. Jochens 1999: 627–628, 30. jegyzet.

¹⁴ Olsen 1966: 277–280.

tak, ám az 1990-es évektől kezdve több olyan épületet is feltártak Skandináviában, amelyek egykor önálló szentélyként működhettek.¹⁵ Egyetértünk Gro Steinslanddal, aki szerint nem célravezető az egész északi kultúrkörben közös kultuszgyakorlatot keresnünk, mivel az a helyi sajátosságoknak és lehetőségeknek megfelelően alakult. A különálló szentélyépületek létezésének lehetőségét semmi sem zárja ki, ugyanakkor építésük sem volt előírva.¹⁶ Izlandon különálló templomoknak eddig nem találták nyomát, de ezek feltehetőleg nem is voltak szükségesek, hiszen a csarnokok eredendően magukban foglalták a szentélyek helyét.¹⁷

„Amikor Széphajú Haraldr egész Norvégia királya lett, minden tartomány (*fylki*) felé egy *jarlt* helyezett, akik alá legalább négy *hersir* (uraság) tartozott” – írja Snorri Sturluson.¹⁸

A *hersirek* politikai és katonai feladatok mellett vallási funkciókat is elláttak, kötelességeik közé tartozott például a *hofok* fenntartása. Ebben az izlandi társadalom legnagyobb hatalmú szereplőjéhez, a *goðik*hoz voltak hasonlatosak, akik a szövegekben gyakran *hofgoðik*ként fordulnak elő. A norvég szabad paraszti társadalom mintájára szerveződő izlandi struktúra ideáltipikus képét legjobban az *Íslendingabók* és a *Grágás* tárja elénk. A törvény alapja a *mannhelgi*, vagyis az ember becsületének sérthetetlensége volt, amely egyben a szabadok és a rabszolgák közötti legmarkánsabb megkülönböztető sajátosságot is jelentette. A fegyverviselési joggal és saját háztartással bíró szabad parasztok, a *bóndik* és családjaik alkották a legkisebb és legerősebb gazdasági-társadalmi egységet. Egy háztartást egy házaspár, azok gyermekei, szolgálói és a velük függési viszonyban álló rokonok tették ki; mindegyik háztartáshoz saját szántóföld, kaszáló, legelő és állatállomány tartozott. A háztartás összes tagjáért a családfő felelt, s a politikai érdekvédelem jogok – a felnőtt fiúkat nem számítva – egyedül őt illették meg.¹⁹ Minden szabad embernek kötelező volt valamely háztartáshoz tartoznia, amely a szolgák és más földnélküliek számára olykor saját rokonságuknál biztosabb alapot nyújtott a mindennapokban. Évente kétszer, előre meghatározott napokon háztartást lehetett váltani.

A szabadok társadalmi rétegei ugyan nem különültek el határozottan, és az arisztokráciára sincs megfelelő szó az óizlandi nyelvben, mégis mindenki számára világos volt, hogy vannak emberek, akik születésüknél fogva „jobbak” másoknál. Ezt a különbséget olyan kifejezésekkel illették, mint: *göfungr* (nemes, tiszteletré méltó), *kynborinn* (nemes születésű), *stórmenni* (hatalmas, előkelő ember) vagy *góðrar ættar* (jó családból származó).²⁰

¹⁵ Sundqvist 2016.

¹⁶ Steinsland 2005: 288–289.

¹⁷ Gunnell 2001: 25.

¹⁸ Sturluson 1893: 104.

¹⁹ Vésteinsson 2000: 287.

²⁰ Vésteinsson 2000: 287.

A *bóndik* egy szabadon megválasztott *goði* követői, gyűlésbelije (*þingfaramenn*) voltak. Ahogy a gazda a háztartásáért, úgy a *goði* az alatta lévőkért felelt, védelmet nyújtott számukra, és képviselte érdekeiket, míg azok mindezért cserében a különböző viszályokban és peres ügyekben támogatták őt. A *goði* hatalma a rögzített határok nélküli *goðorðra* terjedt ki, ennek nagysága pedig a követők számából és erejéből fakadt. A szabad ég alatt tartott rendszeres gyűlések intézménye (*þing*) a germán társadalmak mindegyikét jellemezte. Ezek alkalmával találkozott és vitatta meg sérelmeit az egy *goðorðba* tartozók közössége, ekkor cseréltek gazdát a termények, ez volt az üzletek, új barátságok és peres ügyek ideje.²¹

A JOG

„Azt is elmondták a bölcsek, hogy hatvan esztendő alatt települt be egészen Izland.”²² Ezzel nagyjából egy időben, 930-ban alakult meg ugyanitt az első nemzetgyűlés Európában, a két hétig tartó *alþingi*, amelyre minden év júniusában, a viszonylag könnyen megközelíthető Øxará folyó menti Þingvelliren került sor. Ezt az intézményt érdemes részletesebben megismernünk, hiszen nemcsak az izlandi társadalom működésének motorja volt, de a kereszténység felvételében is megkerülhetetlen szerepet játszott. Az izlandi népuralom, a *þjóðveldið*, egyfajta szabad paraszti, képviseleti államforma vagy barbár köztársaság volt, amely – a korban egyedülálló módon – király, végrehajtó hatalom és tartósan fennálló hadsereg nélkül működött, így leginkább egy közös törvényekkel és bírói testülettel rendelkező, de bizonytalan alapokon nyugvó törzsszövetség lehetett. Az országot az égtájaknak megfelelően négy közigazgatási egységre (*þjóðungar*) osztották, amelyekben három-három *þing* volt kijelölve, élükön ugyanennyi *goði*val. A legnépesebb északi negyedben később négy gyűléshelyet jelöltek ki, így az eredetileg 36 főben meghatározott *goðik* száma 39-re, majd egy 965-ös reform következtében 48-ra nőtt, amivel az *alþingin* képviselt régiók politikai súlyának aránytalanságán kívántak javítani. Az újonnan kinevezett *goðik* nem bírtak saját *goðorðdal*, csupán a jogszabályozó-bírói testületben (*lögretta*) vettek részt.²³

A régi törvények tanulmányozása, összegyűjtése és egyesítése okán néhány évvel az *alþingi* megalapítása előtt Norvégiába küldött első törvénymondó (*lög-sögumaðr*) után Úlfjótr törvényének (*Úlfjótslög*) nevezték el az ország egységét biztosító jogalapot, amelyből a *Landnámabók Hauksbókban* található változata megőrzött néhány részletet.²⁴ A hároméves ciklusra szóló törvénymondói hivatal Izland egyetlen fizetett tisztsége volt, betöltőjét a *goðik*ből és tanácsadóikból álló bírói testület választotta. A *lög-sögumaðr* minden évben kikiáltotta a törvé-

²¹ Pulsiano–Wolf (eds) 1993: 10.

²² Þorgilsson 2016: 78.

²³ Dennis–Foote–Perkins (eds) 1980: 189–193.

²⁴ Olaf Olsen későbbi szerzők rekonstrukciójaként beszél róla. Olsen 1966: 34.

nyek egyharmadát a törvénykövön (*Lögberg*) állva, kihirdette az eljárás menetét, hivatalos bejelentéseket tett, valamint tanáccsal szolgált a hozzáfordulók számára a jogot illetően.

Az *alþingi*n négy 36 főből álló bíróság (*fiórðungsdómar*) működött, melyeknek lényegében egyhangú döntést kellett hoznia ahhoz, hogy egy ítélet jogerős lehessen.²⁵ Ha hatan eltérő véleményen voltak a bírák közül, az ügy holtpontra jutott, és az eljárást megszüntették.²⁶ Az enyhébb kihágásokat jóvátétellel büntették, melynek mértékét az okozott kártól és a részt vevő felektől függően egy választott döntőbíró szabta ki. A perek többségében azonban teljes (*skóggangr*) vagy részleges (*fjörbaugr*) száműzetéshez folyamodtak. Teljes száműzetés esetén az elítéltet véglegesen kiközösítették a társadalomból, s így az nem sokban különbözött a halálbüntetéstől. Tulajdonától megfosztva, étel vagy szállás reménye nélkül kellett elmenekülnie, bujdosása közben pedig bárki szabadon megölhette. A részleges száműzetés három évre szólt, és jószágvesztéssel járt, de az ideiglenes lakhatás és utazás joga megillette az elítéltet.²⁷ Végrehajtói hatalom hiányában a sértett félre – beleértve annak egész családját és támogatóit – hárult az ítéletek be- és végrehajtása.

A korabeli társadalomban a nők számos tekintetben egyenlő megítélés alá estek, mint a férfiak. Földet foglalhattak, háztartásokat vezethettek, és a 10. századig pereket is indíthattak; a törvénykezés számos folyamatában azonban sosem vehettek részt, később lényegében kiszorultak belőle, a kereszténység megszilárdulásával pedig teljesen alárendelt helyzetbe kerültek.²⁸

A VALLÁS

Ahogy a kontinentális skandináv országokban, úgy Izlandon sem volt mindenkire kiterjedő, egységes vallás a kereszténység törvénybe vétele előtt. A *Landnámabók* szerint az első telepések között voltak pogányok, keresztények, tartózkodók, de még olyanok is, akik nem istenekben, hanem a maguk erejében és képességeiben bíztak. Ez utóbbiakat „istentelen” (*goðlauss*) jelzővel illették, és azokat is közéjük sorolták, akik nem mutatkoztak hajlandónak az áldozatok bemutatására. Az, hogy valaki a saját erejében hitt (*trúðu á mátt sinn*), egyaránt jelenthette, hogy varázserőt, természetfeletti képességeket tulajdonított magának, de azt is, hogy fizikai erején és értelmén túl másra nem támaszkodott.²⁹

²⁵ Egy bírónak szabad, házzal rendelkező, felelősségteljes és legalább tizenkét esztendőes férfiembernek kellett lennie. Finssen (ed.) 1974: 38–39.

²⁶ Nem sokkal a kereszténység törvénybe vétele után (1005 körül) felállították az immár többségi döntésen alapuló, fellebbezési ötödik bíróságot (*fimmtardómr*), amely biztosította, hogy egy helyesen kivitelezett per legkorábban a következő tavaszi *þíngin*en, de legkésőbb a második *alþingi*n lezárulhasson. Dennis–Foote–Perkins (eds) 1980: 83–88; Jóhannesson 1974: 70–74.

²⁷ Dennis–Foote–Perkins (eds) 1980: 7–8.

²⁸ Jochens 1998: 113–114.

²⁹ Aðalsteinsson 1978: 26.

A feltehetőleg elterjedt szinkretizmus egyik szembeszökő példáját adja a honfoglaló Vézna Helgi esete, kinek „hite nagyon kevert volt; hitt ő Krisztusban, de Þórrt hívta segítségül a bajban és tengeri utazások alkalmával”.³⁰ Tanyájának helyét Þórrtól tudakolta ki, de Kristnesnek nevezte el, majd a már Izlandon született leányának a Þorbjörg nevet adta.

A *god̄ik* az ország társadalmi és jogi életén túl kulcsszerepet játszottak a hivatalos kultuszban is. Nevük a pogány korban semleges nemű és majd minden esetben többes számban álló *god̄*, isten szóból eredt. Voltaképp a kultuszhely őrzőjét, illetve az áldozatok papját értették e tisztség alatt, s ahogyan már korábban említettük, a közösségi áldozatokra az ő csarnokaikban, a *hof*okban került sor.³¹ A *god̄ik* feladatait és az áldozatok – feltételezett – mibenlétét legjobban Úlfjlótr törvénye és az *Eyrbyggja saga* világítja meg. A törzsfők csarnokaiban egy meghatározott súlyú arany karkötőnek kellett lennie, amelyet a gyűlésen elnöklő *hofgoði* viselt. Ezt a gyűlés előtt feláldozott állat vérébe mártották, s a felszólalók az ékszerre tett esküjükkel igazolták, hogy a törvényekhez tartják magukat, mondván: „Freyr és Njörðr és a mindenható *Áss* (isten) úgy segítjen.” A keresztény korban a formula lényegében változatlan maradt – eltekintve attól, hogy immár a keresztre és a keresztény Istenre tették az esküt.³²

„Mindenkinek fizessen adót a *hof*nak, és legyen köteles követni a *hofgoðit* minden útján, ahogy a gyűlésbeliek is kötelesek a törzsfőket követni manapság, és a *goði* saját költségén tartsa fenn a *hofot*, hogy az ne roskadozzék; és tartson áldozati lakomákat benne” – írja az *Eyrbyggja saga* negyedik fejezete.³³

Dag Strömbäck szerint a saga a korabeli hiedelmek és szokások egyik legmegbízhatóbb kútfője, az itt mondottak pedig a törvénykönyv vonatkozó szakaszaival is összhangban állnak, így viszonylag magabiztosan fogadhatjuk el a benne foglaltakat.³⁴

Az áldozatokban voltaképp a *do ut des*, az „adok, hogy adj” elve valósult meg, hiszen az – elsősorban barátoknak tekintett – istenekről úgy tartották, erejük az áldozatoktól függött. Egy helyesen bemutatott áldozattal az emberek csapásokat kerülhettek el, győzelmet, jó termést és békességet szerezhettek. A *Heimskringlában* található *Saga Hákonar góðá*ban (Jó Hákon sagája) egy trøndelagi áldozat leírását olvashatjuk, amely nagyjából a következőképp zajlott: a Trondheim környéki parasztnak összegyűjtik az áldozathoz szükséges hozzávalókat a templom-

³⁰ Jónsson (ed.) 1900: 193.

³¹ Strömbäck 1975: 39.

³² Jochens 1999: 640–641.

³³ Sveinsson–Þórðarson (eds) 1935: 9.

³⁴ Strömbäck 1975: 42–43. A Mývatn melletti Hofstaðirban végzett feltárások is alátámaszthatják az előbbieket: ezen a helyen egy 36 méter hosszú, szélein 6, közepén 8 méter széles, kőalapon nyugvó, oszlopokkal megtámasztott háromszatú csarnokot ástak ki, melynek egy központi pontján különböző állatsontokat, köztük lovakét és ökrökét találták. Sundqvist 2016: 150–155.

ban, az állatokat feláldozzák, vérüket az oltárra, az épület falaira és a gyülekezetre fröcskölük, majd a törzsfő megáldja az áldozati ételt és italt. Ezután a szertartásra készített sörrrel köszöntik az isteneket. Óðinnól győzelmet, Njörðrtől és Freyr-től bő termést, békességet remélnék. Legvégül az ősök sírhalmain mutatnak be italáldozatokat.³⁵ A leírás hitelességével kapcsolatban korábban felmerülő aggályok – a pohárköszöntők kivételével – mind alaptalannak bizonyultak az újabb kutatások szerint, vagyis a *hof*okban bemutatott áldozatok ehhez igen hasonlóak lehetnek.³⁶ Az istenek tehát az őket tápláló áldozatok fejében szövetségre léptek az emberekkel, amely mindaddig érvényben maradt, amíg valamelyik fél el nem mulasztotta teljesíteni a kötelességét. Izlandon elsősorban Freyr és Pórr tisztelete terjedt el a felsőbb rétegek körében (és ezáltal a közösségi vallásgyakorlatban), Óðinn legfeljebb a költők számára volt jelentős istenség, és sosem bírt kiterjedt kultusszal.³⁷ Az izlandiak földműves és állattartó társadalmában a legnagyobb hangsúlyt a termékenységkultuszok kapták, amelyekben a *gyðják*, a papnők kitüntetett szerepet tölthettek be.

Az *Eddák*ból és szkaldikus költeményekből ismert uralkodó istenek a nép számára távolinak tűnhettek, az ő vallásosságukra inkább egyfajta animizmus, illetve kisebb szellemlények kultusza volt jellemző. Forrásainkban számos lényről hallunk, így sorsistennőkről (*nornir*), védelmező szellemekről (*disir* és *fylgjur*), trollokról, óriásokról (*jötnar*), törpékről (*dvergar*) és tündérekről (*álfar*), amelyek fontos részét képezték az emberek mindennapjainak. Legtöbbjük a természethez kötődött, de sokan a családhoz, házhoz és annak közvetlen környezetéhez tartoztak. Többen érveltek amellett, hogy a kereszténység előtti vallási hagyomány helyi, térségi és térség feletti szinteken zajlott a skandináv társadalmakban. Eszerint a helyi kultuszokat a háztartásokban, a térségieket a *hof*okban, a térségfelettieket központi áldozati helyeken üzték, s a három igencsak különbözhetett egymástól.³⁸

A korabeli vallási elképzelések leghitelesebb nyomai általában a temetkezési szokásokban érhetők tetten, ám ezek Izlandon meglehetősen egyszerűek voltak. A honfoglalás idején leginkább jelzés nélküli, szegényes sírhalmokba temetkeztek, ritkábbak voltak az égetéses hajótemetések és a csónakokra borított sírhalmok. A holttestek mellé csupán az életük során használt legszükségesebb tárgyakat temették: szerszámokat, konyhai edényeket, fegyvereket. Míg a gazdag skandináv hajótemetőkhöz hasonló leleteknek nyoma sem volt a szigeten, az itteni sírokból került elő a legtöbb lócsontváz és lovas felszerelés.³⁹ A hajók és lovak túlvilági utazás képzetét sejtetik, a széles körben gyakorolt halotti kultusz azonban az ősök közelmaradásával kapcsolatos hiedelmekre enged követ-

³⁵ Sturluson 1893: 186–187.

³⁶ Aðalsteinsson 1978: 20–21.

³⁷ Johannesson 1974: 118–119.

³⁸ Sanmark 2004: 149.

³⁹ Eldjárn–Friðriksson 2000: 609.

keztetni. Ez a – látszólagos – ellentmondás feltehetőleg többes lélekképzetekkel magyarázható.

Ebből a vázlatos áttekintésből is kitetszik a kereszténység előtti vallásosság sokrétűsége. Az egyházhoz hasonló szervezethez és tanítással nem bíró pogány kultuszok egyrészt a mindennapi élet részét alkották, másrészt az év ritmusát szervezték az ünnepek és politikai gyűlések által. A *god*-ök és *þing*-ök pogány vonatkozásokkal is bírtak, így a keresztények lényegében teljesen ki voltak rekesztve a közügyekből. Az ebből fakadó – és egyre fokozódó – elégedetlenség a kereszténység törvénybe vételének egyik fontos tényezője lehetett. Ennek tárgyalása előtt azonban a térítésekről kell szót ejtenünk.

SKANDINÁVIAI TÉRÍTÉSEK

Skandináviában az új hit térnyerése a viking kor egészén át, sőt korábban is zajlott, jóllehet számottevő keresztény jelenlétnek egészen a 9. századig nem találjuk nyomát. Néhány északi utazó még a Nyugatrómai Birodalom bukása előtt találkozhatott keresztény közösségekkel és szentélyekkel, a 8. századi kereskedelmi utak kiépültével pedig többek közt a Baltikumban és Dorestad piacán volt lehetsége a skandinávoknak kapcsolatba kerülni keresztény kalmárokkal.⁴⁰ A későbbiek során ugyanezek a kereskedelmi utak segítették elő a Rajnától északra élő germán törzsek elérését az első térítők számára.⁴¹ Bizonyos keresztény elemek és viselkedési minták átvételére sor kerülhetett a katonai táborokban, királyi és császári udvarokban is, ahol jelentős számú északi zsoldos szolgált az uralkodók testőrségeiben. A kereszténység terjedésének folyamatát azonban a – korabeli hajózási és hajóépítési tudás legmagasabb fokát birtokló – skandinávok által elfoglalt kelta és már kereszténnyé lett germán területeken élő lakossággal való keveredés indította el. A romantikus viking képzetekkel szemben az északiakra leginkább vallási-kulturális nyitottság és rugalmas alkalmazkodás volt jellemző. Egyesek közülük egészen beolvadtak az idegen közegbe, mások egyszerűen hozzáillesztették Krisztust az általuk tisztelt istenségek panteonjához.⁴²

A kontinentális térítéseket két szakaszra oszthatjuk: a tántoríthatatlan első misszionáriusok idejére, akiknek működése az ismeretlen területekre való beutazást, a helyi vezetők vagy uralkodók felkeresését, bizalmuk elnyerésére és megkeresztelésükre tett kísérleteket, valamint a térítések központjaként működő templomok felépítését foglalta magába. Ezt követően már nem a külhonból érkező térítők, hanem a kereszténnyé lett skandináv uralkodók vezették a térítéseket,

⁴⁰ Dorestad kora középkori kereskedőváros volt a mai Hollandia Utrecht tartományának délkeleti szegletében, a Rajna deltájában. A település egy római erődítmény helyén épült, és a 7–9. században élte fénykorát, ekkoriban a térség egyik legfontosabb kereskedőközpontjának számított. Sawyer 1982: 70.

⁴¹ Sawyer–Sawyer 2003: 147.

⁴² Jochens 1999: 632.

akik új törvényeket adtak, s azokat elfogadtatták országuk népével. Mindkét szakaszban volt példa a térítők politikai-vallási törekvéseivel szembeni ellenállásra, ennek mértéke azonban az enyhe rosszallástól a nyílt lázadásig a legkülönbözőbb formákat öltötte.⁴³

Elsősorban „a frízek apostola”, a Northumbriából származó Willibrord tartott prédikációkat a dánok között a 8. század elején, a helyiek ellenségessége miatt azonban hamar feladta eredeti szándékát, és – a későbbi térítések reményében magához vett – harminc fiúval együtt visszatért a frízek közé. A próbálkozását követő száz évben nem hallunk újabb térítőkről a térségben, míg Nagy Károly fia és örököse, Jámbor Lajos újra nem indította az északi térítéseket.⁴⁴ Kihasználva az éppen dúló dán trónviszályt, a király az egyik trónkövetelőt, Harald Klak Halfdanssont vette pártfogásába. 823-ban Ebbo, Reims érseke, majd Harald három évvel későbbi megkeresztelésekor Ansgar, „észak apostola” vezetett térítéseket Dániába és a svédek közé. A valódi fordulópontot azonban egy másik Harald, a Kékfogúként elhíresült Gormsson 965 körüli megtérése és uralkodása hozta el Dániában, amelynek beszédes emléket állít a jellingi rúnakő. E kétméteres gránittömbön két díszített oldal és egy hosszabb felirat található. Az egyik oldal két fenevad küzdelmét, a másik a – kereszt és az arcán a szenvedés minden jele nélkül – megfeszített Krisztust ábrázolja, akinek kezeit indák kötözik. A feliratban Harald egész Dánia és Norvégia meghódítójaként és a dánok keresztény hitre térítőjeként büszkélkedik.⁴⁵ Az Isten egyedülvalóságát forró vassal bizonygató uralkodó – a szász Widukind híradása szerint – minden alattvalója számára elrendelte a pogány bálványok elhagyását, és kellő tiszteletet adott a papságnak.⁴⁶ S valóban, az időszakos pogány felkelések ellenére a korábbi temetkezési szokások szinte teljesen eltűntek a század végére az országból. A jellingi rúnakő felállítását a szokás egy új hullámát indította útnak: míg korábban leginkább rokonairól emlékeztek meg, határokat jelöltek, vagy egyszerűen kérkedtek e díszített kövekkel tulajdonosaik, immár hitüket is kihírdették általuk. Különösen Svédországban nőtt meg néhány évtized alatt robbanásszerűen a rúnakövek száma, amelyek jól láthatóan jelölik ki a kereszténység terjedési hullámainak.⁴⁷ Némelyikük régi pogány temetők közelében áll, olyan feliratokkal, mint „Isten és Isten anyja segítsd lelkét a világosságba” vagy „Isten nyugosztalja”. Esetükben a régi forma új tartalmat nyert, és hídként szolgált a két vallás között.

Norvégia térítésében az angolszászok hatása messze megelőzte a hamburg-brémai és császári indíttatású térítőutak jelentőségét. Széphajú Harald, aki az izlandi honfoglalás kiváltásában talán a legfontosabb szerepet játszotta, előrelátó

⁴³ Sanmark 2004: 111–115.

⁴⁴ A karoling térítések történetéhez és az általuk alkalmazott módszerekhez: Sullivan 1956; 1994.

⁴⁵ A felirat teljes szövege: „Harald király emeltette e művet az apja, Gormr és az anyja, Thyrvé emlékére; az a Harald, aki megnyerte magának egész Dániát és Norvégiát, és kereszténnyé tette a dánokat.” Pulsiano–Wolf (eds) 1993: 340–341.

⁴⁶ Widukindus 1904: 117–118.

⁴⁷ Brink 2004: 166–167.

módon az angol Æthelstan királyra bízta fiának, a későbbi Jó Hákonnak neveltetését, s ezzel megtette a krisztianizáció felé vezető első lépést. A rendkívül tagolt ország egységesítőjeként és a feudális berendezkedés elindítójaként Harald nyugati szövetségeseiket kívánt szerezni magának, korán felismerve a kereszténység jelentőségét és a benne rejlő lehetőségeket. Hákon – papi kíséretével – hazatérve megpróbálkozott ugyan népe áttérítésével, de az kimozdíthatatlannak bizonyult pogányságából, a király pedig – a *Hákonarmál* (Hákon szava) című szkaldikus költemény szerint – végül hitehagyottként, de legalábbis kevert hitűként hunyt el. Pár évtizedes kihagyás után, és háta mögött egy másik angol királlyal, Készületlen Æthelreddel, Óláfr Tryggvason immár karddal térített. Mindössze öt éves uralkodása (995–1000) alatt a part menti, könnyebben megközelíthető területeket tette kereszténnyé Trøndelag magasságáig. Az általa megkezdett munkát Szent – vagy ekkori ragadványnevéen Kóvér – Óláfr vitte végbe meggyőzés, erő és jog alkalmazásával.⁴⁸ E második Óláfr az 1030-as stiklestad-i ütközetben lelte halálát (a csatát nem pogányok, hanem más keresztény uralkodók ellen vívta). Az ország ekkor még ugyan nem volt egészen keresztény, de már jelentős ellenállás sem mutatkozott az új hittel szemben, amelyben az első skandináv szent király egész északra kiterjedő erőteljes kultusza jelentős szerepet tölthetett be.⁴⁹ A két Óláfr történetében számos hasonlóság fedezhető fel: mindketten nyugaton keresztelkedtek meg; korán viking karriert futottak be, hírnevet és gazdagságot szerezve; egyazon angol uralkodó támogatta őket, és pontosan tudták, milyen előnyökkel jár egy királyra nézve a kereszténység, amelynek megszilárdítása érdekében megtettek minden tőlük telhetőt.

Svédországban az ezredforduló környékén kezdett talajra lenni a kereszténység. A nagybirtokosok az évszázad során fokozatosan vették fel az új hitet, a folyamat azonban a pogányság mélyre nyúló gyökerei miatt nehezen haladt. Az ország első általánosan elfogadott királya Óláfr Skautkonungr volt, akinek megkeresztelését hagyományosan 1008-ra teszik, bár ennek ellentmondanak az általa 995-ben veretett sigtunai pénzerméken már megtalálható latin kifejezések és keresztény szimbólumok.⁵⁰ A három királyhoz (Haraldr Gormsson, Óláfr Tryggvason, Óláfr Skautkonungr) köthető fordulópontot követően nagyjából 150 évnek kellett eltelnie mindhárom skandináv országban a kereszténység tényleges megszilárdulásáig. Ezalatt az egyházmegyék felállítását, a templomok építését, a bennük szolgáló papság kiművelését, a helyi püspökök kinevezését, a kolostorok alapítását, illetve a tized és a szentkultusz bevezetését kell értenünk. A folyamat egyik csúcsa a lundi érsekség megalapítása volt 1103/1104-ben, amely fél évszázadon át egész Skandinávia metropoliszaként működött.⁵¹

⁴⁸ A két Óláfr és Æthelred norvég térítésekben játszott szerepéhez: Sawyer 1987; az alakjaik körül kialakult legendákhoz: Bagge 2006.

⁴⁹ Antonsson–Garipzanov (eds) 2010.

⁵⁰ Malmer 1996: 100–103, 108–110.

⁵¹ A niðaróssi (trondheimi) érsekséget 1152/1153-ban, az uppsalait 1164-ben állították fel. Sanmark 2004: 22

A fentiek mellett ki kell térnünk a Skandináviában jelen lévő ortodox hatásra is. Brémai Ádám említ egy Osmund nevezetű angol–dán papot, akit eredetileg Brémába küldtek, de inkább Rómában kívánta felszenteltetni magát, majd miután ezt megtagadták tőle, Polóniában (Lengyelország vagy a Kijev környéki területek) érsekké avanzált.⁵² A leírás szerint a svédek érsekként tisztelték, Ádám azonban csavargónak, tanításait romlottnak nevezi, „mellyel megmetye-lyezte a még újhítű barbárokat”. Még inkább nehezményezi a krónikás, hogy Osmundnak sikerült kijárnia a királynál a hamburg–brémai érsekség követeinek menesztését az országból. Mivel vívhatta ki Osmund Ádám haragját? Meglehet, hogy a svéd király, talán Bölcs Jarosláv példáját követve, egyféle „államvallás” kiépítésével próbálta országa függetlenségét kivívni a keresztény világon belül. A keleti jelenlét további elemei között említhetjük a bizánci művészet hatását a gotlandi egyházművészetben, a kijevi hercegnők és skandináv uralkodók gyakori házasságait, a Birka városában talált sírok egyértelmű bizánci vagy kijevi hatásra mutató nyomait és a Konstantinápolyban rég fennálló varég alakulatból hazatért embereket.⁵³ Könnyen elképzelhető, sőt valószínűsíthető, hogy egészen Izlandig elért a keleti kereszténység. Tanult Ari szerint az országban megfordult idegen püspökök között három *ermskirmen*, azaz örmény is volt, ráadásul a *Grágás* külön rendeletekkel szabályozta a keleti papokkal való érintkezést.⁵⁴ Az első öt skálholti püspök történetét elbeszélő *Hungrvakában* (Étvágygerjesztő, 1215 körül) az örmény püspökök úgy kerülnek említésre, mint akik „gyarlóbb kereszténységet tanítottak a többieknél, ezért tetszésre leltek a rossz emberek között”.⁵⁵ Aligha vonható kétségbe – egyes területeken – a keleti kereszténység hatása és bizonyos mértékű jelenléte, az egyházszerkezeti kiépítéséhez azonban már kizárólag nyugati minták szolgáltak alapul.

Skandinávia esetében a térítők olyan módszereket alkalmaztak, amelyek már több más germán nép esetében beváltak.⁵⁶ Ennek oka véleményünk szerint e népek hasonló törzsi-rokoni és hűségi alapokon nyugvó társadalmi felépítésében kereshető. Eszerint ha sikerült egy törzsfőt vagy királyt megnyerni a kereszténység ügyének, úgy annak közvetlen környezete is felvette a keresztiséget. A krisztianizáció így személyes-vazallusi láncokon futott végig; ahogyan a törzsfő

⁵² Adamus Bremensis 1917: 155–157.

⁵³ Garipzanov–Tolochko (eds) 2011.

⁵⁴ Adolf Jörgensen és Jón Jóhannesson az örmény pauliciánus dualista szekta tagjainak gondolja őket – akik tagadták Krisztus testének valóságát, és elvetették az egyházi hierarchiát a külső istentisztelet minden formájával együtt (Jörgensen 1874–1878: 694; Jóhannesson 1974: 143). Magnús Már Lárusson ezzel szemben azon az állásponton van, hogy inkább ortodox püspökök lehettek (a mai Észak-Lengyelországban található) Warmia vidékéről, ahol 1000 környékétől a 12. századig egy szláv rítus szerint működő püspökség állt fenn. Lárusson 1960.

⁵⁵ Kahle (ed.) 1905: 29.

⁵⁶ A skandináv térítések átfogó tárgyalása számos kiváló munkában fellelhető: Vries 1956–1957; Sawyer 1982; Sawyer et al. (eds) 1987; Sawyer (ed.) 2001; vagy Berend (ed.) 2007. Az egész Európára kiterjedő, de az északi régiót külön fejezetben tárgyaló megközelítéshez: Fletcher 1997; az angol és szász párhuzamokhoz: Sanmark 2004; a germán térítésekhez és azoknak az egyházra gyakorolt visszahatásához: Russell 1994.

vagy király a szűkebb körébe tartozó befolyásos emberekre, úgy azok saját környezetükre és családjaikra hatottak. Természetesen mindig előfordulhattak ettől eltérő esetek, a kereszténység előtti vallásosság azonban nemzetségi-törzsi szinten jóval nagyobb hangsúlyt fektetett a kultusz egységének megőrzésére, mint az egyéni hit megélésére. Ebből kifolyólag a térítések tudatos módon „felülről-lefelé” zajlottak, s bennük a politikai, vallási és nem ritkán gazdasági törekvések lényegében elkülöníthetetlenek voltak.

Az eljárások átgondoltságának és összehangoltságának szemléltetésére két példát hoznánk. 973-ban a „legkeresztényibb” I. Ottó császár találkozára hívta Európa hatalmasságait, amelyen többek között részt vett Kékfogú Haraldr dán király, a későbbi lengyel fejedelem, egy cseh és egy itáliai herceg, Géza magyar fejedelem tizenkét előkelő követe, VI. Benedek római pápa és a bizánci császár küldöttei, sőt még a hispániai Omajjád-dinasztia is képviseltette magát. A quedlinburgi gyűlés egyik eredménye az a határozat volt, amely szerint az újonnan alapítandó püspökségekben a latin fog liturgikus nyelvként szolgálni. Ezzel a nyugati kereszténység és a latinság népek és országok feletti integráló erővé lett, amely alapvető irányt adott az európai viszonyok alakulásának, és gátat vetett a bizánci törekvéseknek.⁵⁷

Az átgondoltság a nem kard általi térítések során fellépő hitvitákban is megfigyelhető. A királyok és nemesek meggyőzése érdekében az egyháznak olyan Istent és hitet kellett mutatnia, amely elfogadható volt mind a harcos vezetőréteg, mind a nép számára, ráadásul oly módon, hogy az új vallásra való áttérés a lehető legészrevétlenebbül menjen végbe. Az új Istent tehát igyekeztek a régiekhez minél hasonlóbb színben feltüntetni, de hangsúlyozva, hogy azokat minden tekintetben felül is múlja (erősebb, hatalmasabb, gazdagabb, több jóakaratot tanúsít az emberek felé). Mivel a hatalmasságok az istenektől eredeztették magukat, közvetítőként szolgáltak az isteni és az emberi világ között, így könnyen a keresztény Isten közeli barátáivá és akarátának megtestesítőivé válhattak népük szemében.⁵⁸

A Skandináviában folytatott hitvitákról nem maradt fenn közvetlen emlékünck, azokról a lehetőségekhez mérten legtisztább képet Winchesteri Dániel Bonifáchoz, „a germánok apostolához” írt 723–724-es leveléből alkothatjuk.⁵⁹ Ebben a püspök a következő útmutatást adja a „barbárok makacosságának” megtöréséhez: kiindulásként nem kell az istenek eredetét vitatni – bármily tévesek is legyenek az erre vonatkozó elképzelések –, hadd ismerjék el maguk a pogányok, hogy az emberek szokása szerint férfitől és nőtől születtek. Ebben az esetben azonban be kell látniuk, hogy isteneiknek kezdete volt. Ekkor meg kell kérdezni tőlük, hogy a világot teremtették vagy kezdet nélkülinek gondolják-e. Ha teremtették, úgy ki volt a teremtő? Mert bizonyára nem találhatnak a mindenségben helyet a született isteneknek, mielőtt egyáltalán lett volna a világ.

⁵⁷ Gyula 2006: 21–24.

⁵⁸ Skre 1998: 5; Steinsland 2000.

⁵⁹ Bonifatius 1968: 78–85; Bonifatius 1940: 48–50.

Ha kezdet nélkülinek mondják, úgy számos irattal és fejtegetéssel kell bizonyítani ennek ellenkezőjét. A legsúlyosabb érvet Dániel a levele végére hagyja: ha az istenek valóban mindenhatók, jóságosak és igazak, úgy nemcsak az őket tisztelőket jutalmazták meg, de azokat is büntetik, akik ezt elmulasztják megtenni. Amennyiben ezt ebben a világban teszik, úgy miért hagyják, hogy a keresztények ledöntsék bálványaikat, és eltérítsék tőlük csaknem az egész világot? És hogyan lehetséges az, hogy épp e keresztények bírják az olajban, szőlőben és más jó terményekben gazdag földeket, míg a pogányok jégtől fagyott vidékeken élnek? Az ehhez hasonló vitákban a pogány fél eleve bukásra volt ítélve, hiszen gazdag mítoszaihoz és rítusaihoz még csak kezdetleges teológia sem társult, különösen pedig olyan nem, amelyen ragyogó elmék serege dolgozott, hogy egységes rendszerbe foglalva összegegyeztesse azt az antikvitás bölcsességével.

Az északi térítések korában széles körben elterjedt gyakorlat volt a kereszttel való megjelölés, a *prima signatio*. A mintegy ördögűzés gyanánt szolgáló szertartásról mindössze annyit tudni, hogy a – jobb szó híján – katekéta nyelvére sőt tettek, a beavató pap rálehel, és keresztet rajzolt a homlokára. A keresztséghez hasonlóan a *prima signatio* is igen eltérő vélekedésekre adhatott lehetőséget mindkét fél részéről, mindenesetre a megjelöltek számára lehetővé tette a keresztényekkel való érintkezést, kereskedést és az urak szolgálatába szegődést, miközben csak elméletben követelte meg a pogány szokások elhagyását.⁶⁰

AZ IZLANDI TÉRÍTÉSEK

A kontinentális skandináv országokkal ellentétben Izlandon 980 előtt nem találjuk nyomát nagyobb léptékű vagy szervezett missziós törekvésnek. Forrásaink három későbbi térítőútról számolnak be, amelyek közül az első egyéni kezdeményezés volt. Világlátott Þorvaldr Koðránsson a korban szokásos módon külföldön igyekezett nevet és becsületet szerezni magának, s ennek alkalmával találkozott össze Szászországban – az egyébként ismeretlen és talán keleti tanokat hirdető – Friðrekr püspökkel. Együtt térek vissza Izlandra, majd 981 és 986 között többeket megkereszteltek – akiket nem egyszer csodákkal győztek meg –, sok viszálykodásuk miatt azonban végül száműzték őket az országból.⁶¹ Tíz évvel később Óláfr Tryggvason norvég király kezdeményezésére egy másik izlandi, Stefnir Þorgilsson folytatta a térítéseket, aki egy Helgi bjóla nevű kelta (tehát keresztény) honfoglaló leszármazottja volt. Leginkább a déli országrészben működött, ahol előbb prédikálással, majd „szentélyek (*hof*) és oltárok (*hörgr*)” rombolásával próbálta meg elősegíteni a kereszténység terjedését; voltaképpen teljesen eredménytelenül. Sőt, tevékenységével közvetetten azt érte el, hogy

⁶⁰ Sandholm 1965.

⁶¹ Egy érdekes feltevés szerint összefüggés lehet a püspökök száműzése, az általuk megtérített emberek (akikről forrásaink a későbbiek során semmit sem közölnek) és a Vörös Erik által vezetett, 25 hajóból álló, Grönlandra tartó flotta között. Gíslason 1990: 232–233.

a 997-es *alþingin* száműzetéssel büntetendő vétségge nyilvánítsák a pogány istenek káromlását. Az elsősorban keresztény elkövetőket saját rokonaiknak kellett perbe fogniuk, ami hallatlanul súlyos határozatnak számított, hiszen az izlandi társadalom alapját, az összetartást, folytonosságot és stabilitást biztosító nemzeti szerveződést ingatta meg.⁶² Nyáron, amikor Stefnir visszatért Norvégiába, Óláfr király egy újabb térítőt, a féktelen természetű vikingből lett, továbbra is féktelen – viking természetű – papot, Þangbrandt küldte el a helyébe. Þangbrandr származását tekintve fríz vagy szász lehetett, s a későbbi hagyomány hozzá kötötte a *kristnitaká*ban kulcsszerepet játszó összes törzsfő megtérítését a század utolsó két évében.⁶³

Az első irodalmi emlékek, a szkaldikus költemények alapján a hittérítők és az izlandi pogányok közötti találkozások sok esetben gúnyolódásba csaptak át.⁶⁴ Ezek megértéséhez a szövegekben egyre-másra előforduló *níð* kifejezést kell közelebbről megvizsgálnunk, amely rágalom, becsületsértés jelentéssel bír, azonban egy összetett jelenséget jelöl.⁶⁵ Súlyos következményekkel járó vádak voltak ezek, leginkább szexuális elhajlással vagy férfiatlansággal hozták hírbe a szemben álló felet. A korabeli ember hírneve szimbolikus tőke volt; ennek hiányában lehetetlen volt követőkhöz, vagyonhoz vagy éppen megfelelő rokoni kapcsolatokhoz jutni. Egy férfi szimbolikus tőkéje értelméből, erejéből, harci képességeiből és becsületéből fakadt, melyeknek megőrzése minden társadalmilag felelős ember számára alapvető fontossággal bírt. A térítőknek, hogy a munkájukhoz szükséges támogatottságot megszerezzék, valódi férfihoz illő hírnevet kellett fenntartaniuk. E hírnév ellenben meglehetősen törékeny volt, s egyetlen szerencsétlenül kezelt *níð* is könnyen darabjaira törhette. A *Grágás* a rágalom súlyosságától függően részleges vagy teljes száműzetéssel sújtotta a *níðek* elkövetőit, így azok megítélése akár egy gyilkossággal is felért.⁶⁶ Ennek megfelelően a sértésre adott „helyes” válasz nem egy viszonsértés, hanem fizikai erőszak volt.⁶⁷ A számos eset közül most csupán egyet említünk: amikor az első térítő páros az egyik gyűlésen mondott prédikációja után az alábbiakat kapta válaszul:

„Hefr börn borit
byskup níu,
þeira's allra
Þorvaldr faðir.”⁶⁸

„A püspök terhe volt
kilenc gyerek,
mindahánynak
Þorvald az apja.”

⁶² Jochens 1999: 645.

⁶³ Grønlie (ed.) 2006: 23, 60. jegyzet.

⁶⁴ Az óészaki irodalom és szkaldikus költészet legfőbb jellegzetességeinek áttekintéséhez: Clunies Ross 2000; O'Donoghue 2003; McTurk 2005. Kifejezetten a szkaldikus költészethez: Turville-Petre 1976.

⁶⁵ Érdekes módon a *níðask á trú sinni* hitelhagyást jelent. A *níðek* szerepének kellő érzékeltetéséhez: Sørensen 1983.

⁶⁶ Finssen (ed.) 1974: 181–185.

⁶⁷ Self 2010: 187.

⁶⁸ *Kristni saga* 2015: 58.

Porvaldr azonnal végzett a versike két költőjével. Noha a püspök ezt nem találta különösebben keresztényinek, a kíméletlen válasz szükségességét ő is belátta.⁶⁹

Korábban érintettük a honfoglaláskor már keresztényként érkező keltákat, akiknek jelenléte kétségbe vonja az olyan kijelentéseket, mint amellyel Sturla Þórðarson *Landnámabókja* végződik, miszerint „majd száz télen át teljesen pogány volt az ország”.⁷⁰ A befolyásos keresztény vagy legalábbis kereszténység által érintett első honfoglalók leszármazottai ugyan kénytelenek voltak lemondani felmenőik hitéről, amennyiben *goðiságra* vagy a közösségi életben való részvételre törekedtek, a számtalan szolgálta azonban – akiket nem egyszer a gyermekek nevelésével is megbíztak – legalább részben megőrizhette a maga vallását. A Nyugati-fjordokban számos településnév keresztény jelenlétről árulkodik, ráadásul alig találtak pogány sírokat a környéken, a dél-izlandi területeken pedig Kirkjubær kezdetektől fogva kitüntetett keresztény központnak számított.⁷¹ A térítő Stefñir – mint fentebb említettük – egy kelta honfoglaló leszármazottja volt, s a térítések is leginkább a már keresztények által lakott területekre összpontosultak. Az izlandi térítésekben játszott keleti és kelta részvétel elhallgatása mögött az egyházszervezetet kialakító római irányzat tekintélyének védelmét sejthetjük.⁷²

A szkaldikus versek alapján az első prédikációkban nem sok szó eshetett a szenvedő és megváltó Krisztusról, a bűnről vagy a kegyelemről, viszont annál többet hallhattak a „királyok királyáról”, „az emberek legnagyobb uráról”, „Isten nagyhatalmú egyszülött fiáról”, „a Napcsarnok királyának fiáról” és „Róma hatalmas királyáról” az izlandiak. A népnek és vezetőiknek a győzedelmes Fehér Krisztust hirdették, a gonosz hatalmak legyőzőjét, aki – a régi és új vallás követőihez hasonlóan – összemérte erejét a pogány istenekkel. Szent Mihály, a leg-harciasabb angyal szintén jelentős hangsúlyt kapott.⁷³ A sagairódalom csúcsaként számon tartott *Njáls sagá*ban például Sídu-Hallr csak abban az esetben hajlandó felvenni a keresztiséget, ha az arkangyal lesz az őt védő *fylgijává*, amely a pogány lélekképzetek egyik markáns eleme volt.⁷⁴ Szent Mihály folyton visszatérő alakja meglepően sokat őriz a pogány erényekből, s a nép emlékezetének eredeti nyoma, egyben a korábbi hiedelmek, gondolatok átalakulásának és továbbélésének megjelenítője lehet.

Az *Íslendingabók* hetedik fejezete szerint Hallr Þorsteinsson, Hjalti Skeggjason, Fehér Gizurr Teitsson „és sok más törzsfő” keresztiségre lelt Óláfr király bajnoka, Þangbrandr által, mégis többen voltak azok, „akik a kereszténység ellen szólaltak fel, és visszautasították a hitet”.⁷⁵ Ha hihetünk forrásainknak,

⁶⁹ Sørensen 1983: 54–56.

⁷⁰ Jónsson (ed.) 1900: 231.

⁷¹ Gíslason 1990: 226–227. A kutatók emellett a keleti fjordok déli részét és Akranest, Kjóst, Kjalarnest, valamint a keleti Sída melletti Pappylit vélik keresztény központoknak.

⁷² Gíslason 1990: 225.

⁷³ Cormack 1994: 132–133, 186–188.

⁷⁴ Ellis 1968: 130–138.

⁷⁵ Þorgilsson 2016: 82.

Pangbrandr rendkívül sikeres térítést vitt végbe mindössze két év alatt, a királyhoz való visszatértekor mégis úgy beszélt Izlandról, mint ahol semmi esélye a kereszténység előbbre jutásának. Az ellentmondás mögött egyfelől a sagákra jellemző drámai feszültségkeltés állhat (hiszen így a kereszténység felvétele még csodálatosabb eseményként tűnhet fel), könnyen elképzelhető viszont az is, hogy a király és bajnoka a megérdemelnél nagyobb dicsfényt kapott. Ezt támasztja alá Fehér Gizurr beszámolója a *Kristni saga*ban, aki a kereszténység terjedésének megtorpanását éppen Pangbrandr türelmetlenségével és erőszakosságával magyarázza.⁷⁶ Theodoricus Monachus a harmadik térítőútját szintén „sikertelennek” mondja, bár ezt az izlandiak „veleszületett csökönyösségének és vad természetének” tudja be.⁷⁷ Az izlandi keresztény pártiak – talán Pangbrandrtól független – sokaságát és erejét a legjobban mégis az mutatja, hogy egy évvel a térítő távozását követően a kereszténység törvénnyé lett az országban.

A KERESZTÉNYSÉG FELVÉTELE IZLANDON

Miután a harmadik térítő, Pangbrandr „megölt két vagy három embert”, száműzték az országból.⁷⁸ Az ítéletet kihirdető, 998-ban tartott gyűlésen érthető módon a vallás kérdése állt a középpontban. Szó szót követett, a vita kezdett elmérgesedni, végül Hjalti Skeggjason elszavalta a tanulmány elején idézett rövid versét. A viszonyok megváltozásáról árulkodik, hogy a pogányok csak komoly nehézségek árán tudták az előző évi törvényeket érvényre juttatni vele szemben. A keresztények elégedetlenségét táplálta a törvénykezésből és vezetői szerepkörből való kizárásuk; „bár a törzsfők közt kisebbségben voltak, mégis voltak annyian, hogy ne lehessen többé teljesen kirekeszteni őket az ország kormányzásából”.⁷⁹ A keresztények Hjalti után menesztették Norvégiába a megfontolt, békeszerető emberként ábrázolt Gizurrt, hogy vehemens veje és Pangbrandr beszámolója mellett Óláfr király józanabb véleményt is hallhasson az izlandi viszonyokról. (Úgy tűnik, a király támogatására nemcsak feltétlen számítottak, de szükségük is volt rá.) Óláfr király a még mindig pogány szigetről érkező hírek hallatán, első felindulásában szórt fenyegetéseit és egy esetleges invázió lehetőségét a források valós veszélyként tüntetik fel, azonban ez utóbbinak esélye igen csekély lehetett: saját országa belső zúgolódásai és közvetlen szomszédjai égetőbb problémákkal szembesítették; ezek súlyosságát jelzi, hogy a királynak két hónappal Gizurr és Hjalti távozását követően nyoma veszett a svoldi csatában.⁸⁰

⁷⁶ „Gizurr bizton állította, hogy a kereszténység előrejutna Izlandon, ha az emberek bölcs szóra hallgathatnának. »Pangbrandr viszont féktelen volt ott is, akárcsak itt. Sokakat megölt, és ezt nehezen vették az emberek egy idegentől.«” *Kristni saga* 2015: 67.

⁷⁷ Theodoricus Monachus 1998: 15.

⁷⁸ Þorgilsson 2016: 82.

⁷⁹ Gíslason 1990: 239.

⁸⁰ Theodoricus Monachus 1998: 18; Grønlie 2006: 69, 89. jegyzet.

Mindenesetre Óláfr végül támogatásáról biztosította a hozzá érkezett követséget, melyet szimbolikus üzenete – és feltehetőleg egy tekintélyes összeg – kíséretében visszaküldött Izlandra.⁸¹

Az ezredfordulón tartott *alþingi* előtt egybegyűlt keresztények támogatói között már számos befolyásos törzsfő és *goði* is akadt, s a gyűlés folyamán egyre többen csatlakoztak hozzájuk. Maga a gyűlés kezdetben három csoportból tevődött össze: a kétségkívül legnépesebb pogányokéból; az ekkor még egyik irányba sem elkötelezett pártatlanokéból; és a meglepően nagyszámú keresztényekéből. Az első gyűlésnapon sikerült elkerülni az összetűzést. Másnap reggel a keresztények misét tartottak, majd a törvényköhöz tértek. Átadták a király üzenetét, amely olyan feszült hangulatot váltott ki, hogy az egyik beszámoló szerint egy vulkán is kitört a nyomában. (Izland tektonikai viszonyait ismerve könnyen meglehet, hogy nem csupán irodalmi hatáskeltő eszközzel van dolgunk.) A nagyhatású beszéd után a gyűlésen résztvevők egyenként – *goðij*aiktól és korábbi véleményüktől függetlenül – tették le voksukat valamelyik oldal mellett, s mindkét csoport a másiktól külön törvényt követelt magának. A keresztények Sídu-Hallrt kérték meg törvényadójuknak, ő azonban átadta e szerepet a pogány törvénytmondónak, Þorgeirr *goðin*ak. E mozzanattal kapcsolatban leírásaink nem fogalmaznak egyértelműen. A *Kristni sagá*ban ez áll:

„Hallr keypti hálfu hundraði silfrs at Þorgeiri goða, er þá hafði lögsögu, at hann segði upp lög hvártveggi, kristin ok heiðin, ok var hann þá enn eigi skírðr.”

„Hallr félszáz ezüstöt fizetett Þorgeirr goðinak, az akkori törvénytmondónak, hogy felmondja mindkét törvényt, a keresztényt és a pogányt, pedig ő még nem volt ekkor megkeresztelve.”⁸²

A *keypti at* éppúgy utalhat a törvénytmondói tisztséggel járó fizetésre, mint megvesztegetésre; a *lög hvártveggi* jelentheti a két csoport külön törvényét, de akár értelmezhető egy mindkettőre közösen vonatkozó szabályként is. Sajnos más rendelkezésre álló forrás sem segít sokat a dolog tisztázásában. Oddr Snorrason szerint Þorgeirr azonnal kihirdette a keresztény törvényt fél márkáért cserébe; az *Óláfs saga Tryggvassonar en mesta* Hallrnak tulajdonítja a legfontosabb kitételek rögzítését az általa fizetett félszáz ezüst fejében; a *Njáls sagá*ban három márka üti Þorgeirr markát a törvény felmondásáért, míg Ari „szándékosan homályban hagyja” a megállapodás körülményeit.⁸³ A törvénytmondó ezután visszavonult a szállásul szolgáló, kőből és tőzegből épült hajlékába (*búð*), lefeküdt a földre, fejére borította köpenyét, és egy teljes napon át mozdulatlan maradt. Jón Hnefill Aðalsteinsson összegyűjtötte a különböző vélekedéseket arról, vajon mit csinálhatott Þorgeirr a csuklya alatt. Egyesek szerint csak időre és nyuga-

⁸¹ Þorgilsson 2016: 82–83; *Kristni saga* 2015: 68.

⁸² *Kristni saga* 2015: 69–70.

⁸³ Grønlie 2006: 25.

lomra volt szüksége, hogy átgondolja, melyik törvényt hirdesse ki; mások úgy látják, hogy már korábban megállapodott Sídu-Hallrral az új törvényben, így ez idő alatt a másnapi beszédét fogalmazta. Vannak, akik egyetértenek az előzőkkel, de szerintük a törvénytmondó inkább azon tűnődött, hogy mit lehetne kínálni engedményként a pogány fél számára. Björn M. Ólsen egy helyütt – jó humorral – azt mondta: a *Völuspát* költötte, de legalábbis a költői munka elmélyüléséhez hasonló meditációba merült, hogy tisztán és meggyőzően szólhasson majd hallgatóságához.⁸⁴ Olyanok is akadnak, akik – korunk politikusaiból kiindulva – a köpeny alatt eltöltött időt pusztá ürügynek tartják arra, hogy Þorgeirr „zárt ajtók mögött” tárgyalhasson mindkét féllel, és kellő támogatottságot szerezzen döntésének. Maga Aðalsteinsson egy ősi pogány rituálé mellett érvel, amely éppúgy elképzelhető, mint más feltételezések némelyike.⁸⁵ Biztosan persze nem tudhatjuk, mi történt.

A két csoport eközben külön gyűlést tartott, és olyan kétségbeesetten (vagy éppen eltökélten) kívánta a maga győzelmét, hogy mindkettő az emberáldozat lehetőségét kezdte fontolgatni. (Erre a keresztények természetesen nem emberáldozatként, hanem „a mi Urunk Jézus Krisztus győzelmi áldozataként” próbáltak gondolni.) Az áldozatra végül nem került sor, de nem elképzelhetetlen, hogy komolyan felmerült az ügy ily módon való befolyásolásának gondolata. Brémai Ádám mellett többek között Merseburgi Thietmar és a *Guta saga* is említést tesz a skandináv emberáldozatokról, amelyek sosem voltak hétköznapi események.⁸⁶ Megtartásukra egy-egy király hadi sikere vagy sikertelensége, országos éhínségek, szárazság, ellenséges betörések vagy éppen egy ősi, mitikus esemény felelevenítése adhatott okot. Többféle áldozati mód létezett: akasztás, ledöfés, vízbe fojtás, gerinctörés vagy sziklákról való lelökés, melyek közül ekkor Izlandon az utóbbi lehetett használatban – legalábbis a *Kristni saga* szerint.⁸⁷

999. június 24-én Þorgeirr felkelt a köpeny alól, összehívta a gyűlést a törvénykőnél, és egy rendkívül jól sikerült beszédet tartott. Mindkét oldalt meggyőzte arról, hogy jobb a békesség a békétlenségénél, s hogy egyezsége kell jutniuk, amihez kinek-kinek engednie kell a maga követeléseiből. Szónoklata nyomán az országgyűlés pártjai belátták: ugyanaz kell legyen mindnyájuk törvénye és vallása, ha nem akarják országuk pusztulását. Egy törvényében két részre szakadt ország megoldhatatlan szervezeti bonyodalmat jelentett volna, hiszen így egyes szomszédokra más-más szabályok vonatkoznának, amivel az egész törvény értelmét vesztené; a két csoport esetleges földrajzi elkülönülésére pedig sem alkalom, sem lehetőség nem volt. Þorgeirr beszédében talán az izlandiak

⁸⁴ A *Völuspá* (A jósnő szava) az *Edda-versek* egyik legnagyobb hatású remekműve, amely átfogó képet nyújt az óészaki mitológiáról. Egyes értelmezések szerint a pogány kor letűnéséről és a kereszténységre való áttéréstről szól a költeménybe foglalt Ragnarök, az Istenek Végzete (Richard Wagner *Ringjében* az „Az istenek alkonya”). Magyar fordításai közül Bernáth Istvánét ajánljuk: Bernáth 2011: 147–162.

⁸⁵ Aðalsteinsson 1978: 103–123.

⁸⁶ Pulsiano–Wolf (eds) 1993: 523.

⁸⁷ *Kristni saga* 2015: 70.

haladó szellemére is hatni kívánt: lehetőségükben áll vér nélkül megtenni mind-azt, amire a királyságok csak hosszú és szenvedéssel terhes harcok következtében voltak képesek. Ezt követően a gyűlés egyhangúlag megtette őt döntőbírónak; s e szerepnek maradéktalanul megfelelt, hiszen nemcsak nyitott gondolkodású, ugyanakkor hagyományokat tisztelő pogány *goði* és törvénytmondó volt, de a legnagyobb tekintélynek örvendő keresztény vezető támogatását is bírta. Döntését ismerjük: a számottevő pogány lakosság dacára az ország keresztény törvényeket vesz fel, mindenkinek kötelező megkeresztelkedni, a titokban tartott áldozatokat és a hozzájuk kapcsolódó lóhúsfogyasztást (*brossakjötsát*) illetően azonban továbbra is a régi törvények maradnak érvényben, s a népességszabályozás eszközeként szolgáló *barnaútburð*, a nem kívánt gyermekek kitétele is megengedett marad.⁸⁸ A *Kristni saga* a kerstséghez hozzáteszi az egy Istenben való hit kötelezettségét, amelyet a *Njáls saga* kibővíti „egy Istenben, Atyában és Fiúban és Szentlélekben” megfogalmazásra.⁸⁹ Minderről az *Íslendingabók* mit sem tud, s egy ilyen előírás meglehetősen valószínűtlennek tűnik, különösen három évvel azt követően, hogy keresztényellenes törvényeket hoztak, és a „kereszténységet nagy szégyennek tartották az egész családra nézve”.⁹⁰ A gyűlés végeztével minden jelenlévő részesült a kerstség rítusában az *Øxará* folyóban – kivéve az északi és déli negyedből származókat, akik nem voltak hajlandók hideg vízbe merítkezni (őket később egy meleg vizes forrásnál kerstselték meg) –, s ezzel a kerstség törvénné lett Izlandon.

Az egyházszervezet kiépülése hasonló gördülékenységgel, de érthető módon lassabban ment végbe. Friðrekr megjelenésétől az első helyi püspök 1056-os felszenteléséig összesen 75 esztendő telt el, mialatt Tanult Ari szerint tizenkét utazópüspök fordult meg az országban, akik megtanították a népet a *Pater nosterre*, a *Credóra* és a kerstsítésre, vagyis a legalapvetőbb hitbeli és egyházi követelményekre.⁹¹ E püspökök missziós tevékenységét – beleértve a társadalom tehetősebb rétegeiből kikerülő első papok kinevelését – minden bizonnyal az „arisztokraták” támogatása tette lehetővé.⁹² A *goðik* intézménye által világos lehetett az izlandiak számára, hogy az élet vallásos és politikai síkjai nem mindig állnak távol egymástól, s így akár az is természetesnek hathatott, amikor a korábbi pogány vezetők közül váltak ki a legfelsőbb klérus első tagjai.

Az első izlandi püspök Fehér Gizurr legidősebb fia, az 1006-ban született Ísleifr volt. Apja a szászországi Herfordba küldte tanulni őt, ahonnan már felszentelt papként tért haza, majd – népe kérésére – ötvenéves korában a hamburg–brémai érsek püspökké avatta. Skálholtban állíttatta fel székét, amelyhez jól működő iskola társult, ötven évvel később (1106) pedig az északi negyed külön püspöksége is megalapult Hólarban. A középkori izlandi szerzők által

⁸⁸ Porgilsson 2016: 84; *Kristni saga* 2015: 71. A kitételek eltörlésére 1016 körül került sor.

⁸⁹ Sveinsson (ed.) 1954: 272.

⁹⁰ *Kristni saga* 2015: 61.

⁹¹ Porgilsson 2016: 85.

⁹² Vésteinsson 2000: 78.

kialakított hagyomány a 11. század egészére békés aranykorként tekintett, melynek csúcspontját az 1097-es év jelentette: ekkor került bevezetésre az egyházi tized, méghozzá elsőként az északi országokban.⁹³

Hamar megjelentek a könnyen felépíthető, apró méretű magántemplomok (*ecclesia propria*) a szigeten – gyakran korábbi szentélyek vagy sírhalmok helyén, mintegy a vallási folytonosság érzésének erősítéseként –, a működésükhöz szükséges liturgiai és nyelvi készséggel rendelkező papok, könyvek, miseruhák és egyéb kegytárgyak összegyűjtése azonban hosszú időt vett igénybe. Ezzel szemben már 1123-ban, tizenhét évvel a bolognai *Decretum Gratiani* előtt, Izlandnak becikkelyezett egyházjoga volt, amely ugyanakkor megmaradt elvont jogszabálygyűjteménynek.⁹⁴ A gyakorlatban a papok nyíltan szeretőket tartottak, gyermekeik voltak, a püspökök pedig tekintélyes világi befolyással rendelkeztek. Az egyházi élet szervezésében és vezetésében kiemelkedő Haukadællir és Oddaverjar családok a közügyekben is megkerülhetetlennek számítottak, s az izlandi függetlenség 1262–1264-es elvesztését megelőző időszakot már egyértelműen az egyházi hatalommal is bíró törzsfők uralma jellemezte.

FORRÁSOK

- Adamus Bremensis, Magister 1917: *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*. (Hg. Schmeidler, Bernhard). (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum.) Hannover–Leipzig.
- Bonifatius 1940: *The Letters of Saint Boniface*. (Ed. Evans, Austin P.; trans. Emerton, Ephraim.) New York.
- Bonifatius 1968: *Briefe des Bonifatius. Wilibalds Leben des Bonifatius. Nebst einigen zeitgenössischen Dokumenten*. (Hg. Reinhold, Rau.) (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 4.) Darmstadt.
- Dennis, Andrew – Foote, Peter – Perkins, Richard (eds) 1980: *Grágás. Laws of Early Iceland: Grágás I*. Winnipeg.
- Dicuil, Hibernicus 1967: *Liber de mensura orbis terrae*. (Ed. Tierney, James, J.) (Scriptores Latini Hiberniae 6.) Dublin.
- Finssen, Vilhjálmur (ed.) 1974 [1852]: *Grágás. Konungsbók*. Odense.
- Jónsson, Finnur (ed.) 1900: *Landnámabók I–III. Hauksbók. Sturlubók. Melabók*. København.
- Kahle, Bernhard (ed.) 1905: *Kristnisaga. Þáttur Þorvalds ens víðforla. Þáttur Ísleifs biskups Gizurarsonar. Hungruvaka*. Halle.
- Kristni saga* 2015: *Kristni saga – A kereszténység története*. (Ford. és a bevezetőt írta: Veress Dávid.) *Vallástudományi Szemle* (11.) 1. 49–76.

⁹³ Vésteinsson 2000: 63–69.

⁹⁴ Logan 2002: 85.

- Sturluson, Snorri 1893: *Heimskringla: Nóregs sögur af Snorri Sturluson*. 1. vol. (Ed. Jónsson, Finnur.) København.
- Sveinsson, Einar Ól. – Þórðarson, Matthías (eds) 1935: *Eyrbyggja saga*. (Íslenzk fornrit 4.) Reykjavík.
- Sveinsson, Einar Ól. (ed.) 1954: *Brennu-Njáls saga*. (Íslenzk fornrit 12.). Reykjavík.
- Theodoricus Monachus 1998: *Historia de antiquitate regum norwegiensium. The Ancient History of the Norwegian Kings*. (Trans., ed. McDougall, David – McDougall, Ian.) London.
- Porgilsson, Ari 2016: Íslendingabók – Az izlandiak könyve. (Ford.: Veress Dávid.) *Valástudományi Szemle* (12.) 1. 73–93.
- Widukindus, Monachus Corbeiensis 1904: *Rerum gestarum saxoniarum libri tres*. (Hg. Waltz, Georg et al.) (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum.) Hannover–Leipzig.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aðalsteinsson, Jón Hnefill 1978: *Under the Cloak: The Acceptance of Christianity in Iceland with Particular Reference to the Religious Attitudes Prevailing at the Time*. Uppsala.
- Antonsson, Haki – Garipzanov, Ildar H. (eds) 2010: *Saints and their Lives on the Periphery: Veneration of Saints in Scandinavia and Eastern Europe (c.1000–1200)*. Turnhout.
- Antonsson, Haki 2010: Traditions of Conversion in Medieval Scandinavia: A Synthesis. *Saga-Book* (24.) 25–74.
- Bagge, Sverre 2006: The Making of a Missionary King: The Medieval Accounts of Olaf Trygvason and the Conversion of Norway. *The Journal of English and Germanic Philology* (105.) 4. 473–513.
- Berend, Nora (ed.) 2007: *Christianization and the Rise of Christian monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200*. Cambridge.
- Bernáth István 2011: *Skandináv mitológia*. Budapest.
- Brink, Stefan 2004: New Perspectives on the Christianization of Scandinavia and the Organization of the Early Church. In: Adams, Jonathan – Holman, Katherine (eds): *Scandinavia and Europe 800–1350: Contact, Conflict, and Coexistence*. Turnhout, 164–175.
- Cleasby, Richard – Gudbrand Vigfusson 1875: *An Icelandic–English Dictionary*. Oxford.
- Clunies Ross, Margaret 2000. *Old Icelandic Literature and Society*. Cambridge.
- Cormack, Margaret 1994: *The Saints in Iceland: Their Veneration from the Conversion to 1400*. Brussels.
- Duke, Sián 2001: Kristni saga and its Sources: Some Revaluations. *Saga-book* (25.) 4. 345–366.
- Einarsdóttir, Ólafía 1964: *Studier i kronologiske metode i tidlig islandsk historieskrivning*. (Bibliotheca Historica Lundensis 13.) København.
- Eldjárn, Kristján – Friðriksson, Adolf 2000: *Kuml og haugfé: úr heiðnum sið á Íslandi*. 2. útg. Reykjavík.

- Ellis, Hilda Roderick 1968: *The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old North Literature*. New York.
- Fletcher, Richard 1997: *The Conversion of Europe: from Paganism to Christianity: 371–1380 AD*. Glasgow.
- Follett, Westley 2006: *Céli Dé in Ireland. Monastic Writing and Identity in the Early Middle Ages*. London.
- Garipzanov, Ildar – Tolochko, Oleksiy (eds) 2011: *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*. Kiev.
- Gíslason, Jónas 1990: Acceptance of Christianity in Iceland in the Year 1000 (999). In: Ahlbäck, Tore (ed.): *Old Norse and Finnish Religions and Cultic Place-Names*. Åbo, 223–255.
- Grønlie, Siân (ed.) 2006: *Íslendingabók. Kristni Saga*. London.
- Gunnel, Terry 2001: Hof, Halls, Goðar and Dwarves: An Examination of the Ritual Space in the Pagan Icelandic Hall. *Cosmos* (17.) 1. 3–36.
- Gyula, János 2006: Der Hoftag in Quedlinburg 973 In: Ranft, Andreas (Hg.): *Der Hoftag in Quedlinburg 973: Von den historischen Wurzeln zum Neuen Europa*. Berlin, 19–27.
- Helgason, Agnar – Sigurðardóttir, Sigrún – Nicholson, Jayne et al. 2000: Estimating Scandinavian and Gaelic Ancestry in the Male Settlers of Iceland. *American Journal of Human Genetics* (67.) 3. 697–717.
- Jochens, Jenny 1998: *Women in Old Norse Society*. Ithaca–London.
- Jochens, Jenny 1999: Late and Peaceful: Iceland's Conversion Through Arbitration in 1000. *Speculum* (74.) 3. 621–655.
- Jóhannesson, Jón 1974: *A History of the Old Icelandic Commonwealth*. (Trans. Bessason, Haraldur.) Manitoba.
- Jørgensen, Adolf Ditlev 1874–1878: *Den nordiske kirkes grundlæggelse og første udvikling*. København.
- Lárusson, Magnús Már 1960: *On the So-Called "Armenian" Bishops*. Reykjavík.
- Logan, Francis Donald 2002: *A History of the Church in the Middle Ages*. London–New York.
- Malmer, Brita 1996: Sigtunamýntningen som källa till Sverigeskristnande. In: Nilsson, Bertil (ed.): *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Uppsala, 85–113.
- McTurk, Rory 2005: *A Companion to Old Norse – Icelandic Literature and Culture*. Oxford.
- O'Donoghue, Heather 2003: *Old Norse-Icelandic Literature: A Short Introduction*. Oxford.
- O'Dwyer, Peter 1981: *Céli Dé. Spiritual reform in Ireland, 750–900*. Dublin.
- Olsen, Olaf 1966: *Hørg, hov og kirke: Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier*. København.
- Pulsiano, Phillip – Wolf, Kirsten (eds) 1993: *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. New York–London.
- Russell, James C. 1994: *The Germanization of Early Medieval Christianity: A Sociohistorical Approach to Religious Transformation*. New York.
- Sandholm, Åke 1965: *Primsigningsriten under nordisk medeltid*. Åbo.

- Sanmark, Alexandra 2004: *Power and Conversion – A Comparative Study of Christianization in Scandinavia*. (Occasional Papers in Archeology 34.) Uppsala.
- Sawyer, Brigit et al. (eds) 1987: *The Christianization of Scandinavia*. Alingås.
- Sawyer, Brigit – Sawyer, Peter 2003: Scandinavia enters Christian Europe. In: Helle, Knut (ed.): *The Cambridge History of Scandinavia*. Cambridge, 147–159.
- Sawyer, Peter 1982: *Kings and Vikings. Scandinavia and Europe AD 700–1100*. London.
- Sawyer, Peter 1987: Ethelred II, Olaf Tryggvason, and the Conversion of Norway. *Scandinavian Studies* (59.) 3. 299–307.
- Sawyer, Peter (ed.) 2001: *The Oxford Illustrated History of the Vikings*. Oxford.
- Self, Kathleen M. 2010: Remembering Our Violent Conversion: Conflict in the Icelandic Conversion Narrative. *Religion* (40.) 3. 182–192.
- Skre, Dagfinn 1998: Missionary Activity in Early Medieval Norway. Strategy, Organization and the Course of Events. *Scandinavian Journal of History* (23.) 1–2. 1–19.
- Sørensen, Preben Meulengracht 1983: *The Unmanly Man: Concepts of Sexual Defamation in Early Northern Society*. (Trans. Turville-Petre, Joan) Odense.
- Steinsland, Gro 2000: *Den hellige kongen: Om religion og herskermakt fra vikingtid til middelalder*. Oslo.
- Steinsland, Gro 2005: *Norrøn religion. Myter, riter, samfunn*. Oslo.
- Strömbäck, Dag 1975: *The Conversion of Iceland: A Survey*. (Trans. Foote, Peter.) London.
- Sullivan, Richard Eugene 1956: Carolingian Missionary Theories. *The Catholic Historical Review* (42.) 3. 273–294.
- Sullivan, Richard Eugene 1994: *Christian Missionary Activity in the Early Middle Ages*. Brookfield (Vermont).
- Sundqvist, Olof 2016: *An Arena for Higher Powers: Ceremonial Buildings and Religious Strategies for Rulership in Late Iron Age Scandinavia*. Leiden–Boston.
- Syrett, Martin 2004: *Scandinavian History in the Viking Age: a Select Bibliography*, 3. ed. Cambridge.
- Turville-Petre, Edward Oswald Gabriel 1976: *Scaldic Poetry*. Oxford.
- Vésteinsson, Orri 1998: Patterns of Settlement in Iceland: A Study in Prehistory. *Saga-book* (25.) 1. 1–29.
- Vésteinsson, Orri 2000. *The Christianization of Iceland. Priests, Power and Social Change 1000–1300*. Oxford.
- Vries, Jan de 1956–1957: *Altgermanische Religionsgeschichte*. 2 vols. 2. Aufl. Berlin.

Szemethy Tamás

A levélküldés nehézségei a lengyel örökösödési háború dél-itáliai frontján

A lengyel örökösödési háborúval kapcsolatban általában annyit olvashatunk a magyar nyelvű szakirodalomban, hogy kitörésének oka a II. Ágost szász választófejedelem és lengyel király 1733-as halála körül kitört trónutódlási válság, lezárása pedig egy osztrák–francia kompromisszum, melynek eredményeként Lotaringiai Ferenc lemondott apai örökségéről a franciák által támogatott Leszczyński Szaniszló javára, cserébe azonban megkapta a Mediciek kihalása után Toscanát.¹ A területcsere mellett említésre méltónak tartják még általában azt a tanulmányunk szempontjából fontos fejleményt is, hogy ez az összeütközés vetett véget a Habsburgok rövid dél-itáliai uralmának, melyet Don Carlos spanyol infáns regnálása követett. Hosszú távon tehát a 18. században csak epizód-szerep jutott ennek a gyakorlatilag az 1735. októberi bécsi előbéke-szerződéssel véget érő konfliktusnak² a 18. századot egészen Marie Antoinette és XVI. Lajos esküvőjéig végigkísérő osztrák–francia szembenállásban.

Ennél a sommás összefoglalásnál csak néhány szerző próbált meg mélyebbre ásni, közülük Thaly Kálmán még 1890-ben, a Hadtörténelmi Közleményekben mutatott be egy 1734-es levelet, melyben a lengyel örökösödési háború Rajna menti frontján történt eseményekről olvashatunk rövid leírást.³ Rajta kívül Zachar József foglalkozott több munkájában a háborúban harcoló magyar katonákkal,⁴ illetve ő jegyez egy rövid tanulmányt Leszczyński Szaniszló politikai karrierjéről és a mellette harcoló, nagyrészt Rákóczi egykori fegyvereseiből álló, magyar kötődésű katonai alakulatokról.⁵

Szerencsére német és angol nyelven elérhetőek a témára vonatkozó monográfiák, azonban kutatásunk szempontjából ezeknek az a fő hátrányuk, hogy elsősorban nem a magyar csapattestekkel foglalkoztak, hanem az eseményeket a Habsburg-udvar vagy a francia nagyhatalmi politika szempontjából elemezték. Ennek ellenére mégis rendkívül hasznosnak bizonyult Heinrich Benediktnek a nápolyi Habsburg-uralommal foglalkozó nagymonográfiája,⁶ illetve

¹ Poór 2009: 82–83; Barta 1984: 102–103; Ember 1989: 366; Zachar 2003: 212.

² Sutton 1980: 185.

³ Thaly 1890: 709–710.

⁴ Zachar 1990, 2003, 2005.

⁵ Zachar 1980: 33–35.

⁶ Benedikt 1927.

a kifejezetten a Habsburg–francia szembenállást a lengyel örökösödési háború kapcsán elemző John L. Sutton által jegyzett munka.⁷

A magyar szerzőknek a Dél-Itáliával kapcsolatos érdektelensége érthető, hiszen a lengyel örökösödési háború fő hadszínterei – Lengyelország, a Rajna menti területek és Észak-Itália – a Habsburgok szempontjából jobban védhetőnek és értékesebbnek ítélt területek voltak, mint a frissen szerzett nápolyi és szicíliai birtokok,⁸ amelyek logisztikai szempontból a császári területek szinte elérhetetlen végvidékén, az ellenség háta mögött helyezkedtek el.⁹ Tanulmányunkban mégis arra teszünk kísérletet, hogy a Dél-Itáliába vezényelt Csáky-huszárezred¹⁰ néhány tisztjének Csáky György ezredtulajdonossal folytatott levelezésén keresztül röviden bemutassuk, hogy milyen körülmények között kellett volna sikeresen védeniük Nápolyt és Szicíliát a császári csapatoknak, és hogy miként sikerült az 1734 elejétől fennálló spanyol szárazföldi és tengeri blokádon áttörve levelezniük. Eredményeinkből kiderül az is, hogy milyen időbeli késéssel és milyen csatornákon keresztül értesültek a többi hadszíntér eseményeiről a postaszolgálat megszűnése után. Munkánkban tehát alapvetően nem hadtörténeti vonatkozású kérdéssel foglalkozunk, hanem megpróbálunk hozzászólni az utóbbi időben egyre szélesebb körben kutatót információ-történet¹¹ egy lényeges kérdésköréhez, vagyis az információáramlás infrastrukturális hátterének kutatásához.

Kutatásunk során alapvetően két forráscsoportra támaszkodtunk, ezek közül a hangsúlyosabb a Csáky család Bécsben őrzött levéltárában fennmaradt levelezési anyag.¹² Ebben az állományban a Csáky-ezred tisztjei által Csáky György ezredtulajdonosnak írt levelek olyan sajátos irategyüttest képeznek, amely nemcsak a lengyel örökösödési háború dél-itáliai frontjának fő hadmozdulataihoz kapcsolódik, hanem betekintést enged a katonák mindennapjaiba, különböző ellátási és kommunikációs nehézségekre vonatkozó adatokat tartalmaz, és az általános közhangulattal is foglalkozik. A levelezési anyag címzését és a konkrét tartalmát elemezve az információáramlás útvonalát és hozzávetőleges időtartamát is megkíséreltük meghatározni. Ezt az anyagot kiegészítendő, a bécsi

⁷ Sutton 1980.

⁸ Nápolyt már 1707-ben elfoglalták a Habsburgok, és az utrechti béke (1713) hivatalosan is nekik ítélte, Szicília azonban csak 1720-ban, egy Savoyával kötött csereügylet kapcsán került hozzánk. Barta 1984: 39.

⁹ Itáliában a császáré volt Milánó és környéke, ahonnan szárazföldön küldhetett volna utánpótlást az ellenséges spanyolok kezén lévő Toszkánán, Pármán és Piacenzán, illetve az elméletileg semleges, gyakorlatilag spanyolbarát Pápai Államon keresztül. Sutton 1980: 21. Tengeren pedig jelentős flotta nélkül esélye sem volt áttörni az 1734 elejétől egyre hatékonyabban működő spanyol blokádon. Benedikt 1927: 490.

¹⁰ A későbbi 9. huszárezred Wrede 1901: III/1. 278.

¹¹ Az információ-történettel kapcsolatban több blokkot is közölt a *Világtörténet* 1996-ban és 2014-ben, valamint az *Aetas* 2012-ben, a *Századvég* pedig 2013-ban jelentkezett egy-egy tematikus számmal.

¹² ÖStA HHStA FA Csáky.

Kriegsarchivban található Alte Feldaktennek a nápolyi és szicíliai eseményekre vonatkozó iratait vizsgáltuk behatóbban.¹³

A családi levéltárban őrzött, tisztek által írt levelek közül kiemelkedően fontosak voltak az ezred élén 1730 és 1735 között ezredesi rangban szolgálatot teljesítő báró Ghillányi János havonta több alkalommal írt jelentései.¹⁴ Ghillányi ezredes levelei azonban kiegészítésre szorultak, mivel az 1734. május végén katasztrofális véget érő bitontói csata után az ezredparancsnok Bécsbe menekült, ahonnan nem is térhetett többet vissza Dél-Itáliában rekedt katonáihoz. Éppen ezért az 1734 nyarától már Bécsből írt levelek mellé olyan forrásokat kellett találnunk, amelyek továbbra is Dél-Itáliából érkeztek Csáky generálishoz, aki többnyire Sopronba címezte a leveleit.¹⁵ Szerencsére azonban sikerült több levelet is kicsempészni a körülzárt erődökből, amelyek részletgazdagsága lehetővé teszi a végzetes csatavesztés utáni időszak részleges rekonstruálását.

Mielőtt azonban a konkrétan vizsgált levelezés elemzésére rátérnénk, érdemes áttekintenünk a Csáky-ezred dél-itáliai működésének főbb állomásait. A vidék a huszárok számára a lengyel örökösödési háború kitörésekor már jól ismert lehetett, mivel 1719 és 1721 között is őket vezényelték Szicília szigetére, hogy elősegítsék az akkor frissen megszerzett területen a császári hatalom megszilárdítását.¹⁶ Néhány éves észak-itáliai kitérő után, 1727-ben ismét visszatértek Dél-Itáliába, ahol ismételten Szicíliában és Nápolyban állomásoztak.¹⁷

A levelek elemzése szempontjából külön említést érdemel, hogy Csáky György, aki 1724-től az ezred tulajdonosa volt, korábban 1707 és 1723 között a huszárokat ténylegesen vezénylő ezredparancsnokként szolgált,¹⁸ így az ezred tagjaival folytatott levelezése kapcsán tisztjei számíthattak arra, hogy a gróf többé-kevésbé tisztában volt az ott uralkodó közállapotokkal. A személyi állományt tekintve Zachar József szerint a lengyel örökösödési háború legelején az ezredben 949 ember szolgált, de csak 702 lóval rendelkeztek, összesen pedig csak 525 huszár tudott lovas szolgálatot teljesíteni, ezenkívül pedig 240-en teljesíthettek gyalogos szolgálatot.¹⁹ A helyzet az 1728-ban előírt békelétszámhoz képest is elég siralmas volt, hiszen a szabályozás szerint békeidőben egy huszárezredben 800 főnek kellett szolgálnia,²⁰ míg a hadi létszámot 1500 főben határozták meg.²¹ Az utánpótlási és anyagi nehézségeket jól mutatja, hogy az ezred parancsnoka

¹³ ÖStA KA AFA 1734.

¹⁴ Mint alább erről bővebben értekezünk, Ghillányi valószínűleg ennél több levelet küldött.

¹⁵ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 63. 1. és ÖStA HHStA FA Csáky 12/34. 2. 1. Sajnos a legtöbb esetben hiányzik a pontos címzés a levelekről, de a megmaradt adatokból arra következtethetünk, hogy Csáky György nagyrészt Sopronba küldette a leveleit. Mint alább látni fogjuk, az információáramlás lassúsága miatt valószínűleg plusz bizonytalansági faktort jelentett volna, ha Csáky rendszeresen változtatta volna a „levelezési címét”.

¹⁶ Wrede 1901: III/1. 279. és 281.

¹⁷ Wrede 1901: III/1. 279.

¹⁸ Wrede 1901: III/1. 280.

¹⁹ Zachar 2005: 179.

²⁰ Zachar 2005: 176.

²¹ Zachar 2005: 177.

azt az utasítást kapta, hogy a szicíliai nemesség önkéntes felajánlásából egészítse ki hiányos katonai egységét.²² Bár az ezred helyzetén nem sikerült jelentősen javítani, szerencsére az 1733 augusztusától kibontakozó harcokban – melyek ugyan egyre súlyosabbá váltak Észak-Itáliában, és októberre az európai hatalmak általános meglepetésére a császár milánói uralma gyakorlatilag összeomlott²³ – a Szicélián állomásozó huszároknak ekkor még nem kellett ellenséges haderővel megütközniük.

Erre az időszakra vonatkozóan az információáramlási útvonalak szempontjából fontos megemlítenünk, hogy a franciákkal 1733. június 28-án katonai szövetséget kötő spanyolok²⁴ – Ghillányi 1733. december 31-én Palermóban kelt levele szerint – szabadon mozoghattak Szicília térségében mind szárazföldön, mind pedig tengeren.²⁵ Mint írja: „az Sicilianus itthon lévő Spanyol Tisztek is csak most egyenként takarodnak Livorno felé armádájukhoz”.²⁶ Ez valószínűleg azt jelentette, hogy a spanyol hajók sem akadályozták a császári hajók közlekedését, így a tengeren történő információáramlást sem gátolták.

A császári csapatokkal szemben álló francia–savoyai–spanyol szövetséges haderő észak-itáliai lekötöttségét kihasználva folyamatosan töltötték fel élelemmel a szicíliai erődöket,²⁷ ami az elhúzódó szicíliai ostromok szempontjából fontos tényező lehetett. Ghillányi nemcsak általánosságban beszél a szicíliai helyzetről, hanem megjegyzi azt is, hogy az újonnan felállított huszárezredekbe szánt, jelenleg még a Csáky-ezredben szolgáló tiszteket minél előbb helyezték át új szolgálati helyükre,²⁸ mert hamarosan nagy szükség lesz minden katonájukra, hiszen bármelyik órában érkezhetett a Nápolyba való átszállításukra vonatkozó parancs.²⁹

A levél tartalmából az információáramlás sebességére is következtethetünk, mivel levele végén Ghillányi megemlíti, hogy „tegnapi postával hozták hirit”, vagyis december 30-án érkezett az információ, hogy Alan Livingstone³⁰ generális feladta Pizzighettonét.³¹ Tüllépve azon, hogy az ezredes megdöbbenését és csalódottságát fejezi ki a gyors vereség miatt, érdemes észrevennünk, hogy a viszonylag szabadnak mondható információszállítási útvonalak ellenére a december 9-én

²² Zachar 2005: 179.

²³ Csak négy erősség maradt császári kézen: a milánói citadella, Novara, Tortona és Pizzighetone. Sutton 1980: 91.

²⁴ Sutton 1980: 25.

²⁵ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 47. 3.

²⁶ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 47. 3.

²⁷ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 47. 2.

²⁸ A lengyel örökösödési háború kitörése kapcsán hat új magyar huszárezred felállításáról döntött az Udvari Haditanács, ezeknek az ezredeknek a tisztii állományát részben a már meglévő katonai egységektől vonták el. Zachar 2005: 177.

²⁹ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 47. 2.

³⁰ Ghillányi levelében Livingstone neve Livingsteinként szerepel, de a Schmidt-Brentano-féle tábornokkatalógus alapján valószínűsíthető, hogy itt az 1741-ben elhunyt Alan Livingstone grófról van szó. Schmidt-Brentano 2006: 58.

³¹ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 47. 3.

bekövetkezett vereség híre³² csak három héttel később érkezett meg Palermóba. Ez az egy levél azonban még nem alkalmas arra, hogy a hírközlés sebességére vonatkozóan komolyabb következtetéseket vonjunk le, ezért elemzésünkhöz szükséges tovább követnünk a háború fejleményeit.

A háború főbb eseményeit sorra véve, bár a spanyolok dél felé vonulása gyakorlatilag már 1734 legelején is reális veszélynek tűnt, szövetségesi kötelezettségeikből adódóan a Don Carlos és Montemar gróf vezette csapatok szárazföldön egészen március közepéig nem kezdhették meg az átkelést a Pápai Államon. Végül a spanyol flotta 1734. március 19-én vette blokád alá a Nápolyi-öblöt,³³ március 28-án pedig, tizenkét napi menetelés után mintegy 18 000 fős sereggel a szárazföldi haderő is megérkezett Cepranóba. A jelentős túlerőt látva a nápolyi alkirály, Giulio Visconti parancsot adott a Szicílián állomásozó katonaság jelentős részének Nápolyba való átszállítására.³⁴

Az a nagyjából három hónap, ami a Csáky-ezred rendelkezésére állt a Nápolyba való áthajózásig, Ghillányi fennmaradt nyolc levele alapján³⁵ azzal telt, hogy az ezredes próbálta rábírní Csáky generálist, hogy küldjön számára Fiuméből újoncokat, tiszteket, mesterembereket és lószerszámot, míg a hadvezetést arról győzködte, hogy a huszárok lovainak Szicíliában való eladása, majd az ezred Nápolyban történő újbóli „meglovasítása” számára elfogadhatatlan koncepció.³⁶ Leveleiből kiderül, hogy az ezred egyharmada, nagyjából 400 huszár, Simonyi Imre alezredes vezetésével Szicílián maradt,³⁷ számukra annyi lovat adott át, hogy minden huszárnak jusson, a vele Nápolyba indulók így nagyjából száz jószágot vihettek magukkal.³⁸ Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az ezredesnek el kellett fogadnia az általa hevesen ellenzett hadvezetési előterjesztést.

Az ezred transzport előtti állapotáról tehát elmondható, hogy egy jól felszerelt tisztekkel, hadianyaggal és lovakkal megfelelően ellátott, a tényleges hadieseményektől továbbra is távolmaradó részből, illetve egy rosszul felszerelt lovakkal szinte alig rendelkező, a nápolyi hadszíntérre átszállított egységből állt. Ghillányi – bár továbbra is bízott az utánpótlás megérkezésében – leveleinek hangvétele egyre elkeseredettebbé vált, míg végül az átszállítás előtti utolsó levelében február 18-án nyíltan megírja Csákyknak, hogy így nem tud harcolni.³⁹

³² Sutton 1980: 94.

³³ Benedikt 1927: 490.

³⁴ Benedikt 1927: 484–485.

³⁵ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 48–55.

³⁶ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 48. 3.; 49. 1–2.; 53. 4.; 54. 2–3.

³⁷ Simonyi Imre alezredessel maradt 4 kapitány, 37 altiszt és 351 közkatona tehát megközelítőleg 400 fő. ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 50. 1.

³⁸ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 51. 2. 51.

³⁹ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 54. 3.

AZ INFORMÁCIÓÁRAMLÁS IRÁNYA ÉS SEBESSÉGE

Az iratanyagot felhasználva megkísérelhetünk megállapításokat tenni a birodalom végvidékének számító Szicíliából induló postaszolgálat működésének rendjére. A nyolc Ghillányi-levélben szerencsére nemcsak az ezred állapotára vonatkozóan találhatunk információkat, hanem az információküldés módjára és sebességére is. 1734. január 7-én kelt levelében az ezredes azt írja, hogy Csáky december 3-án fogalmazott utasításaira válaszolt, melyet előző nap este vett kézhez.⁴⁰ Innentől kezdve nagyjából 4-5 hetes kézbesítési idővel számolhatunk Szicília és Sopron között, mivel a fellelhető adatok közül a december 14-ei levelet január 14-én,⁴¹ a december 17-eit január 21-én,⁴² a január 18-ait pedig február 25-én válaszolta meg.⁴³ Az egy hónapos időtartamra utal továbbá az is, hogy az 1734. január 7-én kelt levelében az ezredes azt írta, hogy az előző napi hírek szerint december 8-án megindultak a spanyolok Livornóból.⁴⁴

A levelek keltezésének vizsgálatából nemcsak az derül ki, hogy Ghillányi mikor írt az ezredtulajdonosnak, hanem az is, hogy mikor lett volna erre lehetősége. Annak ellenére, hogy a Csáky-leveles anyag meglehetősen gazdag, valószínűsíthető, hogy a Szicíliából érkező levelek egy része elveszett.⁴⁵ Ennek ellenére az 1733. december 31-én kelt levél után mindig pont egy héttel későbbi dátumot viselnek az ezredes levelei, ez alól csak a február haviak számítanak kivételnek, mert akkor kéthetente készültek a jelentések. A napra pontosan egy hétre kijövő időbeli távolság és egy szintén a Csáky-levelesanyagban fennmaradt január 7-ei köszönetnyilvánító levél Simonyi Imrétől, arra enged következtetni,⁴⁶ hogy Palermóból hetente egyszer kézbesített leveleket a posta, amelynek szolgáltatásait az ezred tagjai valószínűleg rendszeresen igénybe vették leveleik célba juttatásához.⁴⁷ Ez alátámasztani látszik azt a feltételezést, hogy a posta a periférikus területekről általában hetente egyszer szállított leveleket,⁴⁸ és úgy tűnik, hogy ezt a rendet a háború előrehaladtával sem bontották meg. A postaszolgálatot pedig, mint az alábbi elemzésünkéből is kiderül, valószínűleg némi lassulás mellett leg-

⁴⁰ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 48. 1.

⁴¹ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 49. 1.

⁴² ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 50. 1.

⁴³ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 55. 1.

⁴⁴ Bár ezt a hírt szinte biztos, hogy Sopronnál közelebbi helyről, valószínűleg Bécsből küldték Palermóba.

⁴⁵ Ghillányi János egy 1734. március 30-án már Nápolyból írt levelében jelezte, hogy egy héttel korábban írt egy levelet. [ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 56. 1.] Ez a levél azonban nem lelhető fel a bécsi leveles anyagban.

⁴⁶ ÖStA HHStA FA Csáky 12/66. 1.

⁴⁷ Ghillányi leveleiben is többször említi, hogy postán küldi a jelentéseit Csáky Györgynek. ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 52. 1.; 54. 1.

⁴⁸ Vajda 1967: 68.

rosszabb esetben is február végéig,⁴⁹ de könnyen elképzelhető, hogy a március 19-ei spanyol blokádig⁵⁰ fenn tudták tartani.⁵¹

A levelek útjának nyomon követése és így a megtett távolság megállapítása komoly kihívást jelentett, hiszen a Habsburg-területek délnyugati határvidékét több módon is összekapcsolhatták Béccsel, ahonnan a küldeményeket valószínűleg továbbvitték Csákyhoz Sopronba. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a legvalószínűbb útvonal a következő településeket érinthette: Palermo, Messina, Nápoly, Róma, Firenze, Velence, Laibach (Ljubljana), Graz, Bécs, Sopron.⁵² Ez nagyjából 2100 kilométeres távot jelenthetett.⁵³ Békeidőben valószínűleg ezt az útvonalat használta a postaszolgálat,⁵⁴ azonban a lengyel örökösödési háború idején Firenze ellenséges területnek számított,⁵⁵ így érdemesnek tartottuk egy alternatív útvonal felvázolását is.

Egy szárazfölditől eltérő változatban, ha Pescarából Fiumébe vagy Triesztbe⁵⁶ hajozunk, akkor a teljes út akár 250 kilométerrel is rövidebb lehet.⁵⁷ Ehhez a rövidítéshez azonban nemcsak a spanyol hajókkal történő esetleges összeütközés lehetőségét kellett volna számításba venniük a császári szállítóhajóknak, hanem a nyílt tengeri hajózás veszélyeit is. Valószínűnek tartjuk, hogy a valamivel gyorsabb tengeri szállítás mellett⁵⁸ sem sikerült volna jelentősen lefaragniuk a küldemények kézbesítési idejét, hiszen a hajózási útvonal alapvetően a part ívét követte.⁵⁹

A postai szolgáltatás sebességére vonatkozóan 1720-ból rendelkezésünkre áll egy konkrét mérési eredmény, melyet Jean de Bors számolt ki a Német-római Birodalom központi részére vonatkozóan. Így tudjuk, hogy a Hamburg–Osna-brück–Münster szakaszon egy postai küldönc óránként átlag 6,5 kilométert tett meg.⁶⁰ Ez az eredmény valamivel rosszabb, mint az átlagnak tekintett órán-

⁴⁹ Ghillányi február 25-én még levelet küldött Palermóból. ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 55.

⁵⁰ Benedikt 1927: 490.

⁵¹ Maga a birodalmi Thurn und Taxis posta is a hadipostából nőtt ki (Vajda 1967: 214), valamint a Habsburg-területeken is a hadiposta jelentette a civil postaszolgálat alapját. (Pálffy 2004: 158.)

⁵² Hanny 2014: 127; G. Etényi 2003: 39; Behringer 2003: 817. Horváth Gáspár levelének címzése szerint a küldemény Nápolyon és Bécsen keresztül jut el Sopronba. ÖStA HHStA FA Csáky 12/34. 2. Ghillányinál sajnos csak annyi szerepel: *Edenbourg*. ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 63. 1.

⁵³ <https://www.google.hu/maps> – utolsó letöltés: 2014. július 25.

⁵⁴ G. Etényi 2003: 39.

⁵⁵ Sutton 1980: 21.

⁵⁶ Fiumétől és Triesztől északra Adelsbergnél (Postojnánál) a két postaútvonal egyesült, majd nem sokkal később Oberlaibachnál (Vrhnikánál) csatlakozott ahhoz az úthoz, amelyen a szárazföldön mért távolságot számoltuk. Behringer 2003: 817.

⁵⁷ <https://www.google.hu/maps> – utolsó letöltés: 2014. július 25.

⁵⁸ Braudel: 2004: 422.

⁵⁹ Braudel 2004: 418, 426.

⁶⁰ Behringer 2003: 605.

kénti 7,5 kilométeres sebesség,⁶¹ amit Wolfgang Behringer azzal magyaráz, hogy a vizsgált szakaszon az állomások közötti távolság nagyobb volt az előírtnál, így ritkábban tudott a küldönc lovat cserélni.⁶² A lengyel örökösödési háború kezdetén kevésbé valószínű, hogy akár csak a 6,5 kilométer per órás sebességet is tartani tudta volna a posta. De mégis milyen mértékű lehetett az eltérés az átlagtól a Palermo–Sopron vonalon?

Figyelembe kell vennünk, hogy a postalegények csak nappal közlekedtek, nyáron 7 mérföldet, télen pedig 6-ot tettek meg.⁶³ Ghillányi a leveleit télen küldte, tehát optimális esetben naponta 6 mérföldet 7,5 kilométer per órás átlagsebességgel megtéve 45 kilométeres szakaszt teljesítettek a küldöncök.⁶⁴ Ennek alapján 2100 kilométeres távolsággal számolva 46 és fél nap alatt értek volna célba az ezredes küldeményei, míg a tengeri kikötők felé nagyjából 41 nap alatt.⁶⁵ Ehhez még érdemes figyelembe vennünk Tusor Péter kutatásait, aki szerint a 17. század végén a Rómából Velencén keresztül a magyar prímáshoz érkező ágensi jelentéseket – mintegy 1300 kilométeres távot leküzdve – optimális esetben 3–4 hét alatt kézbesítették.⁶⁶

Mindent összevetve tehát azt mondhatjuk, hogy a 2100 kilométeres táv és a 31–38 napos szállítási idő,⁶⁷ a birodalom központi részei közötti napi 120–150 kilométeres csúcsteljesítményt nem közelíti meg,⁶⁸ de az 55–68 kilométeres napi átlagával jobbnak számít, mint a 45 kilométeres birodalmi átlag. A fentebb vázolt eredmények alapján úgy gondoljuk, hogy az egyre több időt igénybe vevő kézbesítési időnek nem csupán a periférikus földrajzi elhelyezkedés, hanem az egyre romló hadi helyzet is az oka lehetett.

A mind nagyobb mértékű kommunikációs nehézségek miatt Ghillányi, úgy tűnik, akkor is írt, ha egy alternatív információküldő csatorna a rendelkezésére állt.⁶⁹ Ezt a feltevésünket megerősíti egy 1734. január 25-én kelt levele, melyben

⁶¹ A Behringernél található átlagérték (Behringer 2003: 605.) nagyjából konstansnak tekinthető a 16. századtól kezdve egészen a 18. század általunk is vizsgált időszakáig, hiszen jelentős technikai újítások nem segítettek a postai szolgáltatás javulását. Braudel 2004: 429.

⁶² A postánál alkalmazott mértékegység általában a „posta” volt, amely egységenként két rajnai mérföldet, vagyis nagyjából 15 kilométert tett ki, amit két óra alatt kellett megtenniük a levél-szállítóknak. (Behringer 2003: 125.) A vizsgált szakaszon a szakaszok 2,5 postányi hosszúak voltak az előírt 1 helyett. (Behringer 2003: 605.)

⁶³ Behringer 2003: 605; Vajda 1967: 68.

⁶⁴ G. Etényi Nóra a napi 45 kilométerhez közelítő adatokat közöl Klaus Beyrer eredményeit idézve, nála a gyalogos postafutár 30, a lovas 50 kilométert tett meg naponta. G. Etényi 2003: 35.

⁶⁵ Csak nyílt vízi hajózás esetén, ha eltekintünk attól, hogy a hajók átlagsebessége valószínűleg valamivel magasabb volt, mint a lovas futároké.

⁶⁶ Tusor 2004: 121.

⁶⁷ Pontos óránkénti sebességet túl merész lenne számolni, hiszen ehhez tudnunk kellene, hogy napi hány órában keresztül tartottak céljuk felé a küldöncök.

⁶⁸ G. Etényi 2003: 35.

⁶⁹ Ez a gyakorlat nem ismeretlen a modern és biztonságos információátvitel megjelenése előtt, más történelmi környezetben hasonló jelenségre bukkant Szommer Gábor az angol Kelet-indiai Társaság 17. század eleji belső levelezését vizsgálva (Szommer 2013: 149), illetve Novák Vero-

külön kiemeli, hogy épp az imént tudta meg, hogy „curir” megy Bécsbe, így megragadja a lehetőséget, hogy a január 21-én fogalmazott jelentésének tartalmát megismételje. A „curir” ez esetben – úgy gondoljuk – nem a több levélben említett postát,⁷⁰ vagy másként a német postát jelenthette,⁷¹ amelynek az indulása valószínűleg nem érte volna Ghillányit ilyen „rajtaütésszerűen”, hanem egy futárt, aki elképzelésünk szerint a szicíliai „Feldkriegskanzleitől” vitt híreket a bécsi udvarba.

Ghillányinak az információkezeléshez való viszonyáról sokat elárul, hogy az eredeti, tehát 21-ei levél tartalmát annyira fontosnak érezte, hogy az előreütemezett január 28-ai levelében még egyszer megismételte.⁷² A három levél tehát gyakorlatilag azonos tartalommal indult útnak Bécs felé Palermóból, így logikusan adódik a kérdés: mégis milyen információt akart Ghillányi mindenáron tudatni Csákyval? A válasz viszonylag egyértelműen kiderül az iratokból. Szerette volna megtudni, hogy Csáky beleegyezik-e abba a beosztásba, amelyet a Szicílián maradó és a Nápolyba átszállítandó állományról készített. Ezenkívül Csáky-nak a szigeten maradt lovaival, szekereivel kapcsolatban is pontos utasítást várt a generálistól. A három levél, úgy gondoljuk, jó példa arra, hogy a levél feladója maga is számolhatott azzal, hogy levele esetleg elvész útközben, így az igazán fontos információk átadásánál, illetve az akut problémák megoldásánál – ha már az információáramlás sebességét nem tudta felgyorsítani – igyekezett biztosra menni, és minél több módon célba juttatni leveleit.

Az 1734. május 25-én lezajló bitontói csata⁷³ joggal tekinthető a lengyel örökösödési háború dél-itáliai csúcspontjának. A nagyjából másfélszeres túlerővel szemben⁷⁴ a császári csapatoknak nem sok esélyük volt. A spanyolok a pápa által támogatva jól felszerelt állapotban, csatára készen érkeztek meg Dél-Itáliába,⁷⁵ míg a Habsburg-haderő a több hónapos felkészülési idő és az Észak-Itáliából érkező sorozatos rossz hírek ellenére sem tudott ütöképes ellenfélként felállni. Ennek a sikertelenségnek több oka volt: egyrészt bár a császár konkrét ígéretet tett rekruták küldésére Fiuméből és Triesztből,⁷⁶ erre végül vagy nem került sor, vagy túl későn érkeztek.⁷⁷ Másrészt az egyetlen – Ghillányi szerint nagyjából 3000 fős – gyalogsági segítség⁷⁸ csak 1734 áprilisában érkezett meg észak-

---

nika John Whethamstede a Saint Albans-i kolostor apátjának 15. század eleji üzenetküldési gyakorlatának kutatásával (Novák 2007: 175). A párhuzamos információáramlásnak a kémkedésben is fontos szerepe lehetett, mint ahogy azt Pálffy Géza is kimutatta vonatkozó tanulmányában. (Pálffy 2004: 141.)

⁷⁰ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 52. 1.

⁷¹ ÖStA HstA FA Csáky 12/75. 54. 1.

⁷² ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 52.

⁷³ Benedikt 1927: 505.

⁷⁴ Benedikt 1927: 504.

⁷⁵ Benedikt 1927: 485.

⁷⁶ III. Károly áprilisban 6000 fős utánpótlást ígért. Benedikt 1927: 501.

⁷⁷ Benedikt 1927: 488; 490.

⁷⁸ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 56. 4.

ról,⁷⁹ és vezetőjük, Otto Ferdinand von Traun gróf a spanyolok elleni taktikán összevezetett Tiberio Carafával, a nápolyi csapatok főparancsnokával.⁸⁰ Végül a spanyolok legnagyobb meglepetésére a császári csapatok május 25-én vállalták a nyílt ütközetet, ezzel elveszítve a lehetőséget arra, hogy egységeiket szétszórva a dél-itáliai erődkben elhúzódó várostromokra kényszerítsék a spanyolokat. Az osztrák tábornokok a csata katasztrofális elvesztése után kurta magyarázatot adtak a döntésük hátterét firtató kérdésekre: egyértelmű császári parancs érkezett a nyílt csata vállalására.⁸¹

Heinrich Benedikt, aki a két világháború között foglalkozott a Habsburgok Alpokon túli területeivel, azt állítja, hogy 1734. március 16-án érkeztek meg a Csáky-ezred huszárjai Baia kikötőjébe, szerinte a nagyjából 400 huszár fele nem rendelkezett lóval.⁸² A bitontói csatavesztésig Ghillányi valószínűleg két levelet is írt Nápolyból Sopronba. Erre abból következtethetünk, hogy március 30-án Nápolyban kelt levelében konkrétan említi, hogy az állományjelző tabellát a múlt héten írt leveléhez mellékelte.⁸³ Ez a dokumentum azonban nem maradt fenn. A korábban már megállapított heti egyszeri jelentést tehát továbbra is igyekezett tartani az ezredes, de a levéltári források alapján úgy tűnik, hogy Dél-Itáliából ez lehetett az utolsó levele. A következő megmaradt levél csak jóval később, 1734. június 17-én Bécsben kelt.⁸⁴ Ennek alapján a csatát nemcsak a dél-itáliai hadszíntér sorsdöntő ütközetének nevezhetjük, hanem azt is feltételezhetjük, hogy az információáramlás minőségében is jelentős fordulatot eredményezett.

A végzetes kimenetelű csatavesztés után a császári csapatoknak két előre kidolgozott útvonalon kellett volna elhagyniuk a bitontói hadszínteret: az egyik Brindisin keresztül Otrantóba, majd onnan Fiuméba vagy Triesztbe vezetett volna, míg a másik Tarantón keresztül Reggioba, majd Szicíliába.⁸⁵ A két tervnek volt egy közös gyengéje: mindkét esetben át kellett volna törni a spanyol tengeri blokádot. A nápolyi császári flotta négy hadihajója még 1734. március 25-én megszökött a spanyolok elől, és Giovanni Luca Pallavicini-Centurioni vezetésével április 8-án déli felé kijutott az ellenséges területről.⁸⁶ Ez a flotta azonban többé nem térhetett vissza a szárazföldi csapatok közelébe, így végül a sorozatos sikertelen kísérletek után 1734 nyarára végleg visszahívták a hajókat Triesztbe.⁸⁷

⁷⁹ Benedikt 1927: 488.

⁸⁰ Benedikt 1927: 489.

⁸¹ Benedikt 1927: 503.

⁸² Benedikt 1927: 487. A 400 fős létszám valóban reális lehetett, azonban a 200 lóval kapcsolatban a korábban már idézett levélben Ghillányi csak nagyjából 100-at említ. ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 51. 2.

⁸³ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 56. 1.

⁸⁴ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 57.

⁸⁵ Benedikt 1927: 504.

⁸⁶ Benedikt 1927: 491.

⁸⁷ Benedikt 1927: 530.

Ghillányiról tudjuk, hogy Visconti alkirályal együtt Pescara felé menekült, és május 31-re nagyjából 110 huszárral sikeresen meg is érkezett a városba.⁸⁸ Innentől kezdve továbbra is rendszeresen írt levelei⁸⁹ csak közvetett adatokkal szolgálhattak a dél-itáliai eseményekről, vagyis információáramlási elemzésünk szempontjából az ezredes Csáky Györggyel egy oldalra került, hiszen mindketten arra vártak, hogy friss hírekhez jussanak a távoli dél-itáliai frontról. Ennek megfelelően kénytelenek voltunk új források után nézni.

Elméletileg elég reménytelen volt a helyzetünk, hiszen az információközlés hagyományos útja, vagyis a postaszolgálat, a bitontói események után valószínűleg már nem köthette össze a szicíliai tiszteket Csáky Györggyel. A futárok közlekedését is egészen biztosan gátolta a szárazföldi és a tengeri spanyol blokádnak, bár mint azt Érsekújvár 1663-as ostroma kapcsán is tudhatjuk,⁹⁰ elméletileg nem kizárt, hogy néhányan bejutottak a körülrzárt erődítményekbe. A korlátozott teherbírású galambpostán kívül más lehetőség nem nagyon akadhatott az információcserére. Ennek ellenére mégis fennmaradt néhány a kutatásunk szempontjából releváns dokumentum.

A bécsi Csáky-levéltárban két kicsempészett levelet őriznek a dél-itáliai fronton elszenvedett súlyos vereség utáni időszakból. Formailag és nyelvileg mindkettő hasonlít a Ghillányi János által írt katonai jelentésekre, azonban előzetes feltevésünk szerint ezeknek a leveleknek tartalmilag egyrészt egyértelműen utalniuk kellene a levélírók kilátástalan helyzetére, másrészt pedig jelezniük kellene a kommunikációs lehetőségek jelentős szűkülését, és így a levelükre írt válasz megérkezésének reménytelenségét.

Időrendben az első levelet Mecsey Ferenc hadnagy írta 1734. június 24-én. Keltezése szerint „Brindisi Sziget Castélya” volt ekkor a Csáky-huszárok vele maradt csapattestének az állomáshelye. A levélből kiderül, hogy Mecsey Nápolyból indult 80 gyalogos katonával, illetve néhány tiszttel feleségével nem sokkal a spanyol megszállás előtt,⁹¹ majd kétnapi szárazföldi út után megérkezett Tarantóba, ahol találkozott Visconti alkirályal. Innen 30 katonával indult tovább, a többiek pedig az ezredes után küldte, valószínűleg Pescaraába. Ezek után tengeren próbált eljutni Brindisibe, amely a korábban említett egyik menekülési útvonal állomása volt, azonban két spanyol hajó útját állta, így kénytelen volt szárazföldön odautazni.⁹²

⁸⁸ Benedikt 1927: 506.

⁸⁹ Az ezredes levelei ettől kezdve ritkultak, bár lehet, hogy egy részük elveszett. A levelek tartalmát megvizsgálva azonban inkább úgy tűnik, hogy az ezred nélküli ezredes azonkívül, hogy próbált a Dél-Itáliában ragadt katonái ügyével kapcsolatban némi segítséget kieszközölni az udvarnál, egyre inkább a saját tulajdonába kerülő új katonai ezred ügyeivel volt elfoglalva. ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 58–64.

⁹⁰ G. Etényi 2003: 92.

⁹¹ Nápoly három erődítménye május 3-án hódolt a spanyoloknak, a spanyol gyalogság május 11-én bevonult a városba, majd május 15-én hivatalosan is proklamálták a spanyol uralmat. Benedikt 1927: 500.

⁹² ÖStA HHStA FA Csáky 12/58. 4. 1.

Brindisi, amely az utolsó adriai császári erőd volt, csak július elejétől volt teljes szárazföldi és tengeri blokád alatt Benedikt szerint,⁹³ azonban Mecséry már ekkor azt írta, hogy az út mind szárazon, mind pedig vízen el volt zárva.⁹⁴ Érdeemes elgondolkoznunk azon, hogy a Mecséry által eddig leírtakból kitűnik, miszerint a spanyol blokád valóban sikeresen akadályozta a császári katonáknak az előre kijelölt úton történő menekülését, de ne felejtjük el, hogy ez nem feltétlenül jelentette az információáramlás teljes blokkolását. Ennek egyértelmű bizonyítéka az, hogy a hadnagy által írt levél is kijutott valahogy, ráadásul – ahogyan az a keltezésből is kitűnik – nem magából a városból kellett kicsempészni, hanem a Brindisi tengeri előterében található felszaggatott zátony, pontosabban turzáskampó egyik kis szigetén felépített erődből, melyet a szárazföld és a tenger felől is körbevettek a spanyolok. A hadnagy leírja, hogy nagyjából 200 muskétás és 30 saját embere állomásozik a várban, és ha nem kapnak hamarosan segítséget, egészen biztosan mind odavesznek.⁹⁵

Az információáramlás szempontjából fontos, hogy Mecséry helyesen adja meg azoknak a váraknak a nevét, amelyeket még a császári csapatok uralnak, így valószínűleg az erőd rendelkezhetett valamilyen hírforrással a szárazföld felől.⁹⁶ Úgy gondoljuk, reménytelen helyzetükkel a hadnagy teljes mértékben tisztában volt. Ezt a feltevésünket alátámasztja, hogy levelet írt a spanyolok vezérének, Montemarnak, hogy biztosítson számukra szabad elvonulást, a kérést azonban a spanyol generális visszautasította.⁹⁷ Benedikt és Ghillányi is kitért Mecséryék szorult helyzetére, hiszen mindketten leírták, hogy a huszárok a tengeri erődbe szorultak vissza a spanyolok elől,⁹⁸ Ghillányi pedig az 1734. július 26-án Fiumében írt levelében azt is tudni véli, hogy a hadnaggal 34-en teljesítenek helyőrségi szolgálatot.⁹⁹ Az ezredes valószínűleg úgy jutott ezeknek az információknak a birtokába, hogy a spanyolok elengedtek egy kisebb szállítóhajót Dél-Itáliából Fiume felé a tisztek feleségével, illetve néhány tiszttel, akik friss hírekkel szolgálhattak számára.¹⁰⁰

Azonban nincs róla tudomásunk, hogy Brindisiből a Mecséry-levél keletkezésének időszakában bárkit is elengedtek volna a spanyolok. Hogyan lehetséges, hogy a szorult helyzetben lévő katonai kontingens mégis levelet tudott küldeni császári területre? Az egyik válaszlehetőséget Benedikt monográfiájából tudhatjuk meg, aki szerint egy angol sókereskedő hajó július 6-án vitt egy levelet a tengeri erődből Anconába, az ekkor már pápai területen tartózkodó Visconti alkirályhoz.¹⁰¹ Ebben a levélben a nagyjából 250 fős legénységgel rendelkező

⁹³ Benedikt 1927: 516.

⁹⁴ ÖStA HHStA FA Csáky 12/58. 4. 2.

⁹⁵ ÖStA HHStA FA Csáky 12/58. 4. 2.

⁹⁶ ÖStA HHStA FA Csáky 12/58. 4. 3.

⁹⁷ ÖStA HHStA FA Csáky 12/58. 4. 2.

⁹⁸ Benedikt 1927: 516.

⁹⁹ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 60. 4.

¹⁰⁰ ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 60. 3.

¹⁰¹ Benedikt 1927: 516.

várparancsnok pontosan leírta, hogy milyen ellátmányra lenne szükségük ahhoz, hogy a várat továbbra is tartani tudják.¹⁰²

Mind a várparancsnok, mind pedig Mecséry Ferenc levelében megtalálhatók olyan információk, amelyek alapján a spanyolok előtt könnyen lelepleződhetek volna, ennek ellenére mégis az angolokra bízta jelentéseik kézbesítését. Ennek, úgy gondoljuk, elég egyszerű oka lehetett: kiszolgáltató helyzetükben vagy a semleges hajókra bízta ezt a feladatot, vagy csöndben beletörődtek reménytelen helyzetükbe. Nem tudjuk, hogy érkezett-e válasz az erődbe, az azonban ismert, hogy nem sikerült utánpótlást bejuttatni a helyőrségnek, így szeptember 12-én szabad elvonulás mellett feladták a várat.¹⁰³

Néhány gondolat erejéig érdemes itt kitérni az angolok szerepvállalásának hátterére. A lengyel örökösödési háborúban az angolok végig semlegesek maradtak, és már a konfliktus kitörésekor jelezték, hogy számukra Lengyelország túl távoli, ezért nem különösebben lényeges ország ahhoz, hogy katonailag beavatkozzanak valamelyik harcoló fél oldalán.¹⁰⁴ Semlegességük fenntartása mellett azonban a rajnai- és az észak-itáliai hadszíntéren 1733 végén, illetve 1734 elején lezajló események kapcsán be kellett látniuk, hogy teljes távolmaradásukkal Franciaország nagyhatalmi érdekeit szolgálják, és tétlenül végignézik, ahogy a franciák stabilizálják a pozíciójukat a Pó vidéken és a Rajna menti birodalmi városokban. Ennek hatására az 1731-es osztrák–angol diplomáciai mélypont-ról¹⁰⁵ fokozatosan a császár felé kezdtek közeledni.¹⁰⁶ Mivel a nagyhatalmi egyensúly végzetes megbomlását eredményezte volna, ha a Habsburgokat Itáliából kiszorítják a spanyolok és a franciák, reálisnak érezzük azt az elképzelésünket, hogy 1734 nyarától angol hajók segítették a Habsburg-csapatok közötti információáramlást.

Forrásaink alapján úgy tűnik, hogy Mecséry számára nemcsak a Benedikt által említett angol kereskedőhajók szolgálhattak alkalmi postásként. Az imént bemutatott kicsempészett levélen kívül fellelhető a bécsi levéltárban még egy különleges katonai jelentés, melyet 1734. október 22-én írt Csáky György generálisnak Simonyi Imre alezredes a szicíliai Siracusából.¹⁰⁷ Ahhoz azonban, hogy ezt a levelet elemezni tudjuk, tovább kell haladnunk a „bitontói menekülést” követő események bemutatásában.

A május 25-e után még császári kézen lévő erődök sorsa az utánpótlási vonalak felszámolásával gyakorlatilag megpecsételődött. Június elején 2300 horvát érkezett utánpótlásként Fiume felől,¹⁰⁸ azonban Pescara előtt spanyol hajók áll-

¹⁰²Benedikt 1927: 516.

¹⁰³Benedikt 1927: 516.

¹⁰⁴Sutton 1980: 16–17.

¹⁰⁵Az osztrák–németalföldi oostendei kereskedelmi társaság miatt komoly nézeteltérés támadt Anglia és a császár között, melynek hatására a korábbi szövetségesek elhidegültek egymástól. Fürst 2011: 78.

¹⁰⁶Sutton 1980: 25.

¹⁰⁷ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4.

¹⁰⁸Benedikt 1927: 511.

ták útjukat, így még a viszonylag északon lévő városig sem tudtak eljutni. Fontos adalék a pescarai kísérlethez, hogy a misszió sikertelenségéről máltai tengerészek értesítették Viscontit.¹⁰⁹ A még császári kézen lévő nagyobb erődök, Pescara, Gaeta, Capua és Brindisi közül szeptember közepéig három is spanyol kézre került.¹¹⁰ Capua esetében azonban megváltozott a spanyolok taktikája, és az erőd intenzív bombázása és nagy erővel való ostroma helyett a várvédők kiéheztetését tűzték ki célul.¹¹¹

Mi lehetett ennek a szicíliai hadjárat szempontjából is fontos változásnak az oka? Úgy gondoljuk, egyrészt fontos tényező volt, ahogy ezt Benedikt is említi, hogy augusztus 24–25-én egy nagyjából 12 000–14 000 fős spanyol hadsereg szállt partra Szicíliában, így az invázióhoz szükségük volt az ostromnál bevetett emberekre.¹¹² Másrészt a dél-itáliai erődök elméletileg rosszabb állapotban voltak, és kevésbé voltak ellátva élelemmel, mint az észak-itáliaiak, mivel felsőbb utasításra a nápolyi alkirálynak folyamatosan pénz- és természetbeli támogatást kellett küldenie a Habsburgok szempontjából jóval értékeesebbnek ítélt Észak-Itáliába.¹¹³ Így nemcsak az élelmiszerkészletük volt vélhetően mindössze néhány hónapra elegendő, hanem az egyébként is alapvetően a spanyolokkal szimpatizáló helybeliek haragját is kivívták a császáriak.¹¹⁴ Végül Capuával november 20-án elesett az utolsó császári erőd, így teljessé válhatott a nápolyi területeken a Bourbon-uralom.¹¹⁵ De a dél-itáliai háború ezzel még nem ért véget.

Ahogy azt már korábban említettük, augusztus 24-én Montemar vezetésével megérkezett a spanyol inváziós haderő Szicíliára. A jelentős túlerővel szemben – az észak-itáliai és nápolyi példákból kiindulva – még a szigeten állomásozó nagyobb erődök helyőrségének sem volt komoly esélye a spanyol generális csapatai ellen. Augusztus 28-án a császár szicíliai katonai főparancsnoka Egidio Orsini-Roma márki¹¹⁶ levelet küldött Savoyai Jenőnek, melyben tájékoztatta a tartahatatlanság helyzetéről az Udvari Haditanács elnökét, és közölte, hogy elhagyják Palermót.¹¹⁷ A feltartóztathatatlannak tűnő spanyolok elől a Habsburg-csapatok három erődbe vonultak vissza, a sziget három különböző „sarkába”. Bár keleten a spanyolok elfoglalták Messinát, Georg Christian von Lobkowitz herceg 400

¹⁰⁹Benedikt 1927: 512.

¹¹⁰Pescara augusztus 2-án esett el, Gaeta augusztus 6-án. Benedikt 1927: 513. Brindisi szeptember 12-én került a spanyolok uralma alá. Benedikt 1927: 516. Minden esetben fegyveres elvonulást biztosítottak a védőknek.

¹¹¹Benedikt 1927: 523.

¹¹²Benedikt 1927: 523.

¹¹³Benedikt 1927: 467–468; 470.

¹¹⁴Benedikt 1927: 517.

¹¹⁵A capuai védők szabadon elhajózhattak Trieszt és Fiume irányába. Benedikt 1927: 524.

¹¹⁶Bár a forrás nem említi a márki keresztnévét, de a Schmidt-Brentano-féle tábornokkatalógusban csak egy Orsini szerepel. Egidio Orsini Marchese di Roma a katalógus szerint a vizsgált időpontban már tábornokként szolgált, ami megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a forrásban említett személyről van szó. Schmidt-Brentano 2006: 71.

¹¹⁷ÖStA KA AFA 1734 – 8 – 27. 1734. aug. 28.

emberével bezárkózott a város feletti citadellába;¹¹⁸ nyugaton – Trapaniban Jaime de Carrera tábornok védte az erődöt sikeresen¹¹⁹ – a császári hadsereg nagy része pedig Orsini-Roma vezetésével délre vonult Siracusa városába.¹²⁰

Mivel a helyzet gyorsan romlott, a szicíliai alkirály, Sastago grófja már nem érezte magát biztonságban Messinában, így szeptember elején egy máltai hajó fedélzetén Siracusán keresztül Vallettába menekült, ahol találkozott utódával, a szicíliai alkirályként a szigetre ténylegesen soha be nem lépő Rubí márkival.¹²¹ Ezen a ponton vehetjük fel a fonalat Simonyi alezredes rendkívül izgalmas és részletgazdag levelének köszönhetően, melyben a korábbi 2-3, esetleg 4 oldalas jelentésektől eltérően, 8 sűrűn teleírt nagyalakú oldalon keresztül tudósított szicíliai megpróbáltatásairól.¹²²

Simonyi rögtön a levele legelején leszögezte, hogy rendes postai úton már nem tud leveleket küldeni Csáky generálisnak, de a máltaiak hajlandóak kézbesíteni a Sopronba szánt jelentését.¹²³ Az angol kereskedelmi hajók mellett tehát egyértelműen látszik, hogy a Visconti számára Anconába is üzeneteket szállító máltaiak a szicíliai császári haderőknek is nagy segítségére lehettek az információcserében. Simonyi annyira bízott ennek a csatornának a tartós működésében, hogy levelében később többször kérdéseket tett fel Csáky Györgynek, utasításokat várva például arra vonatkozóan, hogy a meghalt tisztek helyére kiket nevezzen ki.¹²⁴ Arra is egyértelmű utalást tett, hogy a generális utasításai bejutottak hozzá Siracusába. Ezt jelzi az a levele végén tett megjegyzése, miszerint Orsini-Roma generális *hadisecretáriusa*, Reisky ezredes arról értesítette, hogy Csáky azt szeretné, ha az ezred megmaradt pénze Bécsbe kerülne a testvéréhez. Úgy gondoljuk, az eddig leírtak alapján egyértelműnek tűnik, hogy a spanyol blokáddal ellentétben a máltaiak aktívan segítettek a császári csapatokat. De vajon hogy jöhettek e tekintetben szóba a máltaiak, és mit tehettek ellenük a spanyolok?

Málta számára Szicília rendkívül fontos terület volt, mivel rendszeresen át kellett hajóznuk a szigetre, ahol a tengeri flottájuk egy részét állomásoztatták, illetve itt szereztek be a máltai lakosság és a hadsereg számára szükséges élelmiszer igen jelentős részét.¹²⁵ Úgy tűnik, hogy a spanyol hajók ezt nem akadályozták meg, mivel Máltát a háború szempontjából súlytalan szereplőnek tarthatták, amely alapító okirata szerint keresztény seregek ellen nem viselhe-

¹¹⁸Benedikt 1927: 527.

¹¹⁹Benedikt 1927: 528.

¹²⁰Benedikt 1927: 528.

¹²¹Benedikt 1964: 350.

¹²²ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. A hosszabb terjedelem utalhat a kommunikáció lehetőségének esetlegességére is, bár Mecsery Ferenc szorult helyzete ellenére beírta az átlagos kivalakú papírméret mellett is mindössze 3 oldallal.

¹²³ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 1.

¹²⁴ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 4.

¹²⁵Blouet 1967: 123. Hajóikat például részben Messinában javították a 17. század eleje óta. Blouet 1967: 127.

tett hadat, és elméletileg nem is szövetkezhet ellenük.¹²⁶ Ennek alapján tehát nem nagyon érhető, hogy az esetleges pénzügyi ellenszolgáltatás mellett miért segíthetett az alapvetően francia politikai befolyás alatt álló Málta – melynek a spanyolbarát Pápai Állam haragjától is tartania kellett¹²⁷ – a császári katonák információcseréjében.

Egy elképzelhető magyarázat lehet a máltai flottában jelenlévő korábbi Habsburg-befolyás öröksége. A Savoyával történő területcsere után¹²⁸ a térség legerősebb hatalma a Habsburg Monarchia volt, amelynek feje bár Bécsben tartotta a rezidenciáját, nagy valószínűséggel igyekezett kiterjeszteni a hatalmát Máltára is. Ennek egyik eleme lehetett az, hogy az 1720-as évek végén a Habsburg-család különösen nagy hatást gyakorolt a máltai flotta működésére. Visconti nápolyi alkirály 1728 és 1733 közötti hivatali elődjének, Alois Thomas Raymund Harrach grófnak¹²⁹ a fia, Wenzel Leopold – tehát Habsburg-alattvaló – volt 1727 és 1729 között máltai flotta parancsnoka.¹³⁰ Bár Wenzel Leopold Harrach a lengyel örökösödési háború alatt a császári csapatok alezredeseként harcolt s halt meg 1734-ben Padovánál,¹³¹ „áthelyezésével” az 1722-től 1736-ig a rend nagymesteri méltóságát betöltő António Manoel de Vilhenával¹³² ott-tartózkodása idején kiépített kapcsolatai valószínűleg nem veszték el.

A Simonyi-levél tartalmi elemzéséhez visszatérve, szeptember eleji siracusai megérkezésük viharos körülményei mellett¹³³ az alezredes részletesen bemutat egy sikeres menekülési kísérletet, melynek folytán Náthly Sámuel hadnagy, aki korábban Ghillányival a szárazföldre távozott, szerencsésen áthajózott Szicíliaira, és szeptember 4-én 22 gyalogos katonával és néhány német tiszttel megérkezett Siracusába. Korábban említettük, hogy a császári flotta ekkor már Triesztben állomásozott.¹³⁴ Hogyan juthattak át mégis Náthlyék?

A válasz kalandregénybe illő, ugyanis Simonyi szerint Cutróból – azonban valószínűbb, hogy a Benedikt munkájában és egy, a szökést leíró Máltáról küldött Savoyai Jenőnek írt jelentésben is szereplő Crotonéból¹³⁵ – az éj leple alatt az erődből a kikötő felé vezető titkos kapun át törtek ki. Ezután az itt várakozó a genovai zászló védelmét élvező kereskedőhajón, melyet a Messina védelmét irányító Lobkowitz herceg küldött, elhajóztak Szicília felé. Menekülés közben még a szárazföldön többen meghaltak közülük, mivel a helyiek – mikor meglátták,

¹²⁶Blouet 1967: 152. A semleges időszak akkor zárult le, amikor Don Carlos elfoglalta a Nápolyi–Szicíliai Kettős Királyság trónját, és 1735-ben megpróbálta kiterjeszteni hatalmát Máltára is, azonban ezt a lovagok megakadályozták, aminek következtében a szicíliai kikötők bezárultak a máltaiak előtt. Blouet 1967: 153.

¹²⁷Blouet 1967: 153.

¹²⁸Barta 1984: 39.

¹²⁹Mikoletzky 2007: 61.

¹³⁰Mikoletzky 2007: 62.

¹³¹Mikoletzky 2007: 62.

¹³²Bradford 1972: 230.

¹³³ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 1.

¹³⁴Benedikt 1927: 530.

¹³⁵Benedikt 1927: 506.; KA AFA 1734 – 9 – 9. 1734. szeptember 14.

hogy Náthlyék kiszöktek a várból – „kis puskákkal” hátulról rájuk löttek. Ezek után Messinába akartak hajózni, ahol útjukat állták a spanyolok, így végül Siracusában kötöttek ki.¹³⁶ Ezzel egy újabb információs és személyszállítási lehetőséget tárhattunk fel, amelyet valószínűleg a spanyolok legjobb esetben is Genova semleges állapotával való visszaélésnek, rosszabb esetben egyenesen kalózkodásnak minősíthettek.

Simonyi levelének folytatásában nagyrészt a megüresedett tisztii helyek pótlásáról, illetve az egyre romló közhangulat néhány jellemző tünetéről értekezett. Ezek közé tartozott a dezertálásokkal kapcsolatos vélekedése és a pénzügyi nehézségek egyre nehezebbé váló kezelése. Mindkét problémához érdemes egy-egy konkrét esetet kapcsolni. Azon, hogy a 18. század eleji hadseregekből a katonák nagy számban dezertáltak, kevésbé lepődhetünk meg. Érdekes azonban, hogy Siracusán a szeptember 10-én beállt spanyol blokád után¹³⁷ a város köré érkező spanyolok közül az ostromlott, elméletileg teljesen kilátástalan helyzetben lévő osztrák táborba is átszöktek spanyol katonák.¹³⁸ Simonyi több megjegyzéséből is kiderül, hogy értetlenül állt a nagyszámú dezertálások előtt, ahogyan fogalmazott: „nem győzők eleget csodálkozni, hogy minden ok nélkül így gyalázzák nemzetségünket”.¹³⁹

A pénzügyi nehézségek kezelésére, hogy a legénység nagy része ne maradjon teljesen fizetés nélkül, Orsini-Roma két ágyút elvontattatott, és ezekből pénzt veretett.¹⁴⁰ Úgy tűnik tehát, hogy ideig-óráig a pénzügyi nehézségeiken is úrrá tudtak lenni. A levél egész hangvételét tekintve – bár Simonyi jelzi, hogy egyre többen betegedtek meg közülük, és lassan már ő maga is egyre inkább „debilitálódik”¹⁴¹ – nem érződik nála az a fajta reménytelenség, amely Mecsery levelét jellemezte. Külön megemlítette, hogy bár a marhákat „kövön tartják”, és a kenyéradagot is mérsékelniük kellett, volt elég élelmük és vizük, és a bort is olcsón tudták beszerezni.¹⁴² A viszonylag pozitívnak tekinthető hangvétel, úgy gondoljuk, részben annak köszönhető, hogy Ghillányi Nápolyba utazása előtt dupla ellátmányt írt elő a Simonyival maradóknak,¹⁴³ illetve Siracusában a spanyol invázió előtt nagy mennyiségű hadianyagot gyűjtöttek össze,¹⁴⁴ valamint az állományjelző tabellák szerint szeptemberben nagyjából 1700-an voltak, ami elhúzódó ostrom esetén is elég nagyszámú helyőrségnek számíthatott az ellenálláshoz.¹⁴⁵

¹³⁶ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 1.

¹³⁷ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 2.

¹³⁸Simonyi szerint a levél megírásáig 5 spanyol katona szökött hozzájuk lóval együtt. ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 7.

¹³⁹ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 4.

¹⁴⁰ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 4.

¹⁴¹ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 3.

¹⁴²ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 4.

¹⁴³ÖStA HHStA FA Csáky 12/75. 55. 4.

¹⁴⁴ÖStA KA AFA 1734 – 6 – 20a. 1734. június 13.; 20b. 1734. június 17.

¹⁴⁵ÖStA KA AFA 1734 – 9 – 12. 1734. szeptember 10.

Simonyi levelének végén lehetőségünk nyílik arra, hogy ne csak az információáramlás útját és a katonák helyzetére vonatkozó adatokat elemezzük, hanem az üzenetközlés sebességére vonatkozóan is tegyünk néhány megállapítást. A jelentés legvégén ugyanis beszámolt arról, hogy Trapaniból „szinte most érkezett egy hajó”,¹⁴⁶ amelyet Carreras tábornok küldött levelekkel és hírekkel. A hírek közül a legfontosabb egy lombardiai győzelemről szóló beszámoló, amely nagy örömmel töltötte el az alezredest.¹⁴⁷ Valószínűleg az 1734. szeptember 15-én este történt incidensre utal, amikor a Secchián átkelve a császáriak rárontottak a franciákra, akiket készületlenül ért a támadás, és a francia tisztek, élükön Broglie herceggel, hálóingben elmenekültek.¹⁴⁸ Ennek az információnak az érdekessége abban rejlik, hogy szeptember 19-én Guastalla mellett, a lengyel örökösödési háború egyik legvéresebb csatájában, a franciák visszavonulásra kényszerítették a császári erőket.¹⁴⁹ Erről azonban úgy tűnik, hogy Simonyi nem tudott.¹⁵⁰ Ennek alapján szerintünk elmondható, hogy az Észak-Itália és így valószínűleg Bécs felől érkező információk is legalább öt hét alatt juthattak el Sziciliába. Azonban lényeges különbség volt a bitontói csatavesztés előtti időszakhoz képest, hogy ekkorra az információküldési lehetőség esetlegessé vált, így az időtartamnál sokkal fontosabb volt a megfelelő hírközlési csatornák kiépítése.

Időrendben tovább haladva, Simonyi Imre levele volt az utolsó, amelyet a Csáky-misszilisek között sikerült fellelnünk. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy Siracusa 1735. június 2-ai eleste¹⁵¹ előtt sikerült a máltai flotta segítségével újabb leveleket eljuttatnia az alezredesnek Máltára, onnan pedig Sopronba. Ezeknek az időközben talán elveszett leveleknek az elemzése nélkül is tehetünk azonban néhány megállapítást a dél-itáliai hadszíntéren állomásozó ezred tisztjei és az ezredtulajdonos közötti információáramlás menetére vonatkozóan.

Vizsgálati eredményeink alapján úgy tűnik, hogy a bitontói csatavesztésig a nápolyi és szicíliai területek ugyanúgy bekapcsolódtak az európai postahálózatba, mint a Német-római Birodalom központi részei. Lényeges különbség véleményünk szerint a szállítás átlagsebességében nem mutatható ki, azonban a hosszabb kézbesítési távolság miatt az alternatív információküldési lehetőségek nagyobb szerepet kaphattak, mint a Császárságban. A bitontói sorsdöntő csata után a postai szolgáltatás valószínűleg vagy megszűnt, vagy alkalmatlanná vált arra, hogy a Habsburg-kézen maradt dél-itáliai területekről hadijelentéseket szállítson Bécsbe és Sopronba. Ennek ellenére még a spanyol blokádfelállítása

¹⁴⁶ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 8.

¹⁴⁷ÖStA HHStA FA Csáky 12/81. 4. 8.

¹⁴⁸Sutton 1980: 172.

¹⁴⁹Sutton 1980: 173.

¹⁵⁰Elképzelhető, hogy valóban csak az egyik csata híre jutott el Simonyihoz, ugyanakkor érdemes számításba vennünk azt is, hogy több esetben előfordult Dél-Itáliában, hogy tévesnek bizonyultak a győzelemről szóló hírek. Egy alkalommal az 1734. június 29-én lezajlott vesztes páрмаi csatát a körülzárt Capuában győztes ütközetként ünnepeltek, mivel erről szóló információk jutottak el hozzájuk. Benedikt 1927: 520.

¹⁵¹ÖStA KA AFA 1735 – 6 – 6. 1735. június 2. Siracusa kapitulációjának szövege.

után sem beszélhetünk arról, hogy a kommunikációs csatornák teljesen elzáródtak volna, hiszen az angol és genovai hajók mellett vélhetőleg a levelek kézbesítésében kulcsszerepet játszó máltaiak segítségével továbbra is lehetőség volt az információcserére a dél-itáliai térségben.

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)
 Alte Feldakten (AFA)
 Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (ÖStA HHStA)
 Familienarchiv (FA) Csáky

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barta János, ifj. 1984: *A kétféjű sas árnyékában*. Budapest.
- Behringer, Wolfgang 2003: *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*. Göttingen.
- Benedikt, Heinrich 1927: *Das Königreich Neapel unter Kaiser Karl VI.* Wien–Mainz.
- Benedikt, Heinrich 1964: *Kaiseradler über dem Appenin. Die Österreicher in Italien 1700 bis 1866*. Wien.
- Blouet, Brian 1967: *The Story of Malta*. Malta.
- Bradford, Emle 1972: *The Shield and the Sword. The Knights of St. John*. London.
- Braudel, Fernand 2004: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század*. Budapest.
- Ember Győző 1989: Magyarország a Habsburg Birodalomban. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története*. 4/1. Budapest. 353–390.
- Fürst, Laurenz 2011: *Die Anglo-Austrian Alliance 1731–1756*. (Diplomamunka.) Bécs.
- G. Etényi Nóra 2003: *Hadszintér és nyilvánosság*. Budapest.
- Hanny Erzsébet 2014: Török háborúk, spanyol hírek. *Világtörténet* (36.) 1. 125–137.
- Mikoletzky, Lorenz 2007: *Malta. Vom Ordensstaat zur Europäischen Union*. Wien.
- Novák Veronika 2007: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a közép-kor végén*. Budapest.
- Pálffy Géza 2004: Hírszerzés és hírközlés a török kori Magyarországon. In: Z. Karvalics László – Kiss Károly (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*. Budapest. 125–161.
- Poór János 2009: Az osztrák örökösödési háború. In: Uő. (szerk.): *A kora újkor története*. Budapest, 80–101.
- Schmidt-Brentano, Antonio 2006: *Kaiserliche und k. k. Generale*. Wien.
- Sutton, John L. 1980: *The King's Honor and The King's Cardinal*. Lexington.
- Szommer Gábor 2013: Levelezési gyakorlat és hálózatiság az angol Kelet-indiai Társaság első éveiben. *Századvég* (Új folyam 18.) 70. 139–153.

- Thaly Kálmán 1890: Egykorú levél a lengyel örökösödési háborúról. 1734. *Hadtörténeti Közlemények* 3. 709–710.
- Tusor Péter 2004: A magyar egyházi elit római hírforrásai a kora újkorban. In: Z. Karvalics László – Kiss Károly (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*. Budapest, 108–124.
- Vajda Endre 1967: *A posta története*. Budapest.
- Wrede, Alphons Freiherr von 1901: *Geschichte der k. und k. Wehrmacht: Die Regimenten, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*. 3/1. Wien.
- Zachar József 1980: Leszczyński Szaniszló lengyel király és a magyarok. *Honismeret* (8.) 4. 33–35.
- Zachar József 1990: *Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században*. Budapest.
- Zachar József 2003: „Egy ezred évi szenvedés.” *Fejezetek a magyarság hadi történelméből*. Budapest.
- Zachar József 2005: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792*. Budapest.

Pakot Levente

Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939

A gyermekszám csökkenésének 19–20. századi európai és magyarországi története viszonylag jól kutatott téma, ugyanakkor a jelenség mindmáig nem látható teljes folyamatában, továbbra sem ismertek a részletek és az oksági mechanizmusok.¹ A termékenységsökkenést magyarázó elméletek rendre hangsúlyozzák az iskolai végzettség emelkedésének, a nők családon kívüli munkavállalásának, a halandósági viszonyok javulásának, az új értékek, normák és magatartások elterjedésének, a szekularizációnak és más szempontoknak a szerepét, ám az ezeket alátámasztó vagy cáfoló empirikus eredmények száma jóval korlátozottabb.² Alapvető probléma, hogy a kérdés vizsgálata hosszú ideig a makroszintű, ráadásul kevés gazdasági információt hordozó adatok elemzésén alapult, illetve mindezidáig kevés figyelem irányult az individuális adatok és a mikroszint felé.³ Példaként említhető az 1960–1970-es években lezajlott Princeton European Fertility Project (PEFP), amelynek keretében több mint 700 nagyobb európai régióról gyűjtöttek idősoros termékenységi adatokat és társadalmi-gazdasági indikátorokat.⁴ A PEFP keretében született munkák fokozatosan megkérdőjelezték a korábban domináns elméleteket, amelyek a gazdasági-társadalmi modernizációval – urbanizációval, írni-olvasni tudók arányának emelkedésével, a gyermeknevelés költségeinek növekedésével, a halandóság javulásával – magyarázták a termékenység csökkenését, és helyette a születéskorlátozás mint alapvetően új magatartás kulturális – etnikai, vallási, nyelvi – és regionális csatornákon történő gyors terjedését helyezték előtérbe. A kisebb léptékű vagy egyenesen individuális és longitudinális adatokon alapuló újabb vizsgálatok azonban egyre inkább meg-

¹ A tanulmány a *Termékenységi átmenet mikroperspektívából a 19–20. századi Magyarországon* című OTKA-kutatás (K 113100) és az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönet illeti Öri Pétert a tanulmány alapjául szolgáló adatbázis létrehozásában nyújtott segítségéért és szakmai tanácsaiért. Murinkó Líviának az adatelemzésben nyújtott tanácsait köszönöm. A tanulmány előzményeinek tekinthető munkaanyagok a 2012. június 13–16-a között Stockholmban megrendezett *European Population Conference*, illetve a 2012. szeptember 27–29-e között Algheróban (Szardínia, Olaszország) lezajlott, *Socio-economic Stratification and Fertility Before, During and After the Demographic Transition* című konferenciákon kerültek bemutatásra.

² Guinnane 2011: 590. A termékenységsökkenést magyarázó elméletek magyar nyelvű összefoglalására: Andorka 1987: 33–69.

³ Guinnane 2011: 610; Dribe–Oris–Pozzi 2014: 163–166.

⁴ A projekt eredményeinek összefoglalására: Coale–Watkins (eds) 1986. A magyarországi eredményekre: Demény 1968; Dányi 1991.

kérdőjelezzik a PEFP eredményeinek csaknem mindegyik aspektusát: a csökkenés egyidejűségével kapcsolatos empirikus képet, az alkalmazott módszereket, a társadalmi-gazdasági tényezők és a halandósági viszonyok szerepének cáfolatát, sőt a projekt azon feltevését is, hogy a demográfiai átmenet⁵ előtti Európában nem létezett tudatos születéskorlátozás.⁶

A továbbblépés egyik lehetséges útját az individuális és longitudinális adatok többváltozós elemzése jelentheti. Olyan adatokról van szó, amelyek lehetővé teszik a családok reprodukciós döntéseinek nyomon követését a termékenységi átmenet teljes időszakában, illetve amelyek kiegészülnek a vagyoni állapotról, jövedelemre vagy az ezeket helyettesítő foglalkozásra utaló információkkal. Az elmúlt években új kutatási programként fogalmazódott meg, hogy a gyermekszám-csökkenés mögötti hatásmechanizmusok jobb megértése érdekében egyetlen központi aspektusra érdemes komolyabban fókuszálni: arra a kérdésre, hogy az átmenet idején hogyan befolyásolta a társadalmi helyzet a gyermekvállalást, és milyen módon csatornázza be az egyén vagy a család társadalmi struktúrában elfoglalt helye a születésszabályozással és gyermekszámmal kapcsolatos hatásokat.⁷ A kutatók között alapvetően egyetértés van abban a tekintetben, hogy a társadalmi státusz és a gyermekszám közötti pozitív összefüggés az átmenet alatt megfordul, negatív előjelűvé válik, és a társadalmi ranglétra magasabb fokain állók kezdeményezik a kiscsaládos mintaváltást.⁸

Jelen tanulmány ehhez a kutatási irányhoz csatlakozik. Egy felekezeti vegyes – római katolikus és evangélikus –, a 19. század második felében gyorsan iparosodó nyugat-dunántúli településen vizsgálja a gyermekszám csökkenésének több évtizedes folyamatát, individuális és longitudinális adatok többváltozós elemzésével. A vizsgálat kérdésfeltevése, hogy milyen felekezeti és társadalmi mintázatok jellemezték a gyermekvállalást a demográfiai átmenetet megelőzően, és ezek hogyan módosultak az átmenet több évtizedes folyamata során.

⁵ A demográfiai átmenet Európában nagyjából a 19. század utolsó évtizedeitől kezdődő és országonként eltérően több évtizedig tartó folyamat, amelynek során a magas termékenységgel és magas halandósággal jellemezhető társadalom többlépcsős változás eredményeként alacsony gyermekszámú és alacsony halandósággal jellemezhető társadalommá alakul át. Jelen tanulmány értelemszerűen a folyamat egyik aspektusával, a gyermekszám csökkenésével foglalkozik.

⁶ Brown–Guinnane 2007; Bengtsson–Dribe 2014: 496; van Poppel–Derosas 2006: 4–7. Vö. Ájus 2010: 135–136.

⁷ Dribe–Oris–Pozzi 2014: 163–164.

⁸ Livi-Bacci 1986; Cummins 2013; Skirbekk 2008. Legújabbban a *Demographic Research* folyóirat *Socio-economic Status and Fertility before, during and after the Demographic Transition* című tematikus blokk tanulmányait kell kiemelni: Bengtsson–Dribe 2014; Breschi–Fornasin–Manfredin 2014; Breschi–Esposito–Mazzoni–Pozzi 2014; Maloney–Hanson–Smith 2014; Vézina–Gauvreau–Gagnon 2014.

TÁRSADALMI STÁTUSZ ÉS GYERMEKVÁLLALÁS MAGYARORSZÁGON

A gyermekszám hazai csökkenésének tudományos vizsgálata a két világháború között bontakozott ki, szoros összefüggésben a korszakban zajló egyke-vitával,⁹ és azzal a ténnyel, hogy a kérdés vizsgálatára alkalmas népszámlálási és népmozgalmi adatok ekkor váltak elérhetővé. A gyermekszám csökkenése azonban ekkor már javában zajlott Magyarországon, az 1930-as években a mezőgazdasági munkások kivételével a társadalom körülbelül 60 százalékának gyermekszáma nem érte el az egyszerű reprodukció szintjét sem.¹⁰

A két világháború között, majd azt követően lezajlott vizsgálatok eredményei rendre a gazdasági-társadalmi tényezők fontosságát és ezeknek a kulturális, felekezeti tényezőkkel szembeni elsődlegességét mutatták.¹¹ A gyermekvállalás gazdasági-társadalmi beágyazottsága mellett szóló érvek alapját a társadalmi rétegek eltérő életkörülményeivel és törekvéseivel magyarázható differenciális termékenység képezte. Ez a fajta elemzés vonult végig vezérfonalként a magyarországi termékenységsökkenésről szóló ismeretek Andorka Rudolf tollából származó 1987-es összefoglalásán is.¹²

Az 1930-as népszámlálás adataiból képzett termékenységi mutató – a paritásindex¹³ – anyanyelv, vallás, foglalkozási csoportok szerinti elemzése a gazdasági-társadalmi tényezők elsődlegességét mutatta a kulturális – felekezeti, anyanyelvi stb. – tényezőkkel szemben.¹⁴ A gyermekszám alakulását egyértelmű társadalmi csoport szerinti eltérés (társadalmi lejtő) jellemezte, amely mindegyik felekezetre rányomta a bélyegét. A két szélső pólust a kiscsaládos tisztviselőcsoportok és a sokgyermekes munkáscsaládok (gazdasági munkások és cselédek, napszámosok stb.) képezték, középen az önállók (kereskedő és iparos polgárság) csoportjával.¹⁵ Hasonló képet mutatott a feleség halálával 1919 és 1928 között Budapesten megszűnt házasságok átlagos gyermekszáma is, amely a tisztviselők és az értelmiségiek (közszolgák és szabadfoglalkozásúak) körében volt a legalacsonyabb, míg a napszámosok és a mezőgazdasági munkások körében a legmagasabb. A házasság termékenység a főváros legszegényebb kerületeiben volt a legmagasabb, míg a leggazdagabb kerületekben a legalacsonyabb.¹⁶ A vidéki Magyarországra vonatkozó 1930-as népszámlálási adatok 1994-es újraelemzése

⁹ Például: Bodó 2001; Vásáry 1989.

¹⁰ Andorka 1987: 276.

¹¹ Andorka 1987: 259–299; Dányi 1994; Szél 1930; Thirring 1936, 1941, 1959. Legújabban: Ájus 2010; Őri 2009.

¹² Andorka 1987. A szerző egyéb munkáiban élesen bírálja azokat a magyarországi tudományos munkákat, elsősorban Kovács Alajos munkáit (1923, 1936), amelyek a gazdasági okok helyett a kulturális normákkal, a protestantizmussal hozzák összefüggésbe a magyarországi termékenységsökkenést (Andorka 1969 [2001]: 25–26; 1975 [2001]: 57).

¹³ Paritásindex: a házasságtartam alatt született összes gyermek és a házasságban élő asszonyok hányada (Dányi 1994: 137).

¹⁴ Thirring 1936: 684.

¹⁵ Thirring 1936; Thirring 1941.

¹⁶ Szél 1930: 258–281.

lényegében visszaigazolta a társadalmi lejtő érvényességét: 1930-ban két szélső pólusként az agrárproletariátus (gazdasági cselédek, gazdasági munkások és napszamosok) magas és az elit (falusi tisztviselők és 50 hold feletti birtokosok) alacsony gyermekszáma, a kettő között pedig a falusi ipari munkásság, a kis- és középparasztság, illetve a falusi ipari és kereskedő polgárság gyermekszáma különült el egymástól.¹⁷ Az egyes foglalkozási rétegek termékenységében jelentkező lokális különbségek hozzájárultak a jellemzően kétpólusú – dél-dunántúli alacsony és észak-keleti magas – regionális termékenység kirajzolódásához.¹⁸ Hasonló társadalmi differenciákat mutatnak a nők halálával megszűnt házasságokból származó gyermekek számának országos adatai is: a gyermekszám csökkenése 1903 és 1939 között legnagyobb mértékben az értelmiség, közepesen az ipari, kereskedelmi, közlekedési alkalmazottak és legkevésbé a mezőgazdaságban dolgozók körében érvényesült.¹⁹ A későbbi időszakra vonatkozó vizsgálatok a gyermekvállalási magatartás társadalmi konvergenciáját jelzik. 1949-ben az önálló, munkás- és tisztviselőcsoportok gyermekszáma továbbra is eltért egymástól, de a két népszámlálás között a gyermekszám legnagyobb mértékű csökkenése a munkások körében – ezen belül is a mezőgazdasági munkások között – jelentkezett.²⁰

A fenti tanulmányok érdeme, hogy felhívták a figyelmet a termékenységcsökkenés gazdasági-társadalmi beágyazottságára. A vizsgált keresztmetszeti adatok azonban nem tették lehetővé a mélyebb elemzést, annak vizsgálatát például, hogy a gyermekszámban tapasztalható társadalmi differenciák mikor, milyen tényezők hatására alakultak ki, és hogyan módosultak a népszámlálások időpontjáig. Az oksági mechanizmusok vizsgálatára leginkább alkalmas településszintű családrekonstitúciós vizsgálatok²¹ a termékenységcsökkenést megelőző korai születéskorlátozásra fókuszáltak, és általában az állami anyakönyvezés bevezetését jelző 1895. évnél lezárultak.²² Következésképp hazai viszonylatban a mai napig nincs részletkebe menő mikrodemográfiai elemzés arról, hogy egy adott településen, kistérségben milyen tényezők hatására és milyen mechanizmusok mentén

¹⁷ Dányi 1994: 156.

¹⁸ Dányi 1994: 174–178, 182–183, 186–187, 190–195. A területi különbségek egy másik oka az idősebb generációk régióként eltérő termékenységi magatartásában rejlett (194).

¹⁹ Faragó 2011: 329.

²⁰ Thirring 1959: 63. Az összehasonlítást megnehezítette az a tény, hogy a két időpont között a foglalkozási kategóriák összetétele módosult. Egyetlen példaként: az 1945. évi földreform a mezőgazdasági cselédek jelentős részét földhöz juttatta, ennek következtében az 1949. évi népszámlálás során többségüket a korábbi mezőgazdasági munkás kategória helyett a mezőgazdasági önállók kategóriájába sorolták.

²¹ Andorka 1975, 1981, 1991a, 1991b.

²² Benda Gyula szerint 1895 záró év jellege a családrekonstitúciós eredmények statisztikai megbízhatóságának kérdését is felveti, hiszen az elemzésre felhasználható esetszámot erősen lecsökkenti az 1895 után még élő, azaz nyitott családlapú házaspárok magas száma. Benda következtetése: „a magyarországi demográfiai átmenet vizsgálatában éppen az átmenet, azaz az 1850 utáni termékenységi történet gyengül meg statisztikailag” (Benda 2006: 74). Az 1895 utáni időszakra is kiterjedő családrekonstitúciós elemzésekre: Koloh 2013; Pakot 2013, 2014.

alakult át a gyermekvállalás. Jelen tanulmány e feladat első állomásaként tesz kísérletet arra, hogy rekonstruálja a gyermekvállalás társadalmi és felekezeti mintázatait a termékenységi átmenet előtt és annak több évtizedes folyamata során.

A VIZSGÁLT TERÜLET

A vizsgálat terepe a nyugat-magyarországi Bük (Vas megye), egy felekezeti szempontból vegyes – döntően római katolikusok és evangélikusok lakta – település. Bük a 19. század folyamán három községből (Alsó-, Felső- és Közép-Bük) állt, amelyek 1902-ben egyesültek.²³ 1850-ben a három Bük népességszáma 1294 fő volt, az 1941. évi népszámlálás alkalmával pedig 2447 személyt írtak össze. A népességszám emelkedése az 1860-as évek második felében lezajlott mezőgazdasági modernizációval – a vasúthálózat 1865. évi kiépülésével és egy korszerű cukorgyár 1867–1869-es létrejöttével – párhuzamos bevándorlásnak tulajdonítható (1. ábra). A Jankovics-, majd később Markovics-féle nagybirtok bérbevételeivel és kisebb paraszti birtokok felvásárlásával a Nagycenki Cukorgyárak Részvénytársaság által létrehozott cukorgyár a korszak jelentős nagyüzemévé vált. Az uradalmi mintára működtetett gyár korszerű cselédházakat, munkáslakásokat tartott fenn, és munkalehetőséget biztosított a büki és környékbeli falvak szegényebb társadalmi csoportjainak, többségüket „gyári béresként”, mezőgazdasági cselédként foglalkoztatva. A gazdasági fejlődés a századforduló és a 20. század első évtizedében érte el csúcspontját. A gyár 1910-ben 706 főnek adott munkát.²⁴ Az első világháború megtörte ezt a gazdasági fejlődést, 1917-ben pedig a cukorgyár leégett. A cég vezetői 1925–1930 között fokozatosan felszámolták az uradalmat, a tulajdonukban levő birtokrészeket részben a gróf Szapáry család²⁵, részben helyi gazdák vásárolták meg. A felszámolt cukorgyár korábbi munkásainak egy része elhagyta a települést, más részük a Szapáry-birtokon talált munkát. A századforduló környékén létrejött téglagyárak²⁶ az 1920-as évek végén, 1930-as évek elején, döntően a nagy gazdasági világválság okozta értékesítési nehézségek következtében, szintén beszüntették tevékenységüket. A két világháború közötti periódus tehát már a népességcsökkenés időszaka.

Az 1860-as évekbeli bevándorlás alapjaiban formálta át Bük lakosságának felekezeti összetételét. 1850-ben 100 római katolikus felekezetű személyre még 82 evangélikus jutott, 1869-ben már a népesség közel kétharmadát alkották

²³ Bük történetére: Gyurác 2000; Szabó 1985; Németh 2014.

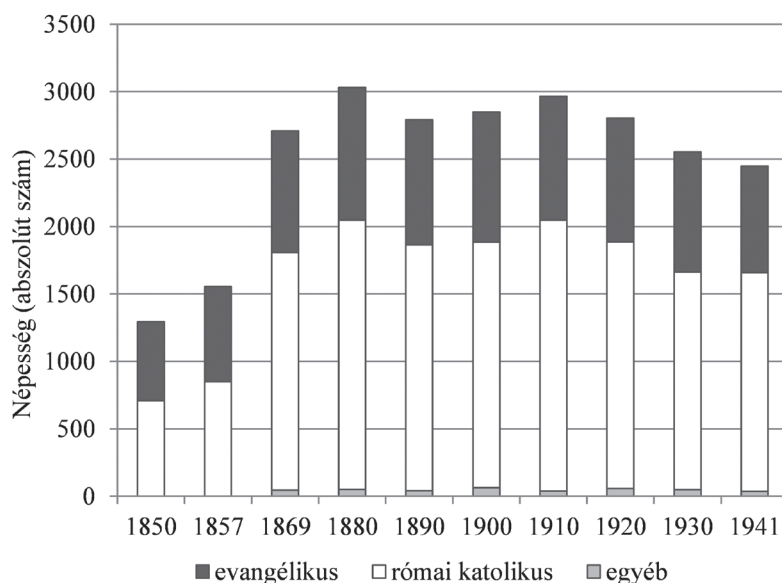
²⁴ Gyurác 2000: 82.

²⁵ Gróf Szapáry György Markovics Máriával kötött házassága révén lett büki birtokos (Gyurác 2000: 72).

²⁶ A Feiglstock helyi zsidó kereskedőcsalád 1896-ban hozott létre téglagyárat Közép-Bükön, míg Balogh József helyi jómódú gazda a 20. század első évtizedében építette fel téglagyárat a település közelében (Szabó 1985: 46). A téglagyárak kiépülésével párhuzamosan az építőipar is népszerűvé vált, amely a betonelemek – kerítések, kapulábak, sírkövek – készítésére szakosodott iparosok letelepedését eredményezte (Szabó 1985: 99).

1. ábra

Bük népességszáma és felekezeti megoszlása, 1850–1941

Forrás: Népszámlálások

római katolikusok. 1880-ban 49, 1941-ben pedig 48 evangélikus jutott 100 római katolikusra (1. ábra).

A vizsgált időszak népszámlálásainak fennmaradt foglalkozási adatai egy erősen rétegzett büki társadalom képét mutatják, a mezőgazdasági modernizációt megelőzően csakúgy, mint annak folyamán. 1857-ben a 25 év feletti felnőtt férfiak (N = 278) 37 százalékát a „napszámos”, 14 százalékát a „másféle szolgák” kategóriába sorolták. A „földbirtokosok” aránya 33 százalék volt, a ház- és járadékbirtokosokkal (1,5 százalék) és a „mezőgazdasági segéd munkások”-kal együtt – ide döntően a földbirtokosok fiatal fiúgyermekét sorolták – a földbirtokosokból élők megközelítőleg 40 százalékot jelentettek. 6 százalékot tettek ki a „gyárosok és iparúzők” és „segédjeik” (ez utóbbiak aránya 0,4 százalék), 0,4 százalékot a „kereskedők”, 0,7 százalékot a „papok”, és 2 százalékot a „tudósok és művészek”.²⁷

Negyven évvel később, az 1900-as és 1910-es népszámlálások szerint a kenyérkeresők több mint 40 százalékát a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban foglalkoztatottak alkották (1. táblázat). Ezen belül is jelentős volt az iparban foglalkoztatottak aránya, amely 1900-ban és 1910-ben 25, illetve 28 százalék volt, ami aztán a két világháború között 16 százalékra mérséklődött.²⁸

²⁷ MNL OL X B 1762 tekercs, 1857. évi népszámlálás, Sopron megye.

²⁸ Valószínű, hogy a népszámlálás alkalmával a cukorgyárban dolgozókat az iparhoz sorolták, jóllehet az alkalmazottak nagy részét a gyár mezőgazdasági cselédként, „gyári béres”-ként

1. táblázat

*A kenyérkeresők foglalkozási főcsoportok szerinti százalékos megoszlása Bükön,
1900–1930*

	1900	1910	1920	1930
Mezőgazdaság és kertészet	58,05	52,45	63,19	64,04
Bányászat	0,00	0,00	0,00	0,00
Ipar	24,88	28,48	16,11	15,88
Kereskedelem és hitel	2,76	1,72	1,56	2,72
Közlekedés	3,09	2,25	2,80	3,86
Közszolgálat és szabad foglalkozás	1,79	1,32	1,87	2,54
Véderő	0,16	0,20	0,78	0,26
Napszámosok	0,49	2,98	4,12	1,23
Házi cselédek	6,02	3,97	5,14	3,60
Egyéb és ismeretlen	2,76	6,62	4,44	5,88
N (fő)	1230	1510	1285	1140

Forrás: MSTKÚS 1904; MSTKÚS 1913; MSTKÚS 1925; MSTKÚS 1934.

A mezőgazdasági kenyérkeresők több mint 60 százalékát a mezőgazdasági cselédek és főleg a mezőgazdasági munkások tették ki (2. táblázat). A birtokos parasztok döntő többsége a család megélhetését biztosító kisbirtokon gazdálkodott. A két világháború között az 1–10 hold közötti földbirtokkal rendelkezők aránya 4-5 százalékkal emelkedett a korábbi időszakhoz képest, ami a nagyobb birtokok aprózódásával és/vagy a mezőgazdasági munkások birtokszerzésével és önállósodásával hozható összefüggésbe.²⁹

Felekezet és társadalmi-foglalkozási státusz összevetésén alapuló népszámlálási adatok csupán az 1857-es évből állnak rendelkezésre. A népszámlálás során a „földbirtokosok”-ként megjelölt férfiak (N = 96) között az evangélikusok aránya meghaladta a római katolikusokét (62 versus 38 százalék). A „napszámosok” (N = 114) és „másféle szolgák” (N = 94) csoportokat viszont épp fordítva, enyhe római katolikus túlsúly jellemezte (46 versus 54, illetve 45 versus 55 százalék).³⁰ A későbbi időszakok történeti rekonstrukciói rendre kiemelik a két felekezet társadalmi és térbeli elkülönülését. Szabó József helytörténész szerint 1870-ben az evangélikus lakosság száma a község lakosságának egyharmadát tette ki, ugyanakkor a község határának kétharmad részét birtokolták. A római katolikusok között viszont jelentős túlsúlyt képviseltek a törpebirtokosok és a zsellérek.³¹

foglalkoztatta.

²⁹ Az 1921. évi földreform során 262 személy, illetve család számára osztottak ki a falutól távol eső és gyengébb minőségű földet. A cukorgyári birtokból 237 kataszteri holdat osztottak szét, ezenkívül a cukorgyár további 200 kataszteri holdat bocsátott eladásra, amelyet elsősorban tehetősebb gazdák vásároltak meg (Szabó 1985: 45).

³⁰ MNL OL X B 1762 tekercs. A felekezeti csoportok társadalmi és gazdasági viszonyainak mélyebb feltárása további források (például kataszteri iratok) bevonását és feldolgozását igényli.

³¹ Szabó 1985: 66.

2. táblázat

*A mezőgazdasági kenyérkeresők százalékos megoszlása Bükön,
1910–1930*

	1910	1920	1930
Birtokos, >1000 kat. hold	0,00	0,13	0,00
Birtokos, 200–1000 kat. hold	0,00	0,13	0,00
Birtokos, 100–200 kat. hold	0,13	0,00	0,00
Birtokos, 50–100 kat. hold	0,13	0,13	0,35
Kisbirtokos, 10–50 kat. hold	14,56	15,66	10,97
Kisbirtokos napszámos, 1–10 kat. hold	22,86	28,20	26,37
Kisbirtokos napszámos, <1kat. hold	0,89	1,13	0,53
Mezőgazdasági tisztviselő	0,26	0,38	0,35
Mezőgazdasági cseléd	14,43	13,78	19,29
Mezőgazdasági munkás	46,74	40,48	42,12
N (fő)	783	798	565

Forrás: MNL OL XXXII-23-h. 1910/777, 1920/87, 1930/112.

Az 1920. évi legtöbb adót fizetők (virilisták) listáját elemezve Szabó kimutatta, hogy az evangélikusok felülreprezentáltak voltak a helyi képviselőtestületben is. A választás alá nem eső, húsz legtöbb adót fizető községi képviselő között a fent jelzett évben tizenkettő evangélikus felekezetű birtokos gazda volt.³² A társadalmi és felekezeti elkülönülés jellegzetes megnyilvánulása a felekezeti elemi iskolák párhuzamos működése a vizsgált időszak teljes egészében, továbbá az evangélikus gazdák „Olvasóegylet”-be tömörülése és saját Takarékmagtáruk létrehozása is.³³

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az elemzés alapjául szolgáló adatbázis a 19. századi bükli római katolikus, evangélikus és izraelita egyházi anyakönyvek,³⁴ illetve az 1895–1980 közötti állami anyakönyvek³⁵ adataira épül. Az anyakönyvi adatok longitudinális adatbázissá alakítása a családrekonstrukciós módszer³⁶ alapján történt.³⁷ Az adatbázis bőví-

³² Szabó 1985: 50.

³³ A bükli felekezeti iskolák történetére bővebben: Szabó 1975.

³⁴ MNL OL X A 1692, A 1696 bükli r. k. ak. 1700–1895; MNL OL X A 2609, A 2610 bükli ev. ak. 1784–1895. Izraelita egyházközség a szomszédos Csepreg településen működött, a bükiek népmozgalmi eseményeit itt anyakönyvezték. Izraelita felekezeti anyakönyvek csak az 1886–1895 közötti évekből maradtak fenn (MNL OL X A 3515).

³⁵ MNL VaML Polgári anyakönyvek másodpéldányai bükli ak. 1895–1980.

³⁶ Henry–Blum 1988; Andorka 1988.

³⁷ A bükli családrekonstrukciós vizsgálat megindítása Andorka Rudolf nevéhez fűződik (Andorka 1996). A 18. századi anyakönyvezés kezdete és az 1895-ös év közötti időszak bükli evangélikus

tését eredményezte a település 1861–1948 közötti időszakból származó választói névjegyzékeinek,³⁸ az 1857-es népszámlálás individuális adatainak,³⁹ továbbá a büki római katolikusok 1850-es összeírásának⁴⁰ feldolgozása és az anyakönyvi individuális adatokkal való összekapcsolása.

A családrekonstrukciós módszerrel szemben alapvető kritika, hogy szigorú szabályai az adatok jelentős szelekcióját eredményezik,⁴¹ következésképp a demográfiai eredmények kizárólag a helyben maradók – a „rekonstruált kisebbség” – megfigyelésén alapulnak.⁴² Az utóbbi évtizedek módszertani fejleményei azonban jelentős újításokat hoztak ezen a téren. Mindenekelőtt az eseménytörténeti elemzés (*event history analysis*) többváltozós statisztikai módszerének elterjedését kell hangsúlyozni, amely a kifinomult statisztikai elemzés lehetőségeit nyitotta meg.⁴³ Másfelől viszont az a felismerés is fontos, hogy a családrekonstrukciós adatbázis népszámlálási típusú forrásokkal való összekapcsolása révén az adatszelekcióból adódó torzítás mértéke csökkenthető. A népszámlálási típusú források felhasználásának jelentősége többek között abban rejlik, hogy egy sor fontos kontextuális információ mellett – mint amilyen például a családi állapot, foglalkozás, társadalmi helyzet stb. – a településen jelen lévő személyekről tájékoztatnak. Ha egy adott családot/családfőt egy adóösszeírás/népszámlálás jellegű forrás tartalmaz, akkor feltételezhető, hogy az adott személy/család a vizsgált településen tartózkodott a forrás keletkezésének időpontjáig. Egy elvándorló – a hagyományos családrekonstrukciós elemzésből kizárt – család esetében tehát

---

és római katolikus anyakönyvi adataiból összeállított családlapok lelőhelye Andorka Rudolfnak a TÁRKI-ban elhelyezett hagyatéka (TÁRKI Andorka Rudolf-irathagyaték 1/a. 36–39. d.). Első lépésként a kéziratos családlapok számítógépes rögzítése történt meg, majd – ahol szükségesnek látszott – azok javítása és kiegészítése az 1895 utáni büki polgári anyakönyvek feldolgozásával.

³⁸ MNL GyMSM SL IV. B. 254. a., 255., 256. c., 404. c.

³⁹ MNL OL X B 1762 tekercs.

⁴⁰ A büki római katolikus hívek 1850-ből származó összeírása a római katolikus egyházi anyakönyvek II. kötetében maradt fenn (MNL OL X A 1692 tekercs).

⁴¹ Ilyen szabály például az, amely szerint a családrekonstrukciós adatokon alapuló becslés csak abban az esetben fogadható el, ha „teljes családlapok” információinak feldolgozásán nyugszik, vagyis ha kizárólag azok a családok képezik a vizsgálat alapját, amelyekben a házaspár együtt maradt a feleség 50. életének betöltéséig, vagy legalábbis ismert a házasság felbomlásának (legalább az egyik házastárs halálának) időpontja. A Louis Henry által kidolgozott legfontosabb szabály, amelyet jelen elemzés is követ, kimondja, hogy a rekonstruált családi és egyéni élet-történetek lezárásaként felhasználható esemény nem lehet azonos a vizsgált eseménnyel. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy a gyermekvállalás vizsgálata során egy adott születés, sőt az adott családban bekövetkező gyermekhalálozás sem használható a termékenység-történet lezárásaként. A családrekonstrukciós szabályaira vonatkozóan: Pakot 2013: 30–32.

⁴² A családrekonstrukciós módszerrel szemben megfogalmazott kritikákra: Gutmann–Alter 1993; magyar nyelvű összefoglalásukra: Pakot 2013: 33–34.

⁴³ A többváltozós eseménytörténeti elemzés ma már a kvantitatív történeti demográfiai vizsgálatok egyik meghatározó közös módszertani eleme. Reprezentatív példaként lásd az *Eurasia Project on Population and Family History* projekt keretében készült nagy nemzetközi összehasonlító történeti demográfiai vizsgálatok köteteit: Bengtsson–Campbell–Lee 2004; Tsuya–Feng–Alter–Lee 2010; Lundh–Kurosu 2014.

a gyermekvállalásra vonatkozó információk a jelzett népszámlálás jellegű forrás keletkezésének időpontjáig beépíthetők az elemzésbe. Jelen esetben a választói névjegyzékek és az 1850-es, valamint az 1857-es népszámlálások adatai éppen ezt a funkciót töltik be, vagyis a forrásban szereplő egyén foglalkozásáról, születési helyéről és az egyén jelenlétéről tájékoztatnak.⁴⁴

A gyermekvállalás vizsgálatára kialakított adatállomány mindazon első házasságukban élő nők termékenységtörténeteit tartalmazza, akik 1850 és 1940 között Bükön gyermeket szültek, továbbá a saját vagy férjük neve egy későbbi halálozási bejegyzésben, népszámlálási felvételi íven vagy választói névjegyzékben fellelhető. Összességében az adatállomány 4720 – 1850 és 1940 közötti, első házasságból származó – születést tartalmaz. Ez a vizsgált időszakban Bükön regisztrált törvényes – első és nagyobb sorszámú házasságokból származó – születések (N = 8440) mintegy 56 százaléka. Ez még mindig távol áll a teljes népességrekonstrukciótól, és a különböző források összekapcsolására irányuló törekvésünk ellenére is valószínűsíthető, hogy az adatállományban az erősen mobil alsó társadalmi osztályok – mindenekelőtt az uradalmi béresek, mezőgazdasági munkások, szakmunkások és hivatalnokok – továbbra is alulreprezentáltak.

Az adatállomány időhatárai 1850. január 1. és 1939. december 31. A statisztikai megfigyelések kezdő időpontjai: 1) 1850. január 1.; 2) az 1850 és 1940 közé eső első házasságkötés; 3) ez utóbbi hiányában, az 1850 és 1940 közé eső első büki gyermekvállalás. A megfigyelések záró időpontjai: 1) 1939. december 31.; 2) a nő 50. születésnapja; 3) a házasság felbomlása; 4) a legutolsó választói névjegyzék/népszámlálás időpontja, amikor a nő vagy férje még jelen van a településen.

Az alább ismertetett elemzés első részében a leíró statisztikák dominálnak: a hangsúly itt a felekezet és társadalmi státusz szerinti általános és korszecifikus termékenységi arányszámok, illetve a születési intervallumok időbeni módosulásainak bemutatásán van. Az elemzés második része tartalmazza a születési

⁴⁴ Az 1857-es népszámlálás felöleli a teljes népességet, az 1850-es római katolikus összeírás viszont kizárólag az adott felekezethez tartozókat vette számba. Sajátos problémát jelentenek azonban a választói névjegyzékek, amelyek kizárólag a választásra jogosultak – a teljes népesség egy viszonylag jól lehatárolható „kisebbségi” csoportjának – adatait tartalmazzák. A dualizmus évei alatt a vagyoni és értelmiségi censzust nem teljesítő alsó társadalmi csoportok kimaradtak a választói névjegyzékekből (Gyáni–Kövér 2003: 113–120, 381–388). A vagyonukból élők (önálló iparosok, földművesek, kereskedők) és a földrajzilag erősen mobilnak tekinthető értelmiségieket (lelkészek, tanítók, jegyzők, hivatalnokok) viszont jó eséllyel sikerült azonosítani a választói névjegyzékekben. A két világháború között egyre szélesedő választójogosultság és a műveltségi censzus előtérbe kerülése következtében a büki választásra jogosultak száma is fokozatosan emelkedett: az elemi iskola négy osztályának elvégzését mint a választói jogosultságnak a korszakban előírt egyik kritériumát a felnőtt lakosság jelentős része teljesítette. A dualizmus évei alatt a választói névjegyzékekben a felnőtt, 25 év feletti férfiak körülbelül 29–30 százalékát regisztrálták. A két világháború között ez az arány a következő: 1924-ben 1134 férfit és nőt, a 25 év feletti lakosság 72 százalékát írták össze, 1930-ban 1134 főt, vagyis a 24 év feletti lakosság (N = 1408) 88 százalékát. Az 1945 utáni választói névjegyzékek már gyakorlatilag a teljes felnőtt lakosságot magukba foglalták.

intervallumok többváltozós eseménytörténeti elemzésének eredményeit.⁴⁵ A regresszioelemzésben kizárólag az egynél nagyobb sorszámú születési időintervallumok képezik a vizsgálat tárgyát (összesen 5131 születési intervallum és 3842 születés). A házasságtól az első gyermek születéséig tartó intervallum elemzésétől itt eltekintünk,⁴⁶ és nem differenciálunk a születések sorrendje alapján sem.⁴⁷ A születési intervallumok elemzése szakaszonként konstans exponenciális kockázati modellekkel történik.⁴⁸ Ez utóbbiak az úgynevezett *shared frailty* eseménytörténeti modellek, amelyek figyelembe veszik, hogy egy anyához több születési intervallum tartozhat, vagyis a születési intervallumok az anyák szerint csoportokat alkotnak. A születési intervallumokat hat hónapos epizódokra bontottuk. Az eseménytörténeti modellek egy újabb születés valószínűségét (a gyermekvállalási hajlandóságot) becsülik. Az elemzett idő a legutóbbi születéstől egy következő születésig vagy a megfigyelés lezárásának időpontjáig tart. Az elemzés két regressziós modellt – egy alapot és egy interakcióval bővítettet – tartalmaz. Az alapmodell a felekezetet, társadalmi státuszt és történeti időszakot magyarázó változók, továbbá a nő életkora és a legutóbb született gyermek továbbélési státusza kontrollváltozók hatásait (regressziós együtthatóit) becsüli. Az interakciós modell a fentiek kiegészítése a történeti időszak és a társadalmi státusz interakciójával. Az elemzés során fontos szempont, hogy a társadalmi státusz hatását szűrve a felekezeti hovatartozás önmagában bír-e vagy sem a gyermekvállalási hajlandóságot szignifikáns módon befolyásoló magyarázó erővel. A felekezet három csoportot – római katolikus, evangélikus és izraelita – tartalmaz, a változó kialakítása a férj/apa felekezeti hovatartozásán alapul.⁴⁹ A történeti idő hét szakaszra bontva szerepel: 1850–1869; 1870–1884; 1885–1899; 1900–1914; 1915–1918; 1919–1929; 1930–1939. A periódusok kialakítása némileg önkényes módon történt, figyelembe véve a gazdaság- és társadalomtörténeti fordulópontokat, illetve a deskriptív statisztikák alapján kirajzolódó termékenységi mintázatok időbeni alakulását (lásd később). A nő életkora és a legutóbb született gyermek továbbélési státusza (életben van/meghalt) időben módosuló kategóriális változók.

⁴⁵ Az elemzés jelentősen épít a Tommy Bengtsson – Martin Dribe szerzőpáros 2014-es tanulmányának módszertanára (Bengtsson–Dribe 2014). Az eseménytörténeti elemzés történeti adatokon alapuló magyarországi alkalmazására: Pakot 2013. A módszert a magyar szociológiai szakirodalomban az elsők között alkalmazta és mutatta be: Bukodi 2004: 272–288.

⁴⁶ Egyfelől az első gyermekvállalás és az első házasságra ható tényezők között szoros összefüggés feltételezhető, hatásuk viszont a későbbi gyermekvállalás során elhalványulhat. Másfelől, a nagyfokú földrajzi mobilitás következtében a mintába került házaspárok egy részéről nem áll rendelkezésre a házasságkötésük időpontja.

⁴⁷ Az újabb demográfiai elemzések gyakran differenciálnak a születési intervallumok között. Egy-mástól elkülönítve vizsgálják például az első, második vagy harmadik gyermekvállalási időszakot és az azokat meghatározó tényezőket.

⁴⁸ Blossfeld–Golsch–Rohwer 2007.

⁴⁹ A vizsgált időszak jellemzője az erős felekezeti endogámia. Néhány vegyes házasság a társadalom alsó és felső rétegeiben fordult elő, döntően a vizsgált időszak második felében.

A társadalmi státusz kialakítása az anyakönyvek, népszámlálások és választói névjegyzékek – rendszerint a férj/apa – foglalkozási bejegyzésein alapul.⁵⁰ A foglalkozások kódolása a HISCO- (*Historical International Standard Classification of Occupations*) rendszerben történt, vagyis minden egyes foglalkozási bejegyzés kapott egy számkódot,⁵¹ majd ez utóbbiakat csoportosítására használtuk a HISCLASS- (*Historical International Social Class Scheme*) sémát.⁵² Az elemzés céljára kialakított struktúra – néhány foglalkozási osztály alacsony esetszáma miatt – a tizenkét HISCLASS-csoportot négy csoportba összevontan tartalmazza.

3. táblázat

Foglalkozás, társadalmi státusz és HISCLASS-megfelelők

HISCLASS-csoportok	Társadalmi státusz	Példák foglalkozási megjelölésekre
1–6	1 – Középosztály	Lelkész, tanító, jegyző, orvos, gyári hivatalnok (igazgató, gazdatiszt, hivatalnok), kereskedő, vendéglős
8	2 – Földműves	Földműves, kisbirtokos, gazda
7–9	3 – Iparos/szakt munkás	Helyi önálló vagy gyári iparos (asztalos, ács, bognár, csizmadia, kádár, kovács, mészáros, molnár, takács, szabó, pék, borbély, kiskereskedő, szatócs stb.), szakképzett munkás (kőműves, gépész, lakatos, vasúti segédtsiszt, pályamester stb.), csendőr
10–12	4 – Alsó osztályok	Napszámos, földművelési napszámos, gyári cseléd, gyári béres, gyári munkás, gyári napszámos, községi pásztor, vasúti pályamunkás

Bükön éles törésvonal húzódhatott egyrészt az önálló – vagy gyári – iparosok, szakt munkások, kisbirtokosok, szellemi munkát végzők (értelmiség és hivatalnokok), másrészt pedig a törpebirtokosok, a napszámból és évi bérből (cseléd, béresek) élő alacsonyabb szakképzettségű munkások között. A foglalkozási

⁵⁰ Az anyakönyvekben az 1848-at megelőző időszakban gyakran hiányzik az egyén társadalmi helyzetének/foglalkozásának megjelölése, vagy a foglalkozás helyett a rendi hovatarozást (nemes, jobbágy, zsellér) jelölik. Az 1848 utáni bükki evangélikus anyakönyvekben is gyakran hiányos a foglalkozási bejegyzés. Az időszak folyamán a foglalkozási bejegyzések minősége egyre javult, az állami anyakönyvezés kezdetétől pedig jó minőségű foglalkozási megjelölések állnak rendelkezésre. A hiányzó anyakönyvi foglalkozási adatok pótlása az 1857. évi népszámlálási felvételi ívek, valamint az 1861 és 1949 közötti választói névjegyzékek foglalkozási bejegyzései alapján történt.

⁵¹ Van Leeuwen–Maas–Miles 2002.

⁵² Van Leeuwen–Maas 2010. A HISCLASS-séma a társadalmi csoportok megkülönböztetésén alapul, a szellemi *versus* fizikai munkavégzés, képzettségi szint, foglalkozási hierarchia és a gazdasági ágazat dimenziók figyelembevételével. A rendelkezésre álló foglalkozási bejegyzések a képzettségi szintről nem tájékoztatnak. Jelen elemzés elsősorban az alacsony esetszámok miatt nem vállalkozik a foglalkozások gazdasági ágazat szerinti különbségtételére (az alacsonyabb szakképzettségű munkások csoportjában például összevontan szerepelnek a vasúti szakképzetlen munkások, a földművelési napszámosok és a gyári béresek).

4. táblázat

*A családfők felekezet és társadalmi státusz szerinti százalékos megoszlása a teljes mintában
(a kockázati népesség százalékában), Bük, 1850–1939*

	Társadalmi-foglalkozási csoport	1850–1869	1870–1884	1885–1899	1900–1918	1919–1929	1930–1939	1850–1939
Római katolikus	Középosztály	2,2	2,7	1,9	2,8	3,7	3,1	2,7
	Iparos/szakmunkás	9,8	9,0	9,4	8,5	9,8	10,3	9,33
	Földműves	19,7	18,7	20,9	20,8	23,6	23,5	20,98
	Alsó osztályok	23,8	25,3	23,6	27,5	24,6	21,5	24,80
Evangélikus	Középosztály	1,9	1,9	1,3	1,8	3,3	2,6	2,0
	Iparos/szakmunkás	1,9	2,8	2,8	3,0	3,5	5,2	3,1
	Földműves	30,1	27,6	30,4	26,8	23,0	23,1	27,15
	Alsó osztályok	10,5	11,9	9,7	8,8	8,5	10,8	9,96
Együtt	Középosztály	4,1	4,6	3,2	4,6	7,0	5,6	4,7
	Iparos/szakmunkás	11,8	11,8	12,2	11,5	13,3	15,5	12,4
	Földműves	49,8	46,3	51,3	47,6	46,7	46,5	48,1
	Alsó osztályok	34,4	37,3	33,3	36,3	33,1	32,3	34,8
Összesen		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Kockázati idő		3659	3742	3827	5728	2947	2621	22524

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

Megj.: Az alacsony esetszámú izraelita felekezetűek nélkül.

bejegyzések a birtokos parasztok birtokkategóriák szerinti csoportosítását nem tették lehetővé, a csoport kialakítása során azonban besorolási szempontként előkerült, hogy az egyén földbirtoka alapján szerepel-e vagy sem az 1914-et megelőző időszak választói névjegyzékeiben.

A 4. táblázat a mintába került családfők felekezet és társadalmi státusz szerint megoszlását mutatja nagyobb időszakokként. Összességében a konstruált társadalmi csoportok arányainak stabilitása jellemezte a vizsgált kilencven évet. Az alsó osztályok a társadalom nagyjából egyharmadát tették ki, míg a földműves családfők aránya megközelítette az 50 százalékot. A középosztálybeliek aránya 4–5 százalék, míg az iparosok/szakmunkások aránya 11–14 százalék körül állandósult. A csoportokat felekezetek szerint bontva a felrajzolt kép dinamikusabbá válik. A vizsgált kilencven év alatt a földműves és iparos/szakmunkás csoportok felekezeti összetétele jelentősen módosult. A földművesek esetében az időszak eleji egyértelműen evangélikus dominancia a két világháború között megszűnt, és a felekezeti erőviszonyok fokozatosan kiegyensúlyozódtak.⁵³ Az iparos/szakmunkás csoport az időszak kezdetén majdnem teljes egészében római katolikus, a két világháború között azonban az evangélikusok aránya egyharmadra emelkedett.

⁵³ Óvatosságra inthet azonban, hogy a felekezeti csoportok birtokviszonyait nem ismerjük.

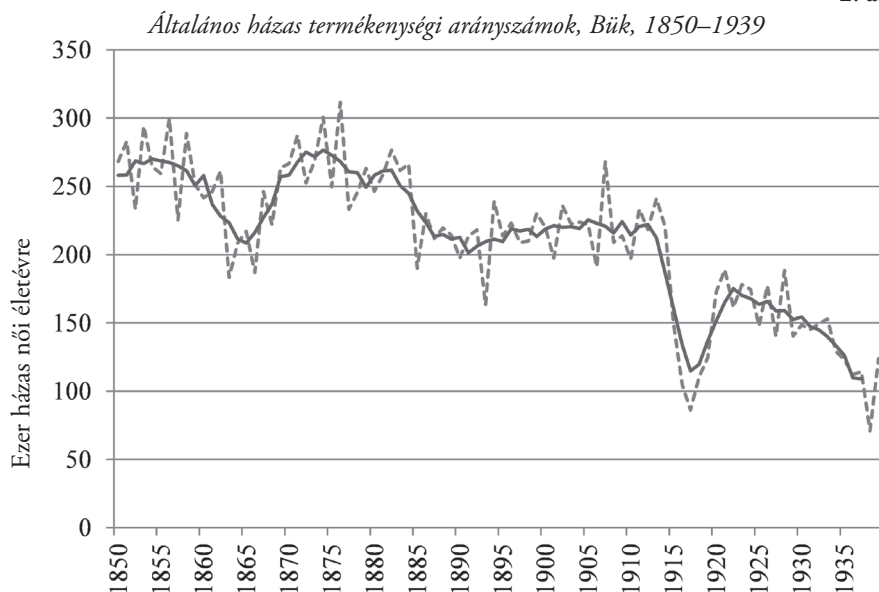

TERMÉKENYSÉGI ÁTMENET A VIZSGÁLT KÖZÖSSÉGBEN: FELEKEZET ÉS TÁRSADALMI STÁTUSZ SZERINTI MINTÁZATOK

A 2. ábra az általános termékenységi arányszám (törvényes házasságból származó születések és a 15–49 éves házas nők személyi életéveinek hányadosa) 1850 és 1939 közötti évenkénti alakulását mutatja. A 19. század folyamán nem érvényesült egyértelmű trend a házas termékenységben. Az 1850-es éveket lassú emelkedés jellemzi, majd az 1860-as évek közepén egy jelentős visszaesés következik. Az 1860-as évek végétől – a mezőgazdaság modernizációjával és a fiatalok népesség beáramlásával párhuzamosan – a házas termékenység kissé megemelkedik, ez a folyamat egészen az 1880-as évek elejéig kitart, majd egy hirtelen csökkenéssel a termékenység egy alacsonyabb szinten állandósul. Radikális törést végül az első világháború jelent, amikor a termékenység közel a felére csökken. Ez utóbbi a háború okozta általános létbizonytalanságra, a harcokban részt vevő férfiak huzamos távollétére, későbbre halasztott házasságokra és gyermekvállalásra vezethető vissza. A háborút követő első években a házas termékenység kissé megemelkedik, az elhalasztott gyermekvállalások a húszas évek elején realizálódnak, majd az 1930-as évek végéig tartó megszakítatlan zuhanás következik.

A 3. ábra két nagyobb korcsoportra – a 15–29, illetve a 30–49 évesek – bontott házas termékenységi arányszámokat mutatja. Mindkét görbén –

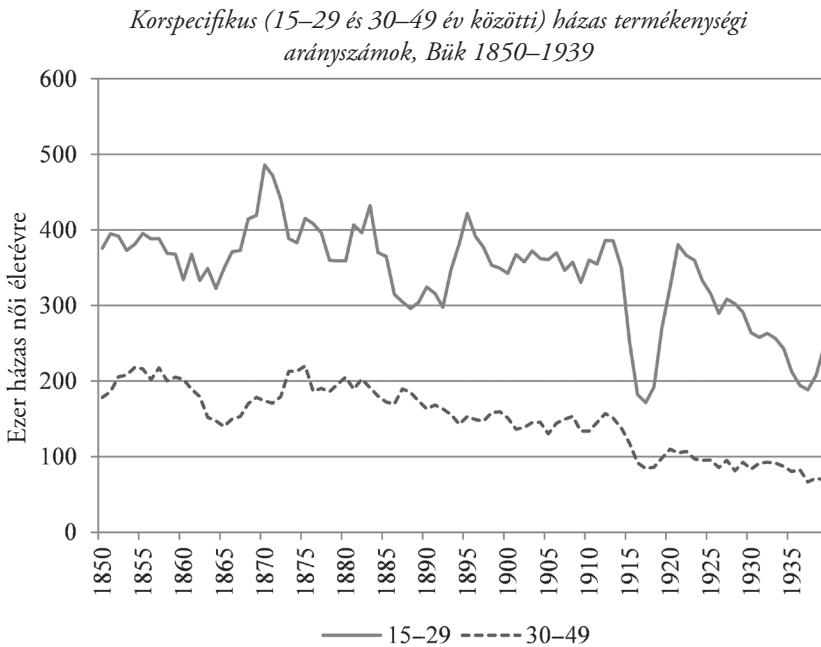
2. ábra

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

Megj.: Szaggatott vonal jelzi az évenkénti értékeket, folyamatos vonal az ötéves mozgó átlagokat.

3. ábra

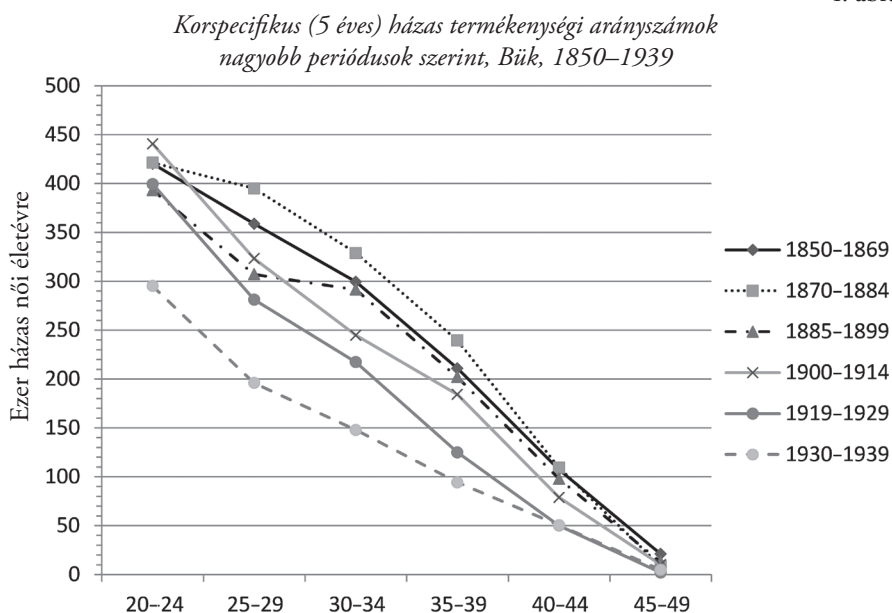

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

de különösen a fiatal korosztályokén – jól beazonosítható az első világháború hatása, hiszen a fiatal nőtlen és házas férfiak távolléte éppen a legfiatalabb korcsoportokban csökkenti drasztikusan a házasságkötés és gyermekvállalás lehetőségét. A 30–49 éves női termékenység ciklikus ingadozásait az 1880-as évektől egyértelműen egy trendszerű csökkenés váltja fel, a korcsoport termékenysége 1880 és 1939 között 200 ezrelékről 70 ezrelék körüli értékre csökken. Vagyis a gyermekvállalási kedv trendszerű csökkenése az idősebb női korcsoportokban kezdődött, és vált egyre meghatározóbbá, ami a gyermekszám-specifikus születéskorlátozás egyre szélesebb körű elterjedésére utal. A legfiatalabbak gyermekvállalási hajlandósága ezzel szemben szélsőségesen ingadozott, és ezekben felismerhetők a gazdasági konjunktúrák hatásai. Az 1870-es évekbeli gazdasági modernizáció ösztönzőleg hatott a gyermekvállalásra (és feltehetően a családalapításra is), ugyanakkor az 1860-as évek, az 1880-as évek második fele, majd az első világháború és a nagy gazdasági világválság éveit alatti mély zuhanások a gyermekvállalás bizonytalan gazdasági körülmények közötti halasztására utalnak.

A 4. ábra az ötéves korcsoportokra bontott női házas termékenységi arányszámokat mutatja nagyobb történelmi periódusok szerint, az első világháború éveinek kivételével. Az életkor szerinti hatások itt már jóval pontosabban kirajzolódnak. A két szélső történelmi időszak összehasonlításából látható, hogy a 25 éven felüliek házas termékenysége közel a felére csökken a vizsgált időszak alatt. Ezt igazolja a 20–49 éves kor közötti teljes házas termékenységi arányszám (THTA)

4. ábra

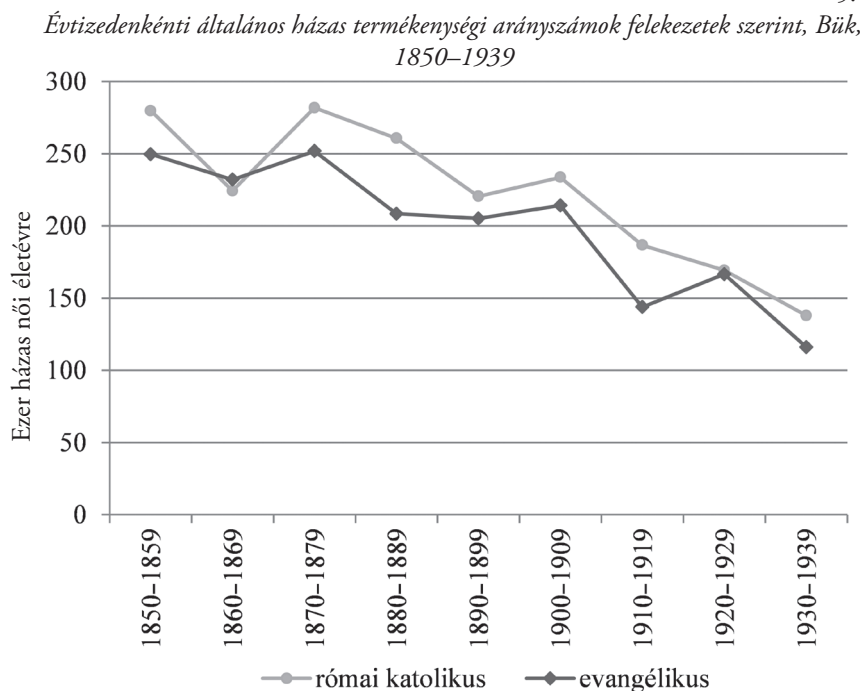
Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

is, amelynek értéke a vizsgált nagyobb periódusokban 7,2-ről fokozatosan 3,9-re, míg a 25–49 éves kor közötti THTA 5,0-ről 2,5-re csökkent. Eközben a nők első házassági átlagos életkora 22-ről 23-ra emelkedett, vagyis realisabb azt feltételezni, hogy az átmenet előtt a 22 és 49 év között házasságban élt nők átlagos gyermekszáma 6–7 között lehetett, és innen csökkenhetett le a 3-as közeli értékre.

Az 1885 előtti görbék alakja domború, a későbbi időszakoké viszont fokozatosan homorúvá válik, ez utóbbi jellemző a születéskorlátozó népességek sajátja. Az 1870–1884 közötti időszakban a 25–39 évesek házas termékenysége emelkedik látványosan, azt követően viszont épp ez utóbbiak körében figyelhető meg az időszakra hangsúlyosabbá váló csökkenés. A jelenség mögött ismételt a gyermekszám-specifikus születéskorlátozás működése sejthető, vagyis amikor a házaspárok egy adott gyermekszámot elérve a további születések megakadályozását választják. Kivételt jelent ez alól az 1930-as időszak és az itt nem mutatott első világháború éveit, amikor a legfiatalabbak gyermekvállalási hajlandósága is erőteljesen lecsökken.

Lássuk ezek után a termékenységcsökkenés felekezeti-társadalmi dimenzióit. Az 5. ábra a felekezetek szerint részletezett általános házas termékenységi arányszámokat mutatja évtizedenként. Az ábra egyértelműen jelzi, hogy az evangélikusok körében a gyermekvállalási kedv rendre alacsonyabb volt a római katolikusokénál a vizsgált időszak szinte teljes egészében.

5. ábra

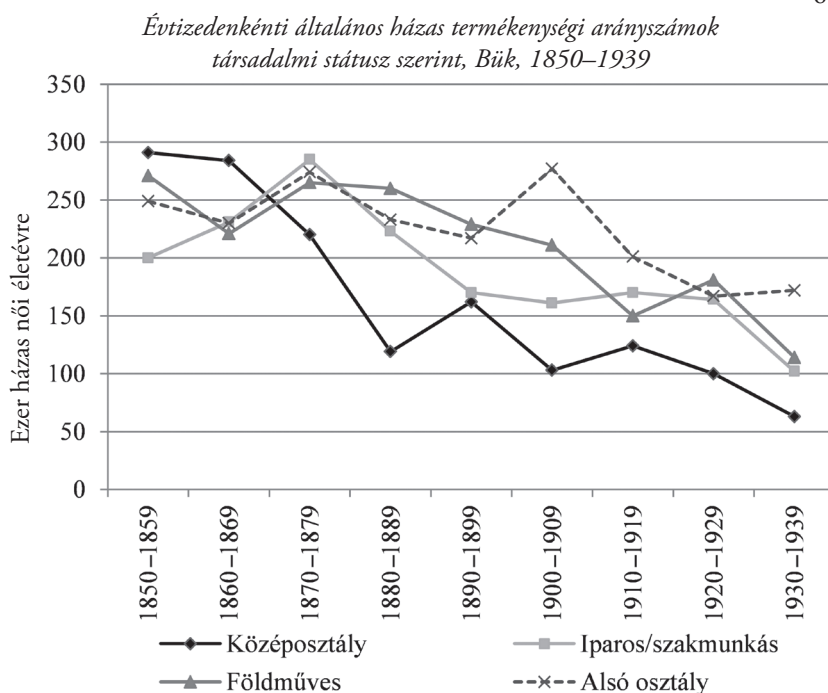

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

A 6. ábra a társadalmi státusz szerinti általános termékenységi arányszámok évtizedenkénti változását mutatja. A 19. század hatodik és hetedik évtizedében, vagyis a demográfiai átmenet előtt a legmagasabb termékenység a középosztályt jellemezte, míg a legalacsonyabb az iparosok/szakmunkásoké volt, középütt pedig a földművesek és az alacsonyabban képzett munkások helyezkedtek el. Az 1870-es évektől kezdve a középosztály gyermekszáma hirtelen lecsökkent, és némi késleltetéssel követte őket a többi csoport, előbb az iparosok/szakmunkások, később a földművesek, és legvégül az alsó osztályok. A gazdasági modernizációval párhuzamosan szétartó társadalmi folyamat indult el, amelynek jellemzője, hogy a helyi társadalom felső és alsó rétegeinek gyermekszáma élesen eltért egymástól. A szétartó folyamatot az első világháború megtörte ugyan, és a két világháború közötti évek már az alsó társadalmi rétegek körében is a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésének időszaka, de az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti különbségek a vizsgált időszak végén is meghatározók.

A házassági termékenység leíró statisztikájának másik lehetséges eszköze a születési intervallumok elemzése. Az 5. táblázat az adott történelmi időszakban egy újabb születéssel lezárt születési időintervallumok hosszát (években) mutatja felekezet és társadalmi-foglalkozási csoportok szerint. A születési intervallumok rövidülnek az iparosodás időszakában, majd elnyújtottabbá válnak a két világhá-

6. ábra

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

ború között, kevés különbséggel az egyes felekezetek között. Vagyis a gyermekszám időszak közepi emelkedése a rövidebb intervallumokkal, a két világháború közötti csökkenése viszont a hosszabb intervallumokkal magyarázható. A születések közötti intervallumok különböző mértékben ugyan, de mindegyik társadalmi csoportban emelkednek az időszak végére. Ezek alapján joggal állíthatjuk, hogy a születések későbbre halasztása, az egyes születések közötti intervallumok nyújtása a termékenységsökkenés egyik fontos mechanizmusaként működött.

5. táblázat

*Adott történelmi időszakban lezárt születési intervallumok átlagos hossza (években)
felekezet és társadalmi státusz szerint, Bük, 1850–1939*

A. Felekezet

	1850–1869	1870–1884	1885–1899	1900–1914	1915–1918	1919–1929	1930–1939	1850–1939	N
Evangélikus	2,85	2,64	2,52	2,40	3,29	2,79	2,94	2,66	1526
Római katolikus	2,63	2,37	2,57	2,36	3,52	2,77	3,04	2,59	2350
Izraelita	–	–	3,21	2,85	4,25	2,48	2,87	3,13	18
Együtt	2,72	2,48	2,56	2,38	2,46	2,77	3,00	2,62	
N	751	845	716	791	152	360	279	3894	

B. Társadalmi státusz

	1850– 1869	1870– 1884	1885– 1899	1900– 1914	1915– 1918	1919– 1929	1930– 1939	1850– 1939	N
Középosztály	2,75	2,16	3,35	2,53	2,95	2,67	3,69	2,73	140
Iparos/ szakmunkás	2,39	2,42	2,76	2,44	3,35	3,25	3,49	2,66	457
Földműves	2,81	2,47	2,43	2,42	3,94	2,61	2,91	2,6	1854
Alsó osztály	2,73	2,54	2,62	2,3	3,17	2,83	2,92	2,62	1443
Együtt	2,72	2,48	2,56	2,38	2,46	2,77	3,00	2,62	
N	751	845	716	791	152	360	279	3894	

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

Megj.: Lezárt születési intervallumok. Egynél nagyobb sorszámú születések.

SZÜLETÉSEK KÖZÖTTI IDŐINTERVALLUMOK: ESEMÉNYTÖRTÉNETI ELEMZÉS

A fentiekben bemutatott leíró statisztikák felekezetek és társadalmi csoportok szerinti különbségei a csoportok egymástól eltérő összetételéből is adódhatnak. A differenciák pontosabb azonosítását és megértését a születések közötti intervallumok többváltozós elemzése nyújthatja. A 6. táblázat az elemzésben használt változók százalékos megoszlásának értékeit, a szakaszonként konstans eseménytörténeti modellekkel becsült relatív születési kockázatokat, illetve ez utóbbiak statisztikai szignifikanciaértékeit tartalmazza.

Lássuk elsőként az alapmodell eredményeit. Az alsó osztályok referenciakategóriához viszonyítva alacsonyabb gyermekvállalási kockázat jellemzi a középosztályt (az újabb születés relatív kockázata 36 százalékkal alacsonyabb, és az eredmény statisztikailag szignifikáns) és az iparos/szakmunkás csoportot, míg a földművesek gyermekvállalási mintázata nem tér el lényegesen az alsó osztályokétól. Az evangélikus felekezet 0,8 százalékkal csökkenti a gyermekvállalási kedvet, az eredmény azonban nem szignifikáns, vagyis a leíró statisztikákban megfigyelt felekezetek szerinti különbségek döntően eltérő csoportjellemezőkből (kor- és társadalmicsoport-összetételből) adódnak, és nem felekezeti sajátosságokra vezethetők vissza. A történeti időszakok hatásait vizsgálva látható a gyermekvállalási kedv korábbi időszakhoz képest szignifikáns emelkedése az iparosodás felfutásának időszakában, majd az azt követő visszarendeződés, végül pedig a születési kockázat húszas–harmincas években megfigyelhető 30, illetve 50 százalékos csökkenése. A legutóbb született gyermek halála a referenciakategóriához – a gyermek életben van – képest szignifikánsan mintegy háromszorosára növeli egy újabb születés kockázatát, ami azt jelzi, hogy a csecsemő- és gyermekhalandósági viszonyok javulásának fontos szerepe lehetett a termékenységszökkenésben.

6. táblázat

Az elemzésben használt változók statisztikai megoszlása (a kockázati idő százalékában) és az eseménytörténeti modellekkel becsült relatív születési kockázatok, Bük, 1850–1939

	Százalék	Alapmodell		Interakciós modell	
		Relatív kockázat	p	Relatív kockázat	p
Társadalmi státusz					
Alsó osztályok	34,33	1	ref.	1	ref.
Középosztály	5,42	0,64	0,000	1,36	0,213
Iparos/szaktmunkás	12,51	0,89	0,151	1,18	0,311
Földműves	47,74	1,00	0,949	1,10	0,379
Felekezet					
Római katolikus	57,34	1	ref.	1	ref.
Evangélikus	41,62	0,92	0,117	0,92	0,119
Izraelita	1,04	0,67	0,184	0,84	0,583
Történeti időszak					
1850–1869	15,94	1,00	ref.	1	ref.
1870–1884	16,57	1,17	0,013	1,24	0,042
1885–1899	17,05	0,98	0,755	1,01	0,902
1900–1914	19,14	0,95	0,474	1,14	0,247
1915–1918	6,47	0,46	0,000	0,54	0,000
1919–1929	12,95	0,69	0,000	0,81	0,131
1930–1939	11,89	0,50	0,000	0,70	0,014
Nő életkora					
15–24	9,27	1,00	ref.	1	ref.
25–29	18,96	0,69	0,000	0,69	0,000
30–34	20,99	0,54	0,000	0,54	0,000
35–39	19,25	0,39	0,000	0,39	0,000
40–49	31,53	0,14	0,000	0,14	0,000
Legutóbb született gyermek					
Életben van	93,48	1	ref.	1	ref.
Meghalt	6,52	3,33	0,000	3,35	0,000
Interakciók					
Középosztály* 1870–1884				0,55	0,056
Középosztály* 1885–1899				0,40	0,017
Középosztály* 1900–1914				0,30	0,001
Középosztály* 1915–1918				0,99	0,984
Középosztály* 1919–1929				0,29	0,002
Középosztály* 1930–1939				0,22	0,002
Iparos/szakképzett* 1870–1884				0,93	0,739

	Százalék	Alapmodell		Interakciós modell	
		Relatív kockázat	p	Relatív kockázat	p
Iparos/szakképzett* 1885–1899				0,77	0,255
Iparos/szakképzett* 1900–1914				0,66	0,072
Iparos/szakképzett* 1915–1918				0,70	0,273
Iparos/szakképzett* 1919–1929				0,69	0,152
Iparos/szakképzett* 1930–1939				0,44	0,004
Földműves* 1870–1884				0,95	0,738
Földműves* 1885–1899				1,06	0,705
Földműves* 1900–1914				0,84	0,238
Földműves* 1915–1918				0,77	0,251
Földműves* 1919–1929				0,90	0,552
Földműves* 1930–1939				0,68	0,042
Frailty		0,28	0,000	0,27	0,000
Születési intervallumok		5131		5131	
Események	3842	3842		3842	
Kockázati idő	21 279,5	21 279,5		21 279,5	
Chi2		5213,1	0,000	5227,7	0,000

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

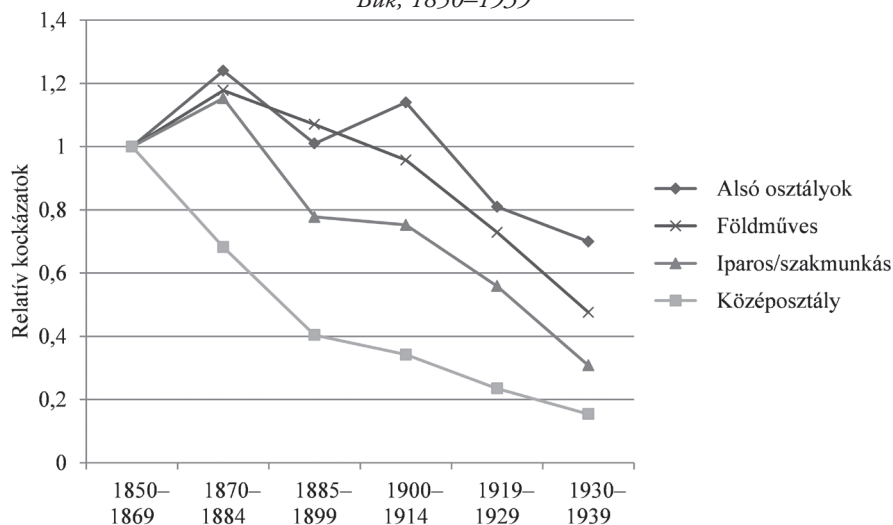
Megi.: Egynél nagyobb sorszámú születések. A 8 évet meghaladó intervallumok jobbról cenzorálva a 8. év végén.

A társadalmi státusz szerinti termékenység és a gyermekvállalás társadalmi mintázatai az interakciós modell eredményeiből rekonstruálhatók. A 7. ábra a termékenység társadalmi csoportok szerinti változását mutatja az interakciós modell eredményei alapján. Az átmenet előtti – 1850–1869 közötti – időszak szolgál referenciakategóriaként mindegyik összehasonlításban. Az alsó osztályokra jellemző relatív kockázatokat és szignifikanciaértékeket a történeti időszak alaphatásait kifejező regressziós együtthatók képezik, a többi csoportra jellemző relatív kockázatokat a történeti időszak és a társadalmi csoport x történeti időszak interakciós hatás regressziós együtthatóinak szorzatai adják. Ezek alapján igazolódni látszik, hogy a kiscsaládos mintaváltás egyértelműen a helyi középosztályhoz köthető, akik körében ez az 1870–1884-es időszakban kezdődik, és válik egyre hangsúlyosabbá a későbbi időszakokban. Igazolódni látszik tehát a nemzetközi szakirodalom azon állítása, miszerint a termékenységsökkenésben a felsőbb társadalmi csoportok voltak a kezdeményezők. Az új mintának a társadalom többi csoportjában való elterjedése jól nyomon követhető: a termékenységsökkenés az iparosok/szakk munkások körében a századforduló körüli évtizedekben, míg a földműves- és az alsó osztályok körében a két világháború között kezdődik. A kirajzolódó kép tehát hasonló ahhoz, amelyet az általános termékenységi arányszámok esetében korábban már láthattunk (6. ábra).

7. ábra

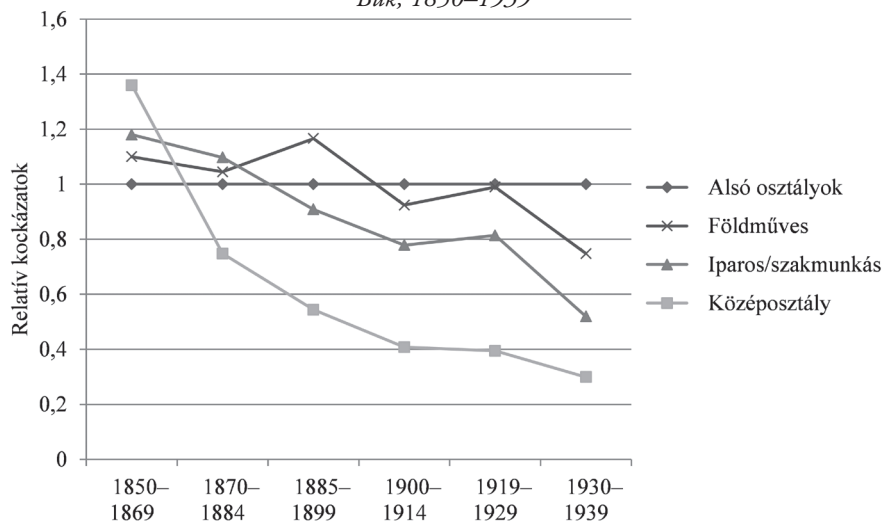
A történelmi időszak termékenységre gyakorolt nettó hatásai társadalmi státusz szerint, Bük, 1850–1939

Megj.: A számítások a 6. táblázaton alapulnak, az alaphatást és az interakciós hatást kifejező regressziós együtthatók szignifikanciaértékeit lásd az 6. táblázatban.

8. ábra

A társadalmi státusz termékenységre gyakorolt nettó hatásai történelmi időszak szerint, Bük, 1850–1939

Megj.: A számítások az 6. táblázaton alapulnak, az alaphatást és az interakciós hatást kifejező regressziós együtthatók szignifikanciaértékeit lásd a 6. táblázatban.

A termékenységsökkenés társadalmi dimenzióinak másik aspektusát a gyermekvállalás társadalmi mintázatainak vizsgálata képezi. A 8. ábra a társadalmi státusz gyermekvállalásra gyakorolt hatásait mutatja történeti időszakonként, a számítás ezúttal is az interakciós modell alapján készült. A 8. ábra a 7. ábrától abban különbözik, hogy itt a referenciacsoportot mindegyik periódusban az alsó osztályok jelentik. Az 1850–1869 közötti időszakra jellemző relatív kockázatok és szignifikanciaértékek a társadalmi csoport alaphatásait kifejező regressziós együtthatók, míg a későbbi periódusok értékei a társadalmi státusz és a társadalmi státusz x történeti időszak interakciós hatások regressziós együtthatóinak szorzatai. A demográfiai átmenet előtt a középosztály termékenysége a legmagasabb, az alsó osztályoké a legalacsonyabb, középen az iparosok/szakmunkások és földművesek csoportjaival. Az átmenet folyamán a gyermekvállalás társadalmi mintázatai alapvetően átalakulnak. A 20. század elején a gyermekvállalási hajlandóság a középosztály körében 50 százalékkal, az iparosok/szakmunkások körében pedig 30 százalékkal alacsonyabb, mint az alsó osztályok esetében, a földművesek gyermekvállalása viszont ekkor még nem különbözik szignifikáns módon az alsó osztályokétól. Az 1930-as években a társadalmi mintázatok még inkább szétartóbbá válnak: a gyermekvállalási kockázatok a középosztály körében már 70 százalékkal, az iparosok/szakmunkás csoportok körében 48 százalékkal, a földművesek körében pedig 25 százalékkal alacsonyabbak, mint az alsó osztályok körében. A demográfiai átmenet előtt tehát az alsó osztályok születési intervallumai a leghosszabbak, a középosztályé a legrövidebbek, vagyis az utóbbiak a leginkább, míg az előbbieket a legkevésbé esélyesek a demográfiai reprodukcióra. Az átmenet előrehaladtával párhuzamosan a társadalmi ranglétra magasabb fokain állók születési intervallumai fokozatosan kitolódnak, a rövid intervallumok pedig egyre inkább az alsó osztályok jellemzőjévé válnak.

* * *

Jelen tanulmány a gyermekvállalás felekezeti és társadalmi mintázatainak módosulásait követte nyomon egy nyugat-dunántúli, felekezetiileg vegyes településen az 1850 és 1939 közötti időszakban. A kérdés korábbi – döntően makroléptékű – megközelítése helyett a hangsúly az egyházi anyakönyvek individuális és longitudinális adatainak többváltozós feldolgozására került. A vizsgálat a következő eredményekkel árnyalta a termékenységi átmenettel kapcsolatos eddigi ismereteket. A vizsgált településen a termékenység csökkenése nem kizárólag a gyermekszám szerinti születéskorlátozás mentén valósult meg, hanem abban a születések közötti intervallumok meghosszabbítása, vagyis a születések későbbre halasztása is jelentős szerepet játszott. A termékenységsökkenésben, és döntően annak két világháború közötti szakaszában, a legfiatalabb női korcsoportok is kivették a részüket. Az evangélikus családok gyermekvállalási hajlandósága némiképp elmaradt a római katolikus családokétól, ez a különbség azonban teljes egészében a felekezeti csoportok eltérő demográfiai és társadalmi-foglalkozási összetételével magyarázható. A demográfiai átmenet társadalmi csoportonként eltérő

időzítéssel zajlott le. Az átmenet előtt az első születést követő születési intervallumok a helyi középosztály körében rövidebbek voltak, vagyis ez utóbbi csoportok nagyobb reprodukciós eséllyel bírtak, mint a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjein állók. A demográfiai átmenet során viszont a kicsisalados mintaváltást éppen a helyi középosztály kezdeményezte. Őket követték a későbbi évtizedekben előbb az iparos/szaktmunkás, majd a földműves és végül az alsó osztályok csoportjai. A kicsisalados minta társadalmi csoportok szerinti eltérő átvétele azt eredményezte⁵⁴, hogy az átmenet során a gyermekvállalásban tapasztalható társadalmi differenciák egyre hangsúlyosabbakká váltak, egy társadalmilag szétartó folyamat zajlott le. A konvergencia jelei a vizsgált időszak végén sem láthatók: a gyermekvállalás társadalmi hierarchiájában középen elhelyezkedő – iparos/szaktmunkás és földműves – csoportok termékenysége közeledett ugyan a helyi középosztályokéhoz, de a társadalmi ranglétra két szélső csoportja – a helyi középosztály és az alsó osztályok – közötti különbségek tovább mélyültek, és meglehetősen szilárdnak bizonyultak. A folyamatban levő kutatás egyik közeljövőben megoldásra váró feladata, hogy a fenti eredményeket ütköztesse a termékenységcsökkenést magyarázó domináns elméletek előfeltevéseivel.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XXXII-23-h KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, 1910, 1920, 1930.

Mikrofilmtár (X)

A 1692, A 1696: Bükri római katolikus egyházközség anyakönyvei, 1700–1895.

A 2609, A 2610: Bükri evangélikus egyházközség anyakönyvei, 1784–1895.

B 1762: Az 1857. évi népszámlálás felvételi ívei, Sopron megye.

A 3515: Csepregi izraelita egyházközség anyakönyvei, 1886–1895.

MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára (GyMSMLS)

IV. B. 254. a. Sopron Vármegye Középponti Választmányának iratai 1861. Képviselőválasztási névjegyzékek 1861.

IV. B. 255. Sopron Vármegye Középponti Választmányának iratai 1865.

IV. B. 256. c. Sopron Vármegye Középponti Választmányának iratai 1867–1869. Képviselőválasztói névjegyzékek 1867–1869.

IV. B. 404. c. Sopron Vármegye Törvényhatósági Bizottsága Közponi Választmányának iratai 1872–1944. Képviselőválasztói névjegyzékek 1872–1944.

MNL Vas Megyei Levéltára (VaML)

Polgári anyakönyvek másodpéldányai: Bükri anyakönyvek, 1895–1980.

⁵⁴ Ezek az eredmények lényegi hasonlóságot mutatnak a dél-svédországi mikrovizsgálatok eredményeivel (Bengtsson–Dribe 2014: 519–521).

Társadalomkutatási Intézet (TÁRKI)

Andorka Rudolf-irathagyaték. 1/a. A családrekonstrukciós vizsgálatok jegyzetei, 36–39. d.

MSTKÚS 1904: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*. 2. kötet. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

MSTKÚS 1913: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*. 48. kötet. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

MSTKÚS 1925: Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*. 71. kötet. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

MSTKÚS 1934: Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*. 86. kötet. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Szabó József 1975: *A büki iskola fejlődésének története*. Kézirat. Büki Városi Könyvtár.

Szabó József 1985: *Bük község másfél évszázada*. I–II. Kézirat. Büki Városi Könyvtár.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ájus Ferenc 2010: Születésszám, modernizáció, vallás és birtokelaprózódás Erdélyben, 1900–1910. *Demográfia* (53.) 2–3. 135–156.

Andorka Rudolf 1969 [2001]: A dél-dunántúli egykekeutatók története. *Statisztikai Szemle* (47.) 12. 1245–1257. Második megjelenés: In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 13–29.

Andorka Rudolf 1975 [2001]: Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság* (18.) 6. 45–61. Második megjelenés: In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 30–57.

Andorka Rudolf 1981 [2001]: A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (18–19. század). *Ethnographia* (92.) 1. 94–110. Második megjelenés: In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 101–126.

Andorka Rudolf 1987: *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Andorka Rudolf 1988: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. KSH NKI, Budapest.

Andorka Rudolf 1991a: Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* (102.) 1–2. 120–146.

Andorka Rudolf 1991b: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok első eredményei. In: *Történeti Demográfiai Füzetek* 9. KSH NKI, Budapest, 35–41.

- Andorka Rudolf 1996: Egy különleges házassági minta: a Sopron megyei Bük község evangélikus egyházközsége a XIX. században. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 8–16.
- Benda Gyula 2006: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 67–76.
- Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. 2004: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA–London.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2014: The historical fertility transition at the micro level: Southern Sweden 1815–1939. *Demographic Research* (30.) 17. 493–534.
- Blossfeld, Hans-Peter – Golsch, Katrin – Rohwer, Götz 2007: *Event History Analysis with Stata*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.
- Bodó, Béla 2001: Progress or National Suicide: the Single-Child Family in Hungarian Political Thought, 1840–1945. *Hungarian Studies Review* (28.) 1–2. 185–208.
- Breschi, Marco – Esposito, Massimo – Mazzoni, Stanislao – Pozzi, Lucia 2014: Fertility transition and social stratification in the town of Alghero, Sardinia (1866–1935). *Demographic Research* (30.) 28. 823–852.
- Breschi, Marco – Fornasin, Alessio – Manfredini, Matteo 2014: Patterns of reproductive behavior in transitional Italy: The rediscovery of the Italian fertility survey of 1961. *Demographic Research* (29.) 44. 1227–1260.
- Brown, John C. – Guinnane, Timothy W. 2007: Regions and Time in the European Fertility Transition: Problems in the Princeton Project's Statistical Methodology. *Economic History Review* (60.) 3. 574–595.
- Bukodi Erzsébet 2004: *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párvalasztás Magyarországon*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.
- Coale, J. Ansley – Watkins, C. Susan (eds) 1986: *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Cummins, Neil 2013: Marital fertility and wealth during the fertility transition: rural France, 1750–1850. *The Economic History Review* (66.) 2. 449–476.
- Dányi Dezső 1991: Demográfiai átmenet 1880–1960. In: *Történeti Demográfiai Füzetek* 9. KSH NKI, Budapest, 187–231.
- Dányi Dezső 1994: Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–1930. In: *Történeti Demográfiai Füzetek* 13. KSH NKI, Budapest, 111–200.
- Demény, Paul 1968: Early Fertility Decline in Austria-Hungary: a Lesson in Demographic Transition. *Daedalus* (97.) 2. 502–522.
- Dribe, Martin – Oris, Michel – Pozzi, Lucia 2014: Socioeconomic status and fertility before during, and after the demographic transition: An introduction. *Demographic Research* (31.) 7. 161–182.
- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába*. I. kötet. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Guinnane, Timothy W. 2011: The Historical Fertility Transition: A Guide for Economists. *Journal of Economic Literature* (49.) 3. 589–614.

- Gutmann, Myron – Alter, George 1993: Family Reconstitution as Event History Analysis. In: Reher, David – Schofield, Roger (eds): *Old and New Methods in Historical Demography*. Clarendon Press, Oxford, 159–177.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2003: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gyurác Ferenc 2000: *Bük*. Száz Magyar Falu Könyvesháza KHT., [Budapest].
- Henry, Louis – Blum, Alain 1988: *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Koloh Gábor 2013: Demográfiai válság az Ormánságban. Családrekonstrukciós eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből. *Korall* (13.) 54. 104–117.
- Kovács Alajos 1923: Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle* (1.) 3–4. 65–79.
- Kovács Alajos 1936: Az egyke pusztítása a Sárközben. *Magyar Statisztikai Szemle* (14.) 11. 905–919.
- Livi-Bacci, Massimo 1986: Social-Group Forerunners of Fertility Control in Europe. In: Coale, Ansley J. – Watkins, Susan C. (eds): *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 182–200.
- Lundh, Christer – Kurosu, Satomi 2014: *Similarity in Difference. Marriage in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Maloney, Thomas N. – Hanson, Heidi A. – Smith, Ken R. 2014: Occupation and fertility on the frontier: Evidence from the state of Utah. *Demographic Research* (30.) 29. 853–886.
- Németh Sándor 2014: *Bük és Csepreg összehasonlító településföldrajza*. PhD-disszertáció. Pécsi Tudományegyetem.
- Öri Péter 2009: Demográfiai átmenetek a 20. században. A demográfiai viselkedés tér szerkezetének változásai a történeti Pest megye területén, 1900–2001. *Demográfia* (52.) 1. 31–54.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. KSH NKI, Budapest.
- Pakot Levente 2014: Gyermekvállalás a demográfiai átmenet idején Nyugat-Dunántúlon. 1970-es retrospektív termékenységi adatok mikro-demográfiai elemzése. In: Öri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 247–270.
- Skirbekk, Vegard 2008: Fertility trends by social status. *Demographic Research* (18.) 5. 145–180.
- Szél Tivadar 1930: *A házasságok termékenysége Budapesten*. (Budapest Főváros Statisztikai Közleményei 60/2.) Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest.
- Thirring Lajos 1936: Adalékok a házas termékenység 1930. évi statisztikájához. *Magyar Statisztikai Szemle* (14.) 8. 667–693.
- Thirring Lajos 1941: Foglalkozási sajátosságok és házas termékenység. In: Thirring Lajos: *Tanulmányok az 1930. évi népszámlálás köréből*. Stephaneum, Budapest, 61–77.
- Thirring Lajos 1959: Vizsgálódások a termékenység alakulásának foglalkozási, társadalmi-gazdasági jellegzetességeiről. *Demográfia* (2.) 1. 54–73.
- Tsuya, O. Noriko – Wang, Feng – Alter, George – Lee, James Z. 2010: *Prudence and Pressure: Reproduction in Europe and Asia 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA.

- van Leeuwen, Marco H. D. – Maas, Ineke 2010: *HISCLASS: A Historical International Social Class Scheme*. Leuven University Press, Leuven.
- van Leeuwen, Marco H. D. – Maas, Ineke – Miles, Andrew 2002: *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven University Press, Leuven.
- van Poppel, Frans – Derosas, Renzo 2006: Introduction. In: Derosas, Renzo – van Poppel, Frans (eds): *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Springer, Dordrecht, 1–19.
- Vásáry, Ildikó 1989: The sin of Transdanubia: the one-child system in rural Hungary. *Continuity and Change* (4.) 3. 429–468.
- Vézina, Hélène – Gauvreau, Danielle – Gagnon, Alain 2014: Socioeconomic fertility differentials in a late transition setting: A micro-level analysis of the Saguenay region in Quebec. *Demographic Research* (30.) 38. 1097–1128.

Gondolatok Tóth István *Pannoniai vallástörténetéről*

Tóth István: Pannoniai vallástörténet.

L'Harmattan, Budapest, 2015. 251 oldal.

Tóth István pannoniai vallástörténetének kézírata 2004 után keletkezett, formailag a szerző nagydoktori disszertációjának javított változata, az opponensi vélemények figyelembevételével.¹

2004 óta (sőt a nyugat-európai római régészetben és vallástörténetben már az 1990-es évektől kezdve) ugyan radikális változások történtek a római vallás, kultúra és vaskori előzményei, a romanizáció mint történelmi folyamat, vagy akár az úgynevezett keleti kultuszok, akár a korai kereszténység egyes jelenségeinek értelmezésében, Tóth István műve azonban számos szempontból ma is aktuális. Gondolatait, ötleteit, kreativitását nem vetette alá aktuális külföldi divatok, iskolák, „izmusok”, paradigmaváltó publikációgyárak,² befolyásos teoretikusok „kötelező” módszertani követelményrendszereinek. Mint ahogy Török László akadémikus kiváló nekrológiájában maga is megemlékezett róla, életében egyébként is érzéketlen volt minden hierarchiára.³ Ebben a vonatkozásban mindenféleképpen követendő példa a 21. század fiatal régész és vallástörténész generációi számára.⁴

¹ A javított kézirat, csakúgy, mint a bőséges illusztrációanyag sajtó alá rendezése, megjelentetése mindenekelőtt a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének, Fekete Mária, Csabai Zoltán és Szabó Ernő áldozatos munkájának érdeme, miközben köszönet illeti Szabó Ádám, Szabó András, Agócs Nándor és Neményi Réka szakmai segítségét is.

² Ezekhez hasznos áttekintés, jóllehet az ősrégészet perspektívájából: Meier–Tillesen 2014: 11–247, bőséges további irodalommal.

³ Török 2007: 203.

⁴ Negyedéves régészhallgató koromban rendszeresen jártam konzultálni Bónis Évához. Éva néni azonban egy idő múlva nyugtalanná vált: valami hiányzott belőlem, valami szellemi többlet. Mit tudok Pannonia vallási életéről, Iuppiter Dolichenusról, Mithrasról és a többiekről? Hallottam-e a Pécssett tanító Tóth Istvánról, olvasom-e a Specimina Novában a pécsiek cikkeit? Hamarosan kandidátusi védése lesz, okvetlenül menjek el, és hallgassam meg, mit mond, nagyon szeretne engem ott látni. Természetesen elmentem, inkább kíváncsiságból, mint meggyőződésből, meghallgattam Tóth Istvánt... Nem sokkal később jártam Harmatta János és Bollók János professzorok filológiai szemináriumaira, ahol nyugtázták régészet iránti vonzódásomat, de ott is szóba került az általuk is reklamált szellemi többlet: hol marad az olvasmányaim között Kádár Zoltán, Kerényi Károly és – ismét csak – Tóth István? Nélkülük nincs Magyarországon ókortudomány! Pár évvel később személyesen is találkoztam Tóth Istvánnal, az Aquincumi Múzeum egyik rendezvényén. Érdeklődve hallgatta, hogy antik görög–római kísértet-históriákkal foglalkozom, és – az ókortörténet forrásaiba és módszertanába fáradhatatlan kitartással bevezető tutorom, Németh György mellett – azon kevesek közé tartozott, akik láttak perspektívát ebben a témában. Néhány évvel később, 2004-ben már közös kutatási projektben találtam magam egykori kollégiumi társammal és latin szakos évfolyamtársammal, az antik asztronómiában és asztrológiában járatos László Leventével, valamint Tóth István foga-

I. FEJEZET: A HÁROM KÁRPÁT-MEDENCEI RÉGIÓ, ÉS AMI RAJTUK TÚLMUTAT

Tóth István vallástörténetének egyik többször is visszatérő, rögtön munkája első fejezetében felvázolt alapkoncepciója az, hogy a Kárpát-medence anyagi és szellemi kultúrájának meghatározó jelenségei a kora vaskorban és a római korban három földrajzi régióban különíthetők el. Az eraviscus és azalus *civitasok* népesége által lakott Északkelet-Pannonia, a noricum kapcsolatokot sejtető Nyugat-Pannonia a borostyánkőút zónájával, valamint egy egyértelműen balkáni kulturális kapcsolatrendszerrel rendelkező dél-dunántúli régió a Balatontól délre. A szerző jó érzékkel megírt érvelésének köszönhetően első olvasásra (de még másodikra) is meggyőzőnek tűnhet ez a felosztás, vannak azonban mindhárom régióban olyan lelet típusok és ábrázolások, amelyek – analógiák nyomán szépen kirajzolódó kapcsolatrendszerük alapján – makacsul ellenállnak mindenféle földrajzi alapon lehatárolt regionalitásnak. Tóth István régiói tehát kultúrtörténeti szempontból valóban fontosak, de az általa is hangsúlyozott félelmetes hegyek, mocsarak, éjjelenként riogató szellemlények baljós közelsége ellenére is átjárhatóak. Csak néhány példa: az úgynevezett Szárazd-regölyi kincsből jól ismert kerék alakú amulettek, csakúgy, mint a kocsitemetkezések dionysikus bronzdíszítményei nemcsak a Balkán, hanem Nyugat-Európa felé is jól adatolt kapcsolatrendszerrel rendelkeznek.⁵ Eközben Barkóczi László kutatásai nyomán jól adatoltak az úgynevezett áldozati jelenetek ábrázolásainak Kis-Ázsia irányába visszakövetethető balkáni kapcsolatai.⁶

Különösen érdekes Tóth István gondolatmenete a pannoniai térség szent hegyeiről. Jól tudta, hogy ezek a hegyek, akár feltételezett, akár forrásokban biztosan adatolt kultikus-közösségi központokként szerte a birodalom területén előfordultak. Jól ismerhette a vallásfenomenológiai megközelítésekhez egészen a közelmúltig vonzó német ősrégészek munkáit is, akik a hegyek, mint különleges természeti adottságokkal rendelkező helyszínek szent hely jellegét hangsúlyozták, akár régészeti bizonyítékok hiányában is, különösen, ha azt a helyet a római korban, sőt egészen a (kora) középkorig bármilyen kultikus tisztelet övezte.⁷ Dunántúli feltételezett szent hegyeink (Észtergom, Várhegy, Pannonalma, Gellért-hegy) mint Pfaffenberghez hasonló, talán kelta eredetű közösségi

---

dott fiával és szellemi örökösével, Szabó Ádámmal. A „projektertermékhez” (*Mithras és misztériumai*) maga Tóth István írta az előszót (László–Nagy–Szabó 2005: 5–10.) Először Szabó Ádám, majd – évekkel később – Csabai Zoltán és Szabó Ernő kérésére 2014 őszén ismerkedtem meg közelebbről Tóth István nagydoktori disszertációjának javított, sajtó alá rendezett, fotókkal ellátott kéziratával, ami lehetővé tette számomra, hogy még mélyebben elmerüljek a pannoniai vallástörténet Tóth István által prezentált világában, amely kulcsfontosságú aspektusokra hívta (hívja) fel a mai Pannonia-kutatás figyelmét.

5 Kiernan 2007: 168; Mráv 2009: 81–86.

6 Barkóczi 1982: 18–49.

7 Ezekhez jó összefoglalás: Meier–Tillesen 2014: 60–69, további irodalommal.

központok azonban egyelőre makacsul őrzik titkukat: szentélykörzet, kultikus központ funkciójuk egyértelmű régészeti alapon nyugvó bizonyítása a későbbi generációk kutatóira marad.

II. FEJEZET: A VARÁZSLATOS BOROSTYÁN: MOBILITÁS, KÖZÖSSÉG, KOMMUNIKÁCIÓS HATÓERŐK

A borostyán és a belőle készült tárgyak varázslatos vonzereje akár a bronzkori, vaskori vagy római kori közösségekben vitán felül áll nemcsak Tóth István, hanem a későbbi kutatás számára is.⁸ Abban is igaza volt, hogy a borostyánkőút, mint bronzkor óta releváns útvonal a Mediterráneum és a Baltikum közötti kommunikáció egyik fő színtere a vallási eszmék, gondolatok, technológiák, kulturális javak terjedése szempontjából.⁹ Az már nem Tóth István hibája, hogy az osztrák kutatás az utóbbi években szkeptikusabban ítéli meg az Augustus idején annektált noricum királyság igényes bronzszobrokkal berendezett késő vaskori magdalensbergi nagy szentélyének kultikus-kulturális központ szerepét, amely a Tóth István által bemutatott noricum vallási-kulturális diffúzió epicentruma Nyugat-Pannonia irányába. Sőt még az önálló késő vaskori noricum királyság létezése is megkérdőjeleződött, legalábbis a Magdalensberg megalapítását megelőző időszakban.¹⁰ Amennyiben – akár az újabb magdalensbergi ásatások ismeretében – még sincs elegendő bizonyíték arra, hogy a görög mitológia, vagy akár a késő vaskori színezetű vallási elképzelések (például Isis-Noreia alakja kapcsán) egyértelműen és kizárólag Noricumból terjedtek a borostyánkőút menti városok irányába, Tóth István modelljét nem feltétlenül cáfoló, inkább csak árnyaló alternatív megoldás is felmerül. A nyugat-pannoniai városok köemelekein, sírkövein felbukkanó mitológiai alakok, jelenetek (az 1. századtól egészen a Severus-korig terjedő keltezéssel)¹¹ ahhoz a hellenisztikus, kora császárkori kulturális koinéhoz is tartoz(hat)nak, amely a (nem csak római polgárok számára fontos) római identitáshoz sok szállal kapcsolódó *paideia*, mint szocializációs közeg¹² terjedését jelzik, mindenekelőtt Italia irányából. Az itáliai eredetű szokást tükröző,

⁸ Bouzek 2009: 132–141, különösen 138.

⁹ Két apró megjegyzés csupán: a borostyán a Kr. u. 1. század elején ritka luxuscikknek számított Itáliában, nagy mennyiségű kereskedelme mindenekelőtt az 1. század második felében érezhető. A borostyánkőúton érkező nyers borostyán legjelentősebb, igényes luxustárgyakat, ékszereket gyártó feldolgozó műhelye Aquileiában működött: Palavestra–Krstić 2006: 68–71. A másik megjegyzés az, hogy a Tóth István által hivatkozott halomsíros temetők messzebb vannak a borostyánkőúttól, és arra sincs bizonyíték, hogy az idetemetkező közösségek aktívan részt vettek volna a borostyánkereskedelemben. Gabler Dénes vizsgálatai nyomán tudjuk, hogy a centuriáció idején szorultak hátrébb a halomsírokba temetkező közösségek Savaria nyugati-északnyugati *territoriuma* irányába: Gabler 1996: 239–247.

¹⁰ Gassner–Jilek–Ladstätter 2002: 65–69; Strobel 2012: 205–214, további irodalommal.

¹¹ Balla–Buocz–Kádár–Mócsy–Szentlélek 1971: 58–73; Nagy 2012a: 59–60, további irodalommal.

¹² Rüpke 2013: 263.

Észak-Itáliában mindenekelőtt az 1. századra jellemző síroktatók még a 2. század első felében is jelen vannak a balácai mauzóleum külső körítőfalán,¹³ az effajta (korábban retardációnak tekintett) kronológiai csúszások az itáliai analógiákkal rendelkező bronzszobrocskák keltezésében is kimutathatók. A tamási *lararium* szobrai, különösen a pompeji analógiák nyomán Fortunaként is értelmezhető Concordia¹⁴ – Thomas Edit véleményével egyezően – még keltezhető a Flavius-korra.¹⁵ Mindez nem kérdőjelezi meg, legfeljebb csak kronológiai szempontból árnyalja a római etnikai és kulturális identitások nyugat-pannoniai térnyerésének Tóth István által bemutatott folyamatát.

III. FEJEZET: MÍTOSZOK ÉS RÍTUSOK NYOMÁBAN A VASKORTÓL A RÓMAI KORIG

Tóth István vallástörténete harmadik fejezetében különleges időutazásra hívja meg olvasóit: a korai és középső császárkori pannoniai sírköveken, síremlékeken gyakorta előforduló vadászjelenetek, halotti lakoma (illetve áldozati) jelenetek, kocsiutazást, asztrális szimbólumokat ábrázoló jelenetek változatos, egymással időnként kombinálható ikonográfiai programjainak közvetlen előképeit a Kr. e. 7. századi Sopron, várhelyi és várishegyű urnák bekarcolt díszítései közt keresi. Az időben meglehetősen távoli analógiák gondos összehasonlítása azt a célt szolgálja, hogy rekonstruálhatók legyenek a Kárpát-medencében olyan kora vaskori eredetű őslakos vallási és túlvilági elképzelések, amelyek megmaradtak egészen a kora császárkorig, egyfajta ablakot nyitva Pannonia lakóinak az évszázadok történeti és kulturális változásai ellenére is megőrződő szellemi kultúrájára.

Az efféle ablakokat sokkal könnyebb becsukni, mint kinyitni: nem véletlen, hogy a közép-európai kora vaskori ikonográfia kutatói alapvetően inkább kora vaskori (legfeljebb késő bronzkori), időnként a Mediterráneum, Hellász és Itália felé kacsintgató analógiák segítségével próbálják megfejteni a bekarcolt alakok értelmét.¹⁶ Ennek ellenére egy újabb, témába vágó összefoglalás nem zárkózott el attól, hogy a császárkori ábrázolások előzményeit a vaskorban keresse (például a kocsiutazás esetében), de egyúttal markánsan hangsúlyozta a római kori reliefek és a hozzájuk kapcsolódó vallási elképzelések közvetlen észak-itáliai előzményeit is.¹⁷ A kora császárkori sírművészet specifikusan célorientált (a halál gondolatkörének, valamint a megrendelők egyéni igényeinek, asszociá-

¹³ Nagy Levente: Chronologische Probleme des Tumulus von Balácsa. Előadás a Palágyi Sylvia tiszteletére rendezett balácai konferencián 2014 őszén.

¹⁴ de Franciscis é. n. 74.

¹⁵ Thomas 1963: 6–10.

¹⁶ Két példa: Eibner A. 2012: 159–194; Eibner C. 2012: 195–206, mindkét tanulmányban további irodalommal.

¹⁷ Jerem 2007: 126–127.

cióinak is többé-kevésbé teret adó) szimbólumkészlete valóban nehezzé teszi két, ebben az esetben funerális kontextusba helyezhető, hasonló jelenetet bemutató ábrázolás azonos értelmezését. Egyetlen példa csupán: a 2. században népszerű vadászjeleneteket a sírköveken, síremlékeken ma is lehet, mert már az ókorban is lehetett retrospektív (a halott szeretett vadászni), prospektív (az „égi vadászmezőkön” vadászik), vagy akár az újabban egyre elterjedtebb státusorientált (megengedhette magának, hogy vadásszon) értelmezésben szemlélni. Népszerűségüket újabban mégis a vadászat ábrázolásának általános, divatszzerű elterjedésével szokás magyarázni, amely – mindenekelőtt Hadrianus idejétől kezdve – a római művészet számos műfajában (vagy ahogyan mostanában mondani szokás: kommunikációs médiumaiban) egyszere jelentkezett.¹⁸

Ez a példa természetesen nem azt akarja sugallni, hogy a vaskori Kárpát-medence lakói nem szerettek vadászni. Sokkal inkább azt, hogy mennyire nehéz helyzetben van az értelmező, amikor egy-egy szimbólum vagy ábrázolás mögött felsejlő egyéni vagy közösségi motivációkat, vagy akár a motivációk (az adott társadalom normarendszerétől nem teljesen független) teljes láncolatát meg kívánja fejteni, különösen akkor, amikor ezek a motivációk korszakról korszakra változhatnak, más hangsúlyokat nyerhetnek. Egy másik jó példa az értelmezés nehézségeire az üstben megfőzött gyermek alakja köré szövődő orphikus asszociációk kérdése. Az orphikus mítoszok és túlvilági elképzelések kutatása éppen Tóth István halála óta vált a görög vallástörténet egyik zászlóshajójává (módszertani szempontból inkább állatorvosi lovává). Sajnos ma még semmilyen jel nem mutat arra, hogy a titánok által megfőzött gyermek Dionysos mítosza a hozzá kapcsolódó orphikus tanítások teljes (vagy akár csak részleges) spektrumával létezett volna a Kr. e. 6. századot megelőzően,¹⁹ így felhasználható lehetne-e egy Kr. e. 7. századi ábrázolás értelmezésére. Üstszerű edény és egy fejfelé bedobott emberalak látható a gundestrupi ezüstüst E jelű (újabb számozás szerint C 6574. számú) lemezén: ez a korábban sokféleképpen értelmezett jelenet kelta kulturális környezetben az orphikus mítosz helyett talán jobban használható alternatív analógia, annak ellenére, hogy mind készítési helye (valahol Közép-Európában), mind keletzése a késő vaskoron (újabban inkább a kora császárkoron) belül bizonytalan.²⁰

IV. FEJEZET: SILVANUS ARCAI: KIÚT AZ *INTERPRETATIO ROMANA* CSAPDÁJÁBÓL?

Silvanus a pannoniai istenvilág legrejtélyesebb alakja: itáliai eredetű istenség volt-e, vagy a Kárpát-medencében élő késő vaskori lakosság által tisztelt ismeretlen nevű isten, akit csak a római korban azonosítottak Silvanusszal? Tóth Ist-

¹⁸ Miličević Bradač 2005: 259–268.

¹⁹ West 1983: 143–148; Edmonds 1999: 35–73; Betegh 2004: 340–341, további irodalommal.

²⁰ Nielsen et al. 2005: 52–54.

ván lényeges megállapítása szerint a végletesen egyszerűsítő *interpretatio romana* mögött őslakos istenek sokasága húzódik meg, jó érzékkel mutatta meg az isten többféle aspektusát, arculatát: *Silvanus magnus, domesticus, silvestris, tutor finium, bellator, herbarius, anticessor, mammula*. Talán csak egy lényeges arculat hiányolható a felsorolásból: *Silvanus viator*, az úton lévők védelmezője, illetve az isten – *viator*hoz, csakúgy, mint a rejtélyes *Quadruviae*-hez is egyaránt kapcsolható khtonikus aspektusa, amelyre Tóth Endre hívta fel a figyelmet.²¹ *Silvanus* és *Diana* ma már misztikusnak tűnő, Pannonia egykori lakói számára bizonyosan jobban érthető, Tóth István által is feltételezett kapcsolatához egy újabb adalék *Diana* csákvári barlangszentélyének topográfiai vizsgálata. A 2009-ben Fehér Bence és Szabó Ádám által bejárt barlangban látott felirattörödékek és falra karcolt szimbólumok a két istenalak termékenységgel kapcsolatos aspektusait helyezik előtérbe.²²

V. FEJEZET: EGY JÚNIUSI ÜNNEP FORGATAGA, ÉS MINDAZ, AMIT NEM TUDUNK RÓLA

A magyar római provinciális régészet egyik tagadhatatlanul legjelentősebb felfedezése volt a bölskei *Iuppiter Teutanus*-oltárok bűvárrégészeti feltárása, publikálása és vallástörténeti értékelése, amelyben Tóth István is részt vett.²³ A *civitas eraviscorum* által felállított *aquincumi* oltárokon szereplő rejtélyes ünnep, június 11-e, amelyet a *carnuntumi Pfaffenbergen, Iuppiter Optimus Maximus K(arnuntinus)*-szentélyében²⁴ is megünnepeltek, kutatók hosszú sorát készítette különféle elméletekre, véleménynyilvánításra. Tóth István több ellenérvet sorolt fel a történeti eseményeket, közigazgatási változásokat előtérbe helyező azonosításokkal szemben. Nemcsak az esőcsodához nem kapcsolódhat a nagy nap (már csak kronológiai okokból sem), de nem lehet sem *Savaria capitoliumának* (illetve Pannonia első tartománygyűlésének) alapító dátuma sem: *Savariában* ismereteink szerint nem ünnepezték, és az istent nem *Iuppiter Capitolinusként* tisztelték. Nem lehet a két *pannoniai municipium* alapításának napja sem, mert egyik városban sem a *forumon* ünnepezték *Iuppiter Karnuntinust* és *Teutanust*. Meggyőző volt ezért számára a naptári alapú következtetés: június 11-e a kelta kultúrkörben másutt is ünnepezt nyári napforduló volt, amely csak a mi *Gergely-naptárunkban* esik június 24-ére, 13 nappal későbbre. Értelmezését még Kovács Péter, a *Bölske-kötet* aprólékosan szigorú recenzense sem sorolta be a nyilvánvalóan cáfolható ötletek közé, bár a *pfaffenbergi* ünnepet a *szentélykör-*

²¹ Tóth 1980: 93–101.

²² Fehér 2010: 188–206.

²³ Szabó–Tóth 2003.

²⁴ Kovács Péter a *Bölske-kötet* recenziójában fel is hívta Tóth István figyelmét arra, hogy *IOMK* nem feloldhatatlan, a *Karnuntinus* jelző *Ioan Piso* katalógusának 52. számú feliratán teljesen ki van írva. Kovács 2004: 202.

zetet felügyelő canabae szervezetére hivatkozva nem tartja őslakos kelta jellegűnek (miközben magát Teutanus istent ő is kelta eredetűnek tekinti).²⁵

A pannoniai kelta eredetű nevekről írt monográfiájában Wolfgang Meid is jó ötletnek tartotta Tóth István naptári értelmezését azzal a megszorítással, hogy a napév és a Iulius Caesar-féle naptár időtartama közötti különbségek 200 év alatt még csak egy-két napos elcsúszást eredményeznek, nem 13 napot. Az ellentmondást úgy igyekezett áthidalni, hogy egy több napon át tartó ünnepet feltételezett, hivatkozva a coligny naptárra, ahol valóban találhatóak több napig is eltartó kelta ünnepek.²⁶

Iuppiter Teutanus oszlopon álló ábrázolásának kapcsolatrendszere – a Szépvölgyi útról előkerült híres példa alapján – a galliai és germaniai Iuppiter-oszlopok irányába vezet. Tóth István ezt a kapcsolatrendszert részleteiben nem vizsgálta, a későbbi kutatás számára azonban fontossá válhatnak a részletes ikonográfiai vizsgálatok, különösen amióta kiderült, hogy a Pfaffenberg Iuppiter-szobrai galliai–germaniai kapcsolatokkal rendelkező, gigászokat legyőző Iuppiter-szobrokként rekonstruálhatók.²⁷

VI. FEJEZET: AMIKOR RÓMA MÁR NEM KÉTSÉGBEESETT VOLT. RÓMA RETTEGETT

Tóth István vallástörténetének különösen innovatív és elgondolkodtató fejezete a pannoniai provinciák történetének kétségkívül jelentős fordulópontjához, a markomann háborúkhöz kapcsolódó, általában pestisként értelmezett járványt és annak népeségritkító, egyszersmind demoralizáló hatását mutatja be: amikor Róma már nem kétségbeesett volt. Róma rettegett. Valóban érthető és logikus lenne a markomann háborúk utáni időszakra keltezhető, forrásokkal, gyógyvizekkel kapcsolatos dedikációkat és fejlesztő beruházásokat a Severus-korban tisztelt istenek gyógyító aspektusaival kapcsolatba hozni. Még akkor is, ha a szentélyek többsége már a markomann háborúk előtt is működött és az Isis–Serapis-dedikációk – főképpen a Ripa Pannonica mentén – jórészt a Severus-korra (gyakran Caracalla idejére), nem kizárólag Marcus Aurelius és Commodus idejére (a járványhoz közvetlenebbül kapcsolódva) keltezhetők.²⁸ Ma már talán túlzott optimizmusnak tűnik Barkóczy László 1984-ben publikált álláspontja is,²⁹ amely szerint a császárkori funerális művészet ikonográfiai repertoárjába, szimbólumkészletébe jól illeszkedő, Intercisában másodlagos (akár harmadlagos) kontextusokban talált mitológiai jeleneteket ábrázoló reliefek egy

²⁵ Kovács 2004: 202–203.

²⁶ Meid 2005: 57–58, 61.

²⁷ Kremer 2005: 329–336.

²⁸ Povdin 2015: 321–322.

²⁹ Barkóczy 1984: 170–194.

gorsiumi emlékmű vagy egyéb létesítmény díszítményei lennének.³⁰ Ettől függetlenül kreatív és innovatív ötlet a mindmáig titokzatos, vitatott értelmezésű táci szentélykörzet gyógyhelyként, gyógyító szentélyként történő értelmezése, amelyben vajmi keveset segítenek a korábban a romterülethez kötött, de mind csupán másodlagos kontextusból ismert feliratok.

Már Tóth István nagydoktori kéziratának lezárása után publikálta Kovács Péter nagydoktori disszertációját, amely az esőcsodára vonatkozó írott és képi források szisztematikus aprólékossággal elvégzett elemzése.³¹ Harnuphis, akinek egy Cassius Dio-forráshely alapján³² Tóth István lényeges szerepet tulajdonít az esőcsoda előidézésében, kétségtelenül feliratos forrással igazolható történelmi személy. Az esőcsoda szövevényes historiográfiai hagyományhalmazában és a háborúk nem kevésbé szövevényes kronológiájában rendet tenni igyekvő Kovács Péter joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy Marcus Aurelius sztoikus világképének megfelelően jelenthette azt a *senatus*nak, hogy az isten (Iuppiter) megmentette a két kutyaszorítóba került legiót. Az isten vagy istenség egyes számban való megnevezése utat nyithatott az istent keresztény istennel azonosító ókeresztény historiográfiai hagyománynak is.³³ Így mind a római, mind az egyiptomi, mind a keresztény szálon futó cselekményalternatívának meglehetett a maga jól felfogott érdekében hirdetett igazsága, amely „igazságok” talán már csak a pozitivistá szemléletmódjával küszködő, mindenáron a valóban megtörtént eseményeket rekonstruálni akaró történészt vagy régészt zavarják.³⁴ Talán hasonló dolog történhetett, mint 315-ben, amikor a római *senatus* Constantinus tiszteletére emeltetett diadalívének feliratán a császár *instinctu divinitatis* győzött három évvel korábban. Ez az istenség az akkor még többségükben nem keresztény senatorok számára Sol Invictussal volt azonos, de a keresztények Krisztust látták benne.³⁵

VII. FEJEZET: ISIS EN OCCIDENT

Ez a címe egy 2004-ben megjelent tanulmánykötetnek, amely Italia és a nyugati provinciák egyiptomi istenekre vonatkozó emlékeit gyűjtötte össze és értékelte.³⁶ Tóth István kéziratának lezárása után már nem tudta figyelembe venni ezt a publikációt, amely csupán a gondos aprólékossággal felsorolt emlékek rövid értékelését nyújtotta, nem vesztett vele sokat. Az emlékek telefonkönyvszerű felsorolása

³⁰ Nagy 2007: 89–106; Nagy 2012a: 60, további irodalommal.

³¹ Kovács 2005.

³² 71. 8–10.

³³ Kovács 2005: 139–153.

³⁴ Ehhez a kérdéskörhöz módszertani szempontból fontos adalék Sággy 2005: 28–31, további irodalommal.

³⁵ Salzman 2016: 11–45.

³⁶ Bricault 2004. A Duna-vidéki emlékek átfogó értékelése, amely Tóth István korábbi tanulmányaira is gondosan hivatkozik: Budischovsky 2004: 176–184.

helyett Apuleius Isis-könyvének egzotikus rítusai elevenednek meg a *Vallástörténet* lapjain, pannoniai provinciákból előkerült tárgyi emlékek alapján. A titokzatos beavatáson kívül³⁷ szinte minden rítus, minden mozzanat megjelenik egy-egy tárgyon keresztül, bár ezek nem mind Iseumokból származnak, kontextusuk sokszor bizonytalan.

A Sosztarits Ottó által újramezített *Iseum savariense* ásatások 2001-től számos új adatot szolgáltatottak Pannonia talán legimpozánsabb, hihetetlen gazdagságú templomáról, amelyek hol megerősítették, hol árnyalták Tóth István korábbi megállapításait.³⁸ Így a rekonstruált Iseumban folytatódhat, újabb publikációkban folytatódik is az Apuleius Pannonicus-projekt, az Aranyszámár híres leírásainak megelevenítése.³⁹

VIII. FEJEZET: SZÍRIAI JÖVEVÉNYEK, DOLICHENUS PAPJAI A POLITIKAI-KULTURÁLIS PROSPERITÁS SZOLGÁLATÁBAN?

Tóth István korábbi Dolichenus-kutatási eredményeinek jó érzékkel megírt összefoglalása ez a fejezet. A vizsgálódások középpontjában – Hadrianus-kori előzmények után – a markomann háborúk utáni gazdasági felvirágzás felirat-állító főszereplői, katonák, városi tanácsnokok, gazdag *augustalis*ok állnak. Közülük kerültek ki azok a szíriai jövevények, akik a kommagénéi eredetű Iuppiter Dolichenus papjaival együtt a Severus-dinasztia támogatói és egyúttal haszonélvezői voltak. A pannoniai provinciák és városok, például Aquincum gazdasági és társadalmi életében nekik tulajdonított domináns szerepet csupán az utóbbi évek kutatásai árnyalták.⁴⁰ Auctoradatok híján alkalmasint feliratok, valamint a leginkább a Duna–Rajna-vidék provinciáiban, Italiában és Kommagénében adatolt szentélyek gazdag leletanyaga alapján vázolható fel Iuppiter Dolichenus tiszteletének története Hadrianus korától a 3. század közepéig, amelyben Tóth István lényeges szerepet tulajdonít Pannoniának. Egy Héródianus-szöveg hely nyomán⁴¹ a szíreket nem kedvelő Maximinus Thrax császár idején rombolták volna le szisztematikusan Iuppiter Dolichenus szentélyeit a Duna-vidéken 235 után, Tóth Istvánnak ez az ötlete a mai napig jelen van a magyar kutatásban.⁴² A Mauer an der Url auxiliáris táborának déli szomszédságában előkerült híres depot-lelet, egy közeli Dolichenus-szentély teljes inventárjának értelmezése azonban – mivel a forráshely maga nem bizonyítja, hogy kifejezetten szírekre és Dolichenus-szen-

³⁷ Amely még Gwyn Griffiths aprólékos, de alapvetően mégis az egyiptológus és nem az antik vallástörténész szemléletével megírt kommentárjának (különösen: Griffiths 1975: 297–308) és a kenchreai Iseum ásatási eredményeinek ismeretében is alapvetően a beavatottak titka marad.

³⁸ Mráv 2002, 123–156; Tóth 2005: 233–252; Sosztarits–Balázs–Csapláros 2013: 9–288; Balázs 2014: 95–102.

³⁹ Hódi 2014: 311–320.

⁴⁰ Budai-Balogh 2011: 73–78.

⁴¹ 7.3. 5–6.

⁴² Egy újabb példa: Bartus 2015: 21, 32.

télyekre irányultak volna a Severus-dinasztia bukása után emlegetett szentélyfosztogatások és gyilkosságok – azt a lehetőséget is felvetette, hogy sokkal inkább barbár támadások pusztíthatták el a 3. század közepső harmadában a *limes* menti szentélyeket.⁴³ A kérdés eldöntése, a szentélyek pusztulásához köthető leletanyag részletesebb kronológiai elemzése a későbbi kutatás feladata marad.

IX. FEJEZET: A LEGYŐZHETETLEN NAPISTEN TITKAI

A – Tóth István véleményével egyezően – ma már nem perzsa, hanem római eredetűnek tekinthető⁴⁴ Mithras-misztériumok kialakulásának, valamint a 2. század elején adatolt hirtelen terjedésének okai és összefüggései megfejthetetlen misztériumok maradtak a mai Mithras-kutatás számára is. Tóth István vizsgálódásának középpontjában Poetovio, az illyricumi vármegye központja áll, ahonnan öt mithraeum ismert gazdag leletanyaggal és olyan különleges feliratos emlékekkel, mint a titokzatos Hyacinthus emlékére állított dedikáció, a rejtélyes *elevavit in modum Solis* felirat vagy két daciai legió teljes operatív vezérkarának oltárai, titkos látogatásuk emléke a III. mithraeumban. Elmélete szerint Poetovióban talála volna ki a misztérium kozmológiai, kozmogóniai rendszerét, a mithraikus perszonifikációk gazdag ikonográfiai programjának fő elemeit egy asztrológiában jártas, jelentős vallási műveltséggel rendelkező személy, maga Mithras, az új vallás prófétája. Igaza van abban, hogy okvetlenül egy, az 1. század végén mesterségesen létrehozott komplex vallásról van szó, de az alapító(k) személyazonossága bizonyítékok hiányában mindmáig ismeretlen. A bizonyítás elégtelensége természetesen nem Tóth István hibája, hiszen a nemzetközi kutatásban leginkább elterjedt, nem kevésbé spekulatív kommagénéi–római eredet mellett sem sikerült felvonultatni relevánsabb bizonyítékokat.⁴⁵

Tóth István halála óta több irányba halad a Mithras-kutatás. Továbbra is lehet foglalkozni a szentélyek ábrázolásainak szimbólumrendszerével, a csillag-beszéddel (*star talk*), amelyet ma már egyre inkább a kognitív vallástudomány sokoldalú, de ellentmondásoktól nem mindig mentes módszerével próbálnak dekódolni.⁴⁶ Lehet foglalkozni az önálló csoportidentitással bíró beavatottak és papjaik kapcsolatrendszerével, a szociológiából átvett hálózatelemzés módszereit felhasználva.⁴⁷ Folytatható az egyes városok mithraikus szakrális topográfiájának feltérképezése, különös tekintettel a szentélyek 4. századi sorsára a vizsgált város egyre inkább kereszténnyé váló társadalmában.⁴⁸ Szinte *vates*ként látta

⁴³ Hörig-Schwertheim 1987: 185, további irodalommal.

⁴⁴ Versluys 2013: 248–250, további irodalommal.

⁴⁵ Beck 1998–98: 115–128; László–Nagy–Szabó 2005: 19–122, további irodalommal.

⁴⁶ Beck 2006. Az emlegetett módszerek lehetőségeit és korlátait jól mutatják a 2012. évi *Pantheon* folyóirat 7/1. számának tanulmányai, amelyek mind Roger Beck 2006-ban megjelent monográfiájához kapcsolódnak.

⁴⁷ A módszer lehetőségeit és árnyoldalait jól mutatja Rüpke 2013: 261–277, további irodalommal.

⁴⁸ Módszertani szempontból paradigmaticus: Bjørnebye 2016: 197–212.

Tóth István, hogy Savariában is kell lennie egy mithraeumnak: alig telt el néhány év, Kiss Péter ásatása nyomán elő is bukkant Savaria úgynevezett déli szentélykörzetében, az Iseumtól nem messze északnyugatra egy falfestményekkel díszített épületrészlet, amelyből két mithraikus oltárkő került elő.⁴⁹ A magyar Mithras-kutatás továbbra is fontos feladata lehet Tóth István mithraikus életművének folytatása, természetesen az itt felsorolt irányok eredményeinek és módszereinek figyelembevételével.

A *Pannoniai vallástörténet* egyik leginspirálóbb részfejezete az úgynevezett Duna-vidéki lovasistenek ólomtábláskáinak ikonográfiai alapú elemzése, annak ellenére, hogy csak a legteljesebb ikonográfiai repertoárral rendelkező B típusú táblákkal foglalkozik, amelyeken Sol Invictus ábrázolása is előfordul. Ezekon a 3. század második felére keltezett táblákon jól azonosítható a kozmosz két fővilágítója, a Nap és a Hold, a Dioszkurokra, az (év)kezdetre és végre emlékeztető két lovas, valamint Mars és Venus mint bolygóistenek. Az alsó regiszter közepén a rejtélyes lakomaábrázolást a zodiákus csillagjegyei veszik körül, illetve a nyári égbolt paranatellonjai (zodiákussal együtt felkelő csillagképei) az alsó sorban: a csillagképek teljes sorozata a Kostól a Halakig.

A Quadrata katonai táborának területén talált, Szabó Ádám által 2007-ben publikált ólomtábla elemzése több szempontból is kimutatta, hogy Tóth István jó úton járt, amikor egy általa Sol Invictus Illyricusnak nevezett szoláris istenalak kultuszát sejtette az írott források hiánya miatt közvetlenül nem dekódolható, részben mithraikus ábrázolásokkal rokon ikonográfiai program mögött.⁵⁰ A képmező felső regiszterében Sol Invictus helyett a *Domino* felirat szerepel, a Dominus maga egy helyi eredetű pannoniai szoláris istenség eltitkolt (?) neve lehet:⁵¹ azonosítását Sol Invictusszal elősegíthetik azok az Aurelianus császár idején vert érmek, amelyen a birodalom új államvallásának főistene *Sol Invictus dominus imperii romani* néven szerepel.⁵²

Hol lehetett ennek az Illyricumban népszerű kozmikus istennek a fő szentélye? Tóth István a poetovioi Kastély-hegyen megtalált IV. mithraeumhoz kötött, de sajnos bizonytalan kontextusú nagyméretű relieftöredékre hívta fel a figyelmet, amelyen Sol Invictus pontosan úgy helyezkedik el, mint a B típusú ólomtáblákon, így logikus lehetne a feltételezés: ez az eredetileg 2 méternél is biztosan nagyobb nagy márványrelief lenne Sol Invictus Illyricus eredeti nagy kultuszképe egy IV. mithraeum mellett (?) épült önálló szentélyben, amelynek ikonográfiai programját az ólomtáblák utánozták. Tóth István tudta a legjobban, hogy nemcsak a feliratok, hanem a lényeges ábrázolások is mindig a legfontosabb helyen törtek el. Így talán már sosem fogjuk megtudni, hogy a márványrelief hiányzó részei pontosan megegyeztek-e a tábláskákkal, hacsak elő nem kerül egy újabb töredék...

⁴⁹ Kiss 2014: 27–31.

⁵⁰ Szabó 2007: 95–103.

⁵¹ Szabó 2007: 102.

⁵² Nagy 2012b: 136.

X. FEJEZET: A KÉSŐ RÓMAI PANNONIA: HITVITÁK VAGY KULTURÁLIS KÖLCSÖNHATÁSOK KERESZTTŰZÉBEN?

Tóth István vallástörténetének utolsó fejezete a pogány és keresztény Pannoniát mutatja be a 4. században, amikor már a legyőzhetetlen napisten is idővel legyőzhetőnek bizonyult. A fejezet első felében vázolt egyháztörténeti folyamatok leírása Nagy Tibor nagy műgonddal megírt, ma is nélkülözhetetlen egyháztörténeti szintézisét követi, amelynek egy-egy megállapítását csak az utóbbi években sikerült a korai kereszténységgel foglalkozó újabb egyháztörténeti kutatásnak módosítani, árnyalni (elsősorban Rajko Bratož,⁵³ Baán István,⁵⁴ Perczel István,⁵⁵ Hudák Krisztina⁵⁶ publikációira gondolva). A pannoniai kereszténység történetének meghatározó fejezetei a legutóbb Kovács Péter által alaposan és teljességre törekvően elemzett szenvedéstörténetek,⁵⁷ amelyek közül Irenaeus passiójából Tóth István is idéz, bár nem a Jacques Dolbeau által gondozott legújabb szövegkiadásból.⁵⁸

A pannoniai keresztényüldözések története jelenlegi ismereteink szerint a 303-as és 304-es évekre szűkíthető (a pontos, napokra lebontható kronológia bizonytalan),⁵⁹ amíg 311-ben Galerius császár, majd 303-ban a (tévesen) milánói ediktumnak nevezett megállapodásban Constantinus és Licinius császárok legális vallássá nem nyilvánítják a kereszténységet. A sirmiumi mártírok, az öreg Quirinus vagy a porfír (nem fekete márvány) Aszklépiosz-szobrot, egy „nyomorult ember” képmását kifaragni nem hajlandó pannoniai kőfaragók történetei fennmaradt formájukban már a 4. század második felében, illetve a század végén megerősödő pannoniai keresztény közösségek kollektív emlékezetének termékei.⁶⁰

Az újabb kutatások több ponton árnyalták a 20. századi Pannonia-kutatásban kirajzolódó, Tóth István számára is magától értetődőnek látszó képet, például a Mithras-misztériumok és a kereszténység kapcsolatrendszere,⁶¹ egyes mártírok halálának időpontja és emlékhelyeik azonosítása,⁶² a savariai vándorfestők és a pécsi sírkamrák,⁶³ az alsóhetényi vélelmezett püspökség,⁶⁴ vagy akár a nyugat-pannoniai pogány szentélyek lerombolása⁶⁵ kérdésében.

⁵³ Bratož 2011, további irodalommal.

⁵⁴ Baán 2010: 120–129.

⁵⁵ Perczel 2010: 155–175.

⁵⁶ Hudák 2013, további irodalommal.

⁵⁷ Kovács 2011: 38–128.

⁵⁸ Dolbeau 1999: 205–214.

⁵⁹ Nagy 2012b: 23–33.

⁶⁰ Nagy 2012b: 17–21.

⁶¹ Nagy 2012b: 134–136; Nagy 2012c: 77–79.

⁶² Kovács 2011: 126–127; Nagy 2012b: 28–33, 53–55, 79–80.

⁶³ Hudák–Nagy 2009: 57.

⁶⁴ Tóth 2009: 130–136.

⁶⁵ Pillinger 2011: 138, további irodalommal.

Az itt csak röviden felsorolt problémák ellenére a vallástörténet utolsó fejezete példamutatóan igyekszik felvázolni írott források és régészeti emlékek segítségével azt a folyamatot, amelyben a pogány pannoniai provinciák fokozatosan kereszténnyé válnak a század végéig. Mivel Gáspár Dorottya legutóbbi, teljességre törekvő monográfiája óta⁶⁶ számos új lelet, szempont, módszertani kérdés merült fel, joggal várhatta el Tóth István vallástörténetében⁶⁷ egy új *Pannonia sacra* elkészülését. Sajnos már nem érthette meg a dunántúli kereszténység régészeti emlékeit szisztematikusan összegyűjtő és részletesen elemző „Frühes Christentum in Ungarn” nemzetközi projekt első kutatási jelentését, amely éppen a Pécsi Egyetem *Specimina Nova* folyóiratában jelent meg.⁶⁸

Mindent összevetve, a *Pannoniai vallástörténet* olvasmányosan megírt, nemcsak a szakmai közvélemény és az egyetemi hallgatók, hanem a szélesebb, római kor iránt érdeklődő olvasóközönség számára is vonzó olvasmány. Hiába telt el 2004 óta tizenkét év, íródott nagy mennyiségű, új szempontokat érvényesítő szakirodalom,⁶⁹ Tóth István kreatív ötletei, inspiráló gondolatai a Pannonia-kutatásban továbbra is megkerülhetetlenek maradnak.

Nagy Levente

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baán István 2010: Singidunumi Ursacius és Mursai Valens, az arianizmus pannoniai képviselői. In: Bugár M. István – Pesthy Mónika (szerk.): *Studia Patrum. Ókeresztény szerzők, kortárs kérdések: kulturális diverzitás és antropológia. Válogatás a Magyar Patrisztikai Társaság III. és IV. konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változataiból.* Budapest, 120–129.
- Balla Lajos – P. Buocz Terézia – Kádár Zoltán – Mócsy András – Szentlélek Tihamér 1971: *Die römischen Steindenkmäler in Savaria.* Budapest.
- Balázs Péter 2014: A savariai Isis szentély központi oltárának régészeti kutatásai. In: Balázs Péter (szerk.): *FiRKák III. Fiatal Római Koros Kutatók III. Konferenciakötete, 2008. november 25–27. Szombathely, Savaria Múzeum, 2012. november 15–17. Szombathely, Iseum Savariense.* Szombathely, 95–102.
- Barkóczy László 1982: A keletpannóniai sírsztélék ábrázolásainak délkeleti és keleti kapcsolatai. *Archaeológiai Értesítő* (109.), 18–50.
- Barkóczy László 1984: Az intercisai mitológikus és állatjelenetes domborművek időrendje és felhasználása. *Archaeológiai Értesítő* (111.) 170–194.

⁶⁶ Gáspár 2002.

⁶⁷ Lásd a kötet 777. jegyzetét.

⁶⁸ Nagy 2013: 325–334. A korábban, még 2012-ben elkészült részletesebb jelentés csak 2015-ben jelent meg: Nagy 2015: 19–36.

⁶⁹ E rövid recenzióban (lehet, hogy itt a kitekintés szó jobban illeszkedne) a teljesség igénye nélkül, Tóth István eredeti szempontjaihoz kapcsolódva próbáltam meg kiegészíteni az általa megfestett tablót.

- Bartus Dávid 2015: *Bronzistenek. Római kori figurális bronzplasztika Brigetióban.* (Acta Archaeologica Brigetionensia Ser. I. Vol. 8.) Komárom.
- Beck, Roger 1998: The Mysteries of Mithras: A New Account of Their Genesis. *Journal of Roman Studies* (88.) 115–128.
- Beck, Roger L. 2006: *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire: Mysteries of the Unconquered Sun.* Oxford.
- Betegh, Gábor 2004: *The Derveni Papyrus. Cosmology, Theology and Interpretation.* Cambridge.
- Bjørnebye, Jonas 2016: Reinterpreting the Cult of Mithras. In: Salzman, Michele Renee – Sághi, Marianne – Lizzi Testa, Rita (eds): *Pagans and Christians in Late Antique Rome. Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century.* Cambridge, 197–212.
- Bouzek, Jan 2009: The Amber tradition and the Baltic-Black Sea amber route. In: *Amber in Archaeology. Proceedings of the Fifth International Conference on Amber in Archaeology, Belgrade 2006.* Belgrade, 132–141.
- Bratož, Rajko 2011: Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600). In: Heinrich-Tamáská, Orsolya (hrsg.): *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia.* (Castellum Pannonicum Pelsonense 2.) Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westfalen, 211–248.
- Bricault, Laurent (ed.) 2004: *Isis en occident. Actes du IIème Colloque international sur les études isiaques, Lyon III 16–17 mai 2002.* Leiden-Boston.
- Budai-Balogh Tibor 2011: Iam pridem Syrus in Danuvium defluxit Orontes? Az Aquincum-polgárvárosi szír városnegyed körüli tényekről és tévhitekről. *Ókor* (10.) 3–4. 73–82.
- Budischovsky, Marie-Christie 2004: Témoignages de dévotion isiaque et traces culturelles le long du limes danubien. In: Bricault, Laurant (ed.): *Isis en occident. Actes du IIème Colloque international sur les études isiaques, Lyon III 16-17 mai 2002.* Leiden-Boston, 171–191.
- Dolbeau, François 1999: Le dossier hagiographique d’ Irénée, évêque de Sirmium. *Antiquité Tardive* (7.) 205–214.
- Edmonds, Radcliffe Guest 1999: Tearing Apart the Zagreus Myth: a Few Disparaging Remarks on Orphism and Original Sin. *Classical Antiquity* (18.) 35–73.
- Eibner, Alexandrine 2012: Männer in Waffen: Kämpfer oder Tänzer? In: Anreiter, Peter – Bánffy, Eszter – Bartosiewicz, László – Meid, Wolfgang – Metzner-Nebelsick, Carola (eds): *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of the 70th Birthday.* Budapest, 159–194.
- Eibner, Clemens 2012: Hallstättsche Sagen und Mythen. In: Anreiter, Peter – Bánffy, Eszter – Bartosiewicz, László – Meid, Wolfgang – Metzner-Nebelsick, Carola (eds): *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of the 70th Birthday.* Budapest, 195–206.
- Fehér Bence 2010: Diana’s cave sanctuary in Csákvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* (61.) 185–206.
- Franciscis, Alfonso de é. n.: *The Archaeological Museum of Naples.* Napoli.
- Gabler Dénes 1996: Spätkeltische und römische Siedlungen des 1. nachchristlichen Jahrhunderts im Stadtgebiet von Savaria. *Arheološki Vestnik* (47.) 239–247.

- Gáspár Dorottya 2002: *Christianity in Roman Pannonia. An Evaluation of Early Christian Finds and Sites in Hungary*. (British Archaeological Reports – International Series 1010.) Oxford.
- Gassner, Verena – Jilek, Sonja – Ladstätter, Sabine 2002: *Am Rande des Reiches. Die Römer in Österreich*. Wien.
- Griffiths, J. Gwyn: *Apuleius of Madauros: The Isis-book (Metamorphoses, book XI)*. (Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l' Empire Romain 39.) Leiden.
- Hódi Attila, 2014: Apuleius Savariensis 2. In: Balázs Péter (szerk.): *FirRKák III. Fia-tal Római Koros Kutatók III. Konferenciakötete, 2008. november 25–27. Szombathely, Savaria Múzeum, 2012. november 15–17. Szombathely, Iseum Savariense*. Szombathely, 311–320.
- Hörig, Monika– Schwertheim, Elmar 1987: *Corpus Cultus Iovis Dolicheni (CCID)*. (Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l' Empire Romain 106) Leiden – New York – København – Köln.
- Hudák Krisztina 2013: *A kereszténység története a Kárpát-medencében 374–456 között*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Hudák Krisztina – Nagy Levente 2009: *Megfestett mennysország. Barangolás a pécsi ókeresztény temetőben*. (Örökség füzetek 6.) Pécs.
- Jerem Erzsébet 2007: Interdisciplinarity in Celtic religion: the Eravisci. In: Haeussler, Ralph – King, Anthony C. (eds): *Continuity and innovation in religion in the Roman West*, 1. (Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 67.) Portsmouth, 117–134.
- Kiernan, Philip 2007: Symbols and Substitutes: Some Observations on Ritual Model Objects from the Roman North-West. In: Haeussler, Ralph – King, Anthony C. (eds): *Continuity and innovation in religion in the Roman West*, 1. (Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 67.) Portsmouth, 153–176.
- Kiss Péter 2014: Új adatok Savaria vallási életéhez. In: Balázs Péter (szerk.): *FirRKák III. Fia-tal Római Koros Kutatók III. Konferenciakötete, 2008. november 25–27. Szombathely, Savaria Múzeum, 2012. november 15–17. Szombathely, Iseum Savariense*. Szombathely, 27–32.
- Kovács Péter 2004: Bölske. Römische Inschriften und Funde. (Hrsg. Szabó, Ádám – Tóth, Endre. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II. Ungarisches Nationalmuseum.) Budapest 2003. *Antik Tanulmányok* (48.) 195–206.
- Kovács Péter 2005: *Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk*. (Specimina Nova Supplementum 5.) Pécs.
- Kovács Péter (szerk.) 2011: *Fontes Pannoniae Antiquae un aetate Tetrarcharum I. (A.D. 285–305). Az ókori Pannonia forrásai az I. tetrarchia korában (Kr. u. 285–305.)*. Budapest.
- Kremer, Gabrielle 2005: Die Giganten vom Pfaffenberg bei Carnuntum. In: Sander, M. – Rendić-Miočević, R. (eds): *Akti VIII. Međunarodnog Kolokvija u Proble-mima Rimskog Provincijalnog Umjetničkog Stvaralaštva Zagreb 5–8. V. 2003*. Zagreb, 329–336.
- László Levente – Nagy Levente – Szabó Ádám (szerk.) 2005: *Mithras és misztériumai I–II*. Budapest.
- Meid, Wolfgang 2005: *Keltische Personennamen in Pannonien*. Budapest.

- Meier, Thomas – Tillesen, Petra 2014: Archaeological imaginations of religion from the anglo-german perspective. In: Meier, Thomas – Tillesen, Petra (eds): *Archaeological Imaginations of Religion*. (Archaeolingua series minor 31.) Budapest, 11–247.
- Miličević Bradač, Marina 2005: Diana and the Fawn. In: Sanader, Mirjana – Rendić-Miočević, Ante (eds): *Akti VIII. Međunarodnog Kolokvija u Problemima Rimskog Provincijalnog Umjetničkog Stvaralaštva Zagreb 5–8. V. 2003*. Zagreb, 259–268.
- Mráv Zsolt 2002: Die Fassade des Isis-Heiligtums in Savaria. In: Győry Hedvig (szerk.): *Aegyptus et Pannonia 2*. Budapest, 123–156.
- Mráv Zsolt 2009: Utas két világ között. A helyi elit kocsit tartalmazó temetkezései a császárkori Pannoniában. *Ókor* (8.) 3–4, 78–84.
- Nagy Mihály 2007: *Lapidarium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője*. Budapest.
- Nagy Levente 2012a: Egy intercisai Alkéstis relief és párhuzamai. Halott mitológiai alakok ikonográfiájának problémái a kora császárkori művészetben. In: Bíró Szilvia – Vámos Péter (szerk.): *FiRKák II. Fiatal Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete. 2007. október 9–10. Visegrád – 2009. november 20–29. Komárom*. Győr, 57–78.
- Nagy Levente 2012b: *Pannóniai városok, mártírok, ereklyék. Négy szenvedéstörténet helyszínei nyomában*. (Thesaurus historiae ecclesiasticae in universitate quinqueecclesiensi 1.) Pécs.
- Nagy Levente 2012c: Bemerkungen zum ikonographischen Programm des frühchristlichen Kästchenbeschlags von Császár (Ungarn). *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* (18.) 61–90.
- Nagy Levente 2013: Early Christianity in Hungary: a New Research Project. *Specimina Nova* (21–22.) 325–334.
- Nagy Levente 2015: Die Lage der Erforschung des frühen Christentums in Ungarn im Spiegel eines neuen Projekts. In: Pillinger, Renate (hrsg.): *Neue Forschungen zum frühen Christentum in den Balkanländern*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 484 – Archäologische Forschungen 26.) Wien, 19–36.
- Nielsen, Svend – Andersen, Jan Holme – Baker, Joel A. – Christensen, Charlie – Glastrup, Jens – Grootes, Pieter M. – Hüls, Matthias – Jouttijärvi, Arne – Larsen, Erling Benner – Madsen, Helge Brinich – Müller, Katharina – Nadeau, Marie Josée – Röhrs, Stefan – Stiege, Heike – Stos, Zofia Anna – Waight, Tod E. 2005: The Gundestrup Cauldron: New scientific and technical investigation. *Acta Archaeologica* (København) (76.) 2. 1–58.
- Palavestra, Aleksandar – Krstić, Vera 2006: *Magic of Amber*. Belgrade.
- Perczel István 2010: Az istenismeret útjai Keleten és Nyugaton: az eunomiánus vita. In: Bugár M. István – Pesthy Mónika (szerk.): *Studia Patrum. Ókeresztény szerzők, kortárs kérdések: kulturális diverzitás és antropológia. Válogatás a Magyar Patrisztikai Társaság III. és IV. konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változataiból*. Budapest, 155–175.
- Pillinger, Renate 2011: Frühes Christentum in Nordwest-Pannonien. In: Humer, Franz – Kremer, Gabrielle (hrsg.): *Götterbilder-Menschenbilder. Religion und Kult in Carnuntum. Ausstellung im Rahmen der Niederösterreichischen Landesausstellung 2011 „Erobern – Entdecken – Erleben im Römerland Carnuntum“ im Archäologischen*

- Museum Carnuntinum, Bad Deutsch-Altenburg* 16. April 2011 bis 15. November 2012. Wien, 136–139.
- Povdin, Jan-Louis 2015: Le tropisme isiaque des Séveres: une acmé reconsiderée? In: Bricault, Laurent – Versluys, Miguel John (eds): *Power, Politics and the Cults of Isis. Proceedings of the VIth International Conference of Isis Studies, Boulogne-sur-Mer, October 13–15, 2011*. (Religions in the Graeco-Roman World 180) Leiden–Boston, 300–325.
- Rüpke, Jörg 2013: Individuals and networks. In: Bricault, Laurent – Bonnet, Corinne (eds): *Panthée: Religious transformations in the Graeco-Roman Empire*. (Religions in the Graeco-Roman World 177.) Leiden–Boston, 261–277.
- Sághy Marianne 2005: *Isten barátai. Szent és szentéletrajz a késő antikvitásban*. (Catena monográfiák 7.) Budapest.
- Salzman, Michele 2016: Constantine and the Roman Senate: Conflict, Cooperation and Concealed Resistance. In: Salzman, Michele Renee – Sághy, Marianne – Lizzi Testa, Rita (eds): *Pagans and Christians in Late Antique Rome. Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century*. Cambridge, 11–45.
- Sosztarits Ottó – Balázs Péter – Csapláros Andrea (szerk.) 2013: *A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona – kiállítási katalógus*. (Sistrum Serie A No. I.) Szombathely.
- Strobel, Karl 2012: Das norische Königreich der Kelten – Zwischen Fiktionen und Fakten. In: Raimund, Karl – Leskovar, Jutta – Moser, Stefan (hrsg.): *Interpretierte Eisenzeiten. Die erfundenen Kelten – Mythologie eines Begriffes und seine Verwendung in Archäologie, Tourismus und Esoterik. Tagungsbeiträge der 4. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*. Linz, 205–214.
- Szabó Ádám 2007: Dominus. Újabb ún. „Dunai lovasistenek” ólomtábla Pannoniából. *Arrabona* (45.) 1. 95–108.
- Szabó Ádám – Tóth Endre (szerk.) 2003: *Bölcske. Römische Inschriften und Funde*. (Libelli archaeologici 2.) Budapest.
- Thomas Edit 1963: *Római kori háziszentélyleletek Tamásiból*. (A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Tudományos Füzetek 1963/4) Szekszárd.
- Tóth Endre 1980: Silvanus viator. *Alba Regia* (18.) 91–103.
- Tóth Henriett 2005: Megjegyzések a savariai Iseum domborműveinek kérdéséhez. *Savaria* (29.) 233–252.
- Tóth Endre 2009: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásainak eredményei*. (Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyesület, Helytörténeti Sorozat 8.) Dombóvár.
- Török László 2007: Tóth István. 1944. május 15. – 2006. augusztus 10. *Antik Tanulmányok* (51.) 201–204.
- Versluys, Miguel John 2013: Orientalising Roman Gods. In: Bricault, Laurent – Bonnet, Corinne (eds): *Panthée: Religious transformations in the Graeco-Roman Empire*. (Religions in the Graeco-Roman World 177.) Leiden–Boston, 235–259.
- West, Martin Lichtfield 1983: *The Orphic poems*. Oxford.

Egy „hiánypótló” könyvről

K. Farkas Claudia: Zsidósors Mohácson 1944-ben.

Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar, Pécs, 2015.
119 oldal.

K. Farkas Claudia, a PTE FEEK Szak- és Továbbképző Intézete munkatársának publikációs címjegyzéke szerint neveléstörténeti munkáin túl a magyarországi zsidóság oktatási problémáival, valamint a zsidók üldöztetésének egyházi és jogalkotásai vonatkozásaival foglalkozik. Legújabb könyvében a mohácsiak történetéből a vézskorszakra koncentrálnak. A mohácsi zsidóság történetéről nem sok munka jelent meg ez idáig, talán fél tucat sincs az érdemleges tanulmányok száma. A magyarországi holokauszt helytörténeti feldolgozása számos település vonatkozásában megtörtént, Baranyában a pécsi, mohácsi és siklói eseményekről ismertek írások, az utóbbiról Radnóti Ilona tett közzé egy alapos tanulmányt.¹ A helytörténet átfogó bemutatására a Randolph L. Braham főszerkesztői irányításával létrehozott monumentális mű, *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* vállalkozott.²

Magyarország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállása idején Mohácson Szőnyi Alajos volt a polgármester. A város vezetőjeként a kormányzati rendelkezések felelős végrehajtója volt, s hivatalából következően együttműködött a német megszállókkal, valamint a magyar pénzügyi és karhatalmi szervekkel: a zsidók kifosztását elvégző pénzügyigazgatósággal, a gettókat őrző rendőrséggel és a deportálást végrehajtó csendőrséggel. Az ország más városaihoz hasonlóan a megszállást követő hetekben Mohácson is a tehetősebb zsidó lakosok letartóztatása, a zsidónak tekintett polgárok megjelölése, összeírása, utazásuk tiltása, kifosztása és elkülönítése következett. A megyei jogú városban két gettót létesített a polgármester, egyet a mohácsiak számára, és egyet a Baranyából ide hurcoltak számára; kivéve az április 26–28-a között Siklósra, majd Barcsra vitt határsávbeliakat, és Pécs, illetve a pécsi járás lakosait, akik a pécsi gettó foglyai lettek. A mohácsi gettók kapui május 22-én zárultak be, lakóikat június 29-én szállították Pécsre, ahonnan július 4-én a pécsiekkel, 6-án a vidékiekkel indultak a vonatok Auschwitzba.

K. Farkas Claudia Mohácshoz kapcsolódóan először 1996-ban egy, majd 2010-ben három tanulmányt tett közzé, a holokauszt és a munkaszolgálat helyi eseményeit elbeszélve. Ezeknek a tanulmányoknak mintegy összefoglalásaként jelent most meg a fenti kötet, amelyet szerzője, és őt idézve a Mazsihisz, illetve különböző könyvismertető portálok „hiánypótlónak” neveznek: „A téma feltárása hiánypótló. A könyv elkészítéséhez alapos kutatásokat végeztem és jelentős

¹ Vörös 2007, Radnóti 2007 és Radnóti 2012: 166–215.

² Braham (főszerk.) 2007.

számú primer forrást tártam és használtam fel” (12). A könyv elolvasása során azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a hiánypótlásra vonatkozó megállapítás nem fedi a valóságot.

A K. Farkas Claudia által használt források vizsgálatából úgy látszik, nagyrészt megelégedett azokkal, amelyeket 1996-ig egyetemi hallgatóként megismert, kevés további levéltári kutatással és néhány újabb könyv elolvasásával kiegészítve tudását. Ezek között nem szerepel Radnóti Ilona alapvető tanulmánya³ a mohácsi zsidók 19. századi történetéről, és nem szerepel az a Duna menti kisváros zsidó lakosainak történetét áttekintő, 1944-es tragédiájukat részleteiben feltáró tanulmány sem, amely a Randolph L. Braham által szerkesztett *Tanulmányok a holokausztról* V. kötetében jelent meg.⁴ Pedig feltehetően ismeri az ezeket az írásokat tartalmazó kiadványokat, hiszen Nagy Kálmán dolgozatát idézi *A mohácsi zsidóság történetéből*, és kötete bibliográfiájában megjelöli a *Tanulmányok a holokausztról* IV. kötetét.

Forrásként döntő mértékben két visszaemlékezés mellett a *Mohácsi Hírlap* című helyi újság információit használja, valamint levéltári forrásokat, összesen 26 különböző jelzet alatt található iratot vagy iratcsomót. Vélhetően nem látta azt az adattárat, amelyet Karsai László és Molnár Judit, a Yad Vashem Archives Magyarországi Kutatócsoportja tagjaiként (vezetőiként) állítottak össze a Baranya Megyei Levéltárban, s amely a mohácsi polgármester 1944-es irataiból 24 doboznyit, több száz irat számát és címlírását adja meg.

Komolyabb probléma azonban, ahogyan a szerző a felhasznált forrásokat kezeli, ahogyan a mohácsi zsidók tragédiájának történetét elbeszéli. A szövegben számos ellentmondásba, tévedésbe, felszínes megfogalmazásba ütközünk, az alábbiakban a leginkább szembetűnőket emelem ki. Téved a szerző a zsidók mohácsi betelepülésének körülményei bemutatásában. Radnóti Ilona meggyőzően bizonyította, hogy az első mohácsi zsidó, Füsichel Ferdinánd 1840-ben letelepedési jogot kapott a várostól.⁵ K. Farkas Claudia „bedőlt” a dunántúli, és így a mohácsi zsidók származásáról szóló elavult nézetnek is: „Nagy részük feltételezhetően Galíciából és Oroszországból érkezett, kisebb részük Ausztria nyugati tartományaiából települt át” (18). Ez az információ a *Baranya megye földrajzi nevei* című könyvből származik, az ott megjelölt források azonban nem tartalmaznak ilyen adatot, nem tudni, hogy a *Mohács* című fejezet szerzője mire alapozta feltételezését.⁶ Ha K. Farkas Claudia „hiánypótló” kutatásai során olvasta volna Radnóti Ilona tanulmányát, nem idézte volna a valótlan feltételezést. Radnóti Ilona ugyanis a Baranya Megyei Levéltárban megtalálta és feldolgozta az 1869-es népszámlálás mohácsi zsidókról szóló felvételi íveit, így a mohácsi zsidó lakosok többségéről (78,5% – 83 család, 380 fő) pontos információink vannak: „A 82 családfő közül 77 (94%) Magyarországon született, csupán 5 fő (6%) származott

³ Radnóti 2001, illetve lásd még Radnóti 2012.

⁴ Vörös 2011.

⁵ Radnóti 2012: 140.

⁶ Vö. Pesti (szerk.) 1982: 414.

külföldről. (Galíciából 2, Lengyel-, Cseh- és Morvaországból 1-1 fő).⁷ K. Farkas Claudiának ez a bántó tévedése kétségeket ébreszt annak a célkitűzésének a megvalósításában is, miszerint: „Célom volt, hogy a mikrotörténetet a makroszintű eseményekkel ötvözzem” (12). A könyvben, attól eltekintve, hogy a szerző ismerteti a zsidókkal kapcsolatos fontosabb korabeli rendelkezéseket, ez a módszertani jelleg nem mutatkozik meg. Tévedéséből elég nyilvánvalóan kiderül, hogy tájékozatlan a magyarországi zsidók 18–19. századi migrációját feldolgozó szakirodalomban.⁸

Hibákat vét a szerző a mohácsi zsidók gazdasági szerepének bemutatása során is. Többek között: Jost Jakab gépgyáros (18) és Auber gyógyszerész (sic!) (20) nem volt zsidó. Pauncz Zsigmond neve vélhetően elírás következtében változott „Panucz”-cá (18). Értelmezhetetlen az a megállapítása, amely szerint „[k]iskereskedelem és ipari vállalkozás adott kenyeret többek között a Vida és Schwarcz családnak.” (18) Melyik Vida és melyik Schwarcz családnak? Vida Dezső (1918–1944 között a hitközség elnöke) Béla testvérével gabona- és termény-nagykereskedő volt, fivéreik közül Gyula takarékpénztári igazgató, Lajos járási tiszti orvos. A Vida testvérek Weiszről magyarosították nevüket 1897-ben, apjuk, Weisz Jakab siklósi kereskedő és földbirtokos volt, ő és három fia a Wolf családból házasodott. K. Farkas Claudia szerint a Wolf és Weisz családok a „középpolgárság kategóriájába sorolható gazdagabb kereskedők voltak” (18) – akkor tehát gazdag kereskedők vagy kiskereskedők? Schwarcz család több is volt Mohácson, tagjaik közt található ügyvéd, vendéglős, mészáros, tanító, fateleptulajdonos stb.

K. Farkas Claudia nem elég körültekintő az 1944-es események bemutatásakor sem. Így a baranyai zsidók befogadására kialakított gettó kapcsán három különböző helyszínt ír le, nem árulva el, melyik volt a valóságban: „[a] Szent János utca Király utcától délre eső részei [...] a Duna-parti töltésig” (51), „a Szent János utca, Kígyó utca, Szabadság tér, Kálvin köz, Bocskai utca keleti része, Batthyány utca északi része és a Molnár utca egy része” (53), végül „[a] Szent János utca, Szabadság tér és Kígyó utcák által lehatárolt része” (55). A polgármesteri hivatal első elgondolása valóban a másodikként említett területre vonatkozott (a *Mohácsi Hírlap* a Batthyány utcáról nem tesz említést). A zárt terület létrehozása közben azonban kiderült, hogy a gettólakók közös étkezésről kötelesek gondoskodni, így lakóhelyiségek céljára felszabadulnak a konyhák. Ebből következően a vidékiek számára a Kígyó utca déli házsorát és a Szent János utcának a Kígyó utcától a Kálvin közig terjedő nagyobb részét jelölte ki a polgármester.⁹ A mohácsi zsidók elkülönítésére létrehozott terület a Br. Eötvös utcának a Szentháromság utcától a Vörösmarty utcáig terjedő szakaszán volt, ebben K. Farkas Claudia nem téved (50).

⁷ Radnóti 2012: 150–151.

⁸ Lásd például: Varga 1992; Varga (szerk.) 2005.

⁹ *Mohácsi Hírlap*, 1944. 20. és 21. sz.

A szerző ellentmondásokba keveredik a munkaszolgálatból és a táborokból visszatérők számát illetően. Tihanyi János, a belvárosi római katolikus templom plébánosa 1945 decemberében írt visszaemlékezése¹⁰ – amely K. Farkas Claudia egyik meghatározó forrása – a következő adatokat tartalmazza:

„Mohácsról összesen 1146 zsidót vittek el az állomásra, hogy őket deportálják, s ezek között volt, mint már említettük 534 mohácsi és 612 vidéki. A deportálásból eddig csak 13 mohácsi és ugyancsak 13 vidéki került vissza, a többi tehát, 1120 egyén valószínűleg mind elveszett. Ma Mohácson az áttérteket és a volt munkaszolgálatosokat is beleszámítva összesen 132 zsidó él, és ebből 35 a vidéki.”¹¹

K. Farkas Claudia ezeket az adatokat kritika nélkül átveszi, és többször is közli. Tihanyi János visszaemlékezése 1945 végén íródott, így nem csodálkozhatunk azon, hogy szerzője egyértelműen zsidónak tekinti az áttérteket is, idézésekor azonban illett volna kitérni ennek problematikusságára. Az adatok közötti látszólagos ellentmondást K. Farkas Claudia nem oldja fel: Tihanyi első adata csak a deportálásból visszatérőkre vonatkozik. (Arra nincs adatunk, hogy az áttértek vagy úgynevezett „kivételezettek” közül hányan maradtak Mohácson.) A fentiek mellett további adatokat is közöl, de nem igyekszik tisztázni azokat: „1944 áprilisában [...] a zsidó hitközség lélekszáma 622 fő” (112). „A Mohácsi Izraelita Fiókhitközség névjegyzékébe 1946. július 5-ig 146 fő (102 férfi és 44 nő) kérte a felvételét. Más forrás szerint a városnak 1946-ban 122 (1949-ben pedig 112) zsidó polgára volt” (109–110).

K. Farkas Claudia summája ez: „A zsidóság óriási veszteségeket szenvedett el. A Mohácsról elszállított 564 emberből Tihanyi János szerint 13-an tértek haza” (113). Mint fentebb látjuk, Tihanyi 534 elszállított mohácsiról tud, s az összes visszatérő sem 13 személy volt.

A zsidók több hullámban tértek vissza Mohácsra, legtöbben 1945 nyarán, eleinte volt munkaszolgálatos férfiak. Az első hazatérők megkísérelték feljegyezni az utóbb érkezőket, számba venni a veszteséget. E feljegyzés a 164. sorszámig jut,¹² s vélhetően ez szolgált alapjául a Nagy Kálmán által idézett „Mohácsi Izraelita Fiókhitközség Névjegyzéké”-nek,¹³ vagy ugyanarról van szó. A számozási

¹⁰ Tihanyi 1945. A 123 gépelt oldal terjedelmű szövegből négy oldal foglalkozik a mohácsi zsidókkal: „5. Engesztelési nap és a Gettó /1944. ápr. és jún. 29./” 9–12.

¹¹ Tihanyi 1945: 11.

¹² A mohácsi izraelita hitközség kéziratos jegyzéke. A névjegyzék 1–164. sorszámmal készült. A sorszámzásban hiba van, a 127. és a 142. sorszám közötti számozások – a „helyesbített sorszám” bejegyzés ellenére – hiányoznak, és 6 nevet utóbb kihúztak róla. A dokumentumból – néhány kivétellel – nem derül ki, hogy ki volt munkaszolgálaton, és kit deportáltak, illetve – néhány kivétellel – nem derül ki, hogy ki honnan jött és meddig maradt Mohácson. Hazatérésük utáni lakcímüket feljegyezték. A 84. sorszámtól feljegyezték a hazatérés dátumát, a 92. sorszámtól a hazatérő anyja nevét és születési évét (ez utóbbi az előzőek beírásakor csak esetlegesen), és jegyzet rovatot is nyitottak.

¹³ Nagy 2001: 129.

hibát figyelembe véve és a kihúzott neveket nem számítva a névjegyzék szerint 1946. július 5-éig 144 zsidó tért vissza Mohácsra. Az 1946-os, 122 személyről szóló adat forrása a *Pinkas ha'kehilot*,¹⁴ az 1949. évi adaté pedig a *Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete Statisztikai Osztályának Közleményei*, amely szerint 1949-ben 8 község tartozott Mohácshoz, a 112 személy tehát nem csupán Mohácson lakott: a városban 92 zsidó élt.¹⁵

A veszteség számbavételéhez tudnunk kell, hányan éltek Mohácson a tragédia előtt. Az 1944. áprilisi adat a mohácsi Zsidó Tanácstól származik, a Magyar Zsidók Központi Tanácsának írt jelentésből¹⁶: a 622-es létszám a *hitközséghez* tartozókról szól, amelyhez a mohácsi járás községei is hozzátartoztak, s az adat értelemszerűen nem tartalmazza a kitértek számát. A *Mohácsi Hírlap* által májusban közölt hivatalos adatok (564 mohácsi és 605 vidéki zsidó elhelyezése a gettóban)¹⁷ szinte bizonyosan a 6136/1944. B.M. VII. res. [bizalmas] sz. rendelet értelmében elvégzett összeírásokon alapultak, a mohácsi összeírás azonban nem maradt fenn. A Közellátási Hivatal kérésére az alispán május 12-én jelentette a Baranya területén (Pécs kivételével) élő zsidók számát: 1242 fő, ebből Mohácson 564 fő, a községekben (a pécsi járással együtt) 678 fő.¹⁸ Június elején, már a gettóból hívták be munkaszolgálatra a maradék férfiak nagy részét,¹⁹ erről pontos adatot nem tudunk. Nem tudunk tehát pontos létszámot mondani azokról, akiket június 29-én magyar csendőrök és köztisztviselők marhavagonokba zsúfoltak a mohácsi vasútállomáson. Ha elfogadjuk a mohácsi zsidók deportálás előtti létszámaként az 564-et, és a visszatérők kapcsán a 146-ot, ismerve a kifejtett bizonytalanságokat, akkor azt mondhatjuk, hogy elpusztult Mohács zsidó lakosságának 74%-a. Ha az 1944-es és az 1949-es hitközségi adatokat vesszük alapul, akkor a veszteség 85%.

Nem sorolom a kisebb tévedéseket, K. Farkas Claudia dolgozata felületességének érzékeltetéséhez ennyi is elég. A legfőbb probléma azonban annak a forrásnak a használatával van, amelyre a szerző rendre visszatér a szövegben, s amelynek kritikátlan idézése rendkívül káros az események valóságos történetének bemutatásában, illetve az ezeket hathatósan befolyásoló személy, Szőnyi Alajos mohácsi polgármester szerepének értékelésében.

Szünstein Alajost 1926-ban az Ébredő Magyarok Egyesülete mohácsi csoportjának tisztikarában látjuk, nevét 1929-ben, vitézzé avatásakor magyarosította Szőnyire. Köztisztviselőként 1921-től állt Mohács nagyközség, majd város szolgálatában, a polgármesteri tisztet 1939. szeptember 14-étől töltötte be. 1944 novemberében német parancsra irányította a város evakuálását Tapolcára, ezután

¹⁴ Lavi (ed.) 1975: 372–374. Az idézett szöveg pontosan: „A munkaszolgálatot és a deportálást 122-en élték túl.”

¹⁵ MZSL XXIV-A-XXXIII-3.

¹⁶ Frojimovics (s. a. r.) 1994: 383.

¹⁷ *Mohácsi Hírlap*, 1944. 20. és 21. sz.

¹⁸ MNL OL Mikrofilmtár I/68. tekercs. 9131/alisp.1944. sz. A déli határterületről 1944. április 26–28-a között elhurcolt zsidókkal ekkor már nem számolt az alispáni hivatal.

¹⁹ Lavi (ed.) 1975: 372–374.

a mohácsi polgármesteri hivatalban 1945. május 11-én jelentkezett. A zsidóellenes rendelkezések, a gettósítás és a deportálás időszakában tehát ő volt Mohács vezető tisztviselője. Az 1970-es években leírt visszaemlékezéseiben több száz sűrűn telegépelt papíron aprólékosan elmondja élete eseményeit – a mohácsi zsidók tragédiájának 6 oldalt áldozott.²⁰

K. Farkas Claudiában a gyanú árnyéka sem merül fel, hogy Szőnyi helyenként esetleg rosszul emlékszik, illetve próbálja menteni a német megszállás és a zsidók deportálása idején hozott döntéseit, cselekedeteit. Arról olvashatunk a visszaemlékezésben, hogy a gettót a lehető legkedvezőbb módon jelölte ki, s ezért a nyilasok feljelentették a belügyminiszternél;²¹ lehetővé tette, hogy a zsidók az előírtnál nagyobb mennyiségű holmit vihessenek a gettóba;²² az Eötvös utcai gettóban, az alispáni látogatás során sok ismerősével találkozott, „akiket végtelenül megsajnáltam”; lehetővé tette a gettó elhagyását vásárlás céljára bármilyen időpontban;²³ a deportálás során bőségesen ellátta a zsidókat étellemmel²⁴ stb. Ezeket a helyeket K. Farkas Claudia hűségesen idézi, miközben nem tűnik fel neki, hogy a szövegben a volt polgármester Endre László belügyminiszterről szól, pedig Endre tisztségét és dicstelen szerepét a magyarországi holokausztban ismerhetné, hiszen a peréről szóló monográfiát idézi.²⁵ Endre László Jaross Andor belügyminisztériumában a „zsidó ügyekért” felelős államtitkár volt, hivatalosan a III. (vármegyei és községi), IV. (városi) és a XXI. (lakásügyi) osztály tartozott felügyelete alá. A gettó vásárlás céljából történő elhagyását emlékeiben Szőnyi akár hajnali 4 óraker is engedélyezte, valójában a polgármesteri rendelet ezt naponként egy-két órában tette lehetővé, eltérő időszakokban. Ezt a szerző is tudja, a Szőnyit idéző szövegrész utáni bekezdésében ismerteti is, nem reagálva a memoáriról önopológiájára, ezzel a sajátos megjegyzéssel: „A gettóba zárt emberek számára azonban e szűkre szabott, néhány órás mozgás a szabad levegőn nagyon sokat jelentett” (59).

Szőnyi Alajos visszaemlékezésében azzal dicsekszik, milyen sokat tett a mohácsi zsidókért a német megszállást követően. Például azzal, hogy az öngyilkos Vida házaspárnál

„[...] találtak egy nekem címzett levelet, amelyben Vida arra kért, hogy fiáról és unokájáról atyailag gondoskodni legyek szíves. A levél nem került hozzám, hanem a német parancsnoksághoz, ahol azt a megjegyzést tették: 'Ki lehet ez a polgármester, akihez egy zsidó ilyen hangon mer írni?' Én a magam részéről természetesnek

²⁰ Szőnyi é. n.: 175–180. K. Farkas Claudia szerint a forrás címe *Mohács német megszállása*, ami még csak fejezetcímként sem fordul elő a szövegben. Szőnyire hivatkozva a szerző vagy nem közöl oldalszámot, vagy a 6-10. oldal valamelyikének a megjelölésével idéz. Lehet, hogy két kézirat létezik?

²¹ Szőnyi é. n.: 177–178.

²² Szőnyi é. n.: 178–179.

²³ Szőnyi é. n.: 178–179.

²⁴ Szőnyi é. n.: 180.

²⁵ Karsai–Molnár (szerk.) 1994.

vettem Vida kérését, hiszen az elhagyottakról és kiskorúakról való gondoskodás nekem, mint a város vezetőjének és árvaszéki elnöknek hivatalból elsőrangú kötelességem, tehát csak én lehettem illetékes az eljárásra.”²⁶

Vida Dezső és felesége, Wolf Lili március 25-éről 26-ára virradó éjszaka öngyilkosságot követett el. Fiuk, Vida Géza 34 évesen valószínűleg munkaszolgálatban, unokájuk, a 9 éves Vida Tamás Auschwitzban halt meg. Mit tett ez ellen öntudatos kötelességtudatából fakadóan a polgármester?

K. Farkas Claudia szerint a zsidók lakásának és lakhelyének kijelöléséről 1944. április 28-án kiadott 1610/1944. M.E. sz. rendelet azon feltételes módú kitétele, hogy a „törvényhatóság első tisztviselője akként intézkedhetik” valójában határozott utasításként értendő (49). A rendelet szövegéből nem következik a zsidók lakhelyeként zárt terület kialakításának kötelező jellege.²⁷ K. Farkas Claudia megfogalmazása azt sugallja, hogy a tízezer főnél nagyobb lélekszámú városokban a zsidók elkülönített városrészbe költöztetését elkerülhetetlenül végre kellett hajtani. Téved. A kor közgondolkodásából és a köztisztviselői kar jelentős részére jellemző szolgálkéségből valóban az következett, hogy a legtöbb érintett településen végrehajtották ezt az embertelen rendeletet. Volt azonban alternatíva. Néhány példa: Pálffy József, Szeged, vagy dr. Krátky István, Nagykanizsa polgármestere lemondott, Beretzk Pál, Hódmezővásárhely polgármester-helyetese ellenállt a szélsőséges intézkedéseknek. Sümegen nem alakítottak ki zárt területet, Szekszárdon Vendel István polgármester nem volt hajlandó létrehozni gettet.²⁸

A monográfia mélypontját akkor érzük el, amikor Szőnyi emlékeit egy április 15-én, Siófokon megtartott tanácskozásról K. Farkas Claudia mindenféle kritika nélkül elhiszi:

„Egy napon váratlan és megdöbbentő telefonhívást kaptam a belügyminisztériumból: el kell mennem Siófokra, ahol hivatalos tényezők, teljesen bizalmas jellegű tanácskozáson ismertetni fogják a gettó ügyeinek lebonyolítását. A nevezetes nap április 15-ére esett. A város személygépkocsijával mentünk Horváth Miklós járási főbíró²⁹ és Vendel István Szekszárd polgármesterének [!] társaságában. A gyűlés a siófoki szálloda nagytermében zajlott le. Amikor együtt volt a társaság, bevonultak a belügyminisztérium küldöttei, köztük néhány SS-tiszt parádés öltözetben”³⁰ (49–50).

²⁶ Szőnyi é. n.: 176.

²⁷ Benoschofsky–Karsai (szerk.) 1958: 244–249.

²⁸ Braham (szerk.) 2007: lásd a megfelelő településeknél, illetve Molnár 2012.

²⁹ Helyesen: Horvát Miklós járási főszolgabíró, egyébként a zsidóellenes intézkedésekben a csendőrséggel szorosan együttműködő Horvát István baranyai alispán öccse.

³⁰ Szőnyi é. n.: 176. K. Farkas Claudia lábjegyzetében 2. oldal, nem tudni, miért.

Szőnyi emlékezetében több esemény mosódott össze. A Belügyminisztériumban április 19-én tartott tanácskozáson, amely a déli határsáv zsidótlanításáról szólt, aligha vehetett részt (a mohácsi járás nem volt érintett), de tudhatott róla. Siófokon június 22-én volt értekezlet, az V. zsidótlanítási zóna, azaz a III. és IV. csendőrkörület (Sopron, Vas, Zala, Somogy, Tolna és Baranya megye) közigazgatási és rendészeti hatóságainak részvételével; erre emlékezhetett Szőnyi. A kormányzat szándékait a polgármester már hetekkel korábban ismerhette, hiszen az április 4-én elkészült, de április 7-én közreadott 6163/1944. BM res. [bizalmas] sz. rendelet tartalmáról a Belügyminisztériumban, Baky László államtitkár elnökletével, Endre László és két SS-tiszt jelenlétében tanácskozást tartottak csendőri és rendőri vezetők részére. A rendelet nem jelent meg a hivatalos lapban, de tartalmát a Belügyminisztérium hivatalnokai telefonon, futárral vagy távirati úton közölték az illetékes közigazgatási és rendvédelmi vezetőkkel,³¹ így nyilván Mohács megyei jogú város polgármesterével is. 1944. április 15-én tehát nem tartottak belügyminiszteri értekezletet, Siófokon a legkevésbé. Az V. zsidótlanítási zóna deportálási akcióit megelőző operatív értekezletet Pécssett kívánták megtartani, ezt azonban Nikolits Mihály városi és megyei főispán ellenállása megakadályozta³², így került a tanácskozás Siófokra. Nem mellékesen: április 15-én kezdődött a kárpátaljai zsidók táborokba terelése.

Érthetetlen, hogy a volt polgármester „memória-zavarára” K. Farkas Claudia miért nem hívja fel a figyelmet. Miért írja, hogy „[a] polgármester a siófoki tanácskozást követően a városi hatóságoknak utasítást adott ki, hogy készítsék elő a gettó tervét” (50)? Valóban ennyire tájékozatlan lenne a magyarországi holokauszt, ezen belül választott témája szakirodalmában? Szőnyi hetekkel a hivatalos lapban április 28-án megjelent, 1610/1944. M.E. sz. rendelet előtt megkezdte a gettó előkészítését Mohácson. Talán ez az oka kései „memória-zavarának”?

Szőnyi Alajos Gálszécsty Tivadar rendőrfogalmazó, a mohácsi gettók rendőrségi parancsnokának népbíró-sági perében 1949. február 15-én azt nyilatkozta, hogy „[a] mohácsi gettó és felszámolása ügyében az államrendőrség mohácsi kapitányságának vezetője, Kocsis Béla rendőrtanácsos járt el hatósági jogkörrel.”³³ Az akkor érvényes jogszabályok által meghatározott hatáskörök (lásd például az 1610/1944. M.E. sz. rendeletet!) szerint ez nem így volt, a rendelkezések végrehajtásának felelőssége a polgármesterekre hárult, erről szólnak egyébként Szőnyi visszaemlékezései is. Gálszécsty Tivadart a bíróság „meggyőző bizonyítékok hiányában” felmentette, Kocsis Béla külföldre menekült. Szőnyi Alajos háborús tevékenységét az igazoló bizottság 1945 decemberében igazolta. 1946-ban népbíró-ság elé állították, az ellene felhozott vádak között nem szerepeltek az 1944. március 19-e és június 29-e között hozott intézkedései, magartása. A „népellenes bűntett” három vádpontban fogalmazódott meg: a városi vagyon gondatlan kezelése, németbarátság, sajtó útján elkövetett igazgatás. A bíró-

³¹ Molnár 2000: 58–61; Karsai 2001: 240.

³² Molnár 2012: 478.

³³ MNL BaML 69/1949. sz. 64.

ság 1947. július 31-én megszüntette a bűnvádi eljárást, a népügyészség a vádat ejtette.³⁴ Szőnyit és feleségét 1950-ben a kommunista diktatúra Borzas-Mihálymalmára, egy hortobágyi kényszermunkatáborba internálta. Ennek okán 2011 decemberétől emléktábla örökíti meg vélt érdemeit a mohácsi városházán.

K. Farkas Claudia könyve nem „hiánypótló” mű – amint azt ambiciózus szerzője állítja –, ez a könyv rosszat tesz a holokauszt emlékének, rossz fényt vet a történészszakmára, s ami a legnagyobb baj, félrevezeti olvasóit. Szécsényi András történész *Zsidótörvények által homályosan*³⁵ sokatmondó című írásában, K. Farkas Claudia *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1920–1944*³⁶ című munkájának recenziója során azt írja, a szerző „nem ’céhbeli’ történész”. Igaz, de ez önmagában nem baj. Az annál inkább, hogy a PTE FEEK úgy ad ki egy könyvet, hogy nem jár utána annak, mihez is adja a nevét. Vélhetően jóhiszeműségből, hiszen a könyvben a szerzőségi adatok között szerepel: „Lektorálta: Prof. Dr. Szita Szabolcs DSc”. Szita Szabolcs közismert kutatója a magyarországi holokausztnak, főként a munkaszolgálat történetének. Mi történhetett? Azt nem feltételezhetjük, hogy a megkérdézés nélkül került a neve lektorként, a szakmai kontroll felelőseként a könyvbe. Nem olvasta a művet, s mégis nevét adta a kiadáshoz? Vagy olvasta a könyvet, de elsiklott a felületesség, a tévedések felett? Azt gondolom, ez a könyv a maga esendőségében élesen rávilágít a lektori felelősségre is, ami azonban nem menti fel a szerzőt a könyve hiányosságaival való szembenézés kötelezettsége alól. A könyvnek talán egyetlen erénye izléses kiállítása, ami a pécsi Virágmandula Kft. munkáját dicséri.

Vörös István Károly

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Mikrofilmtár I/68. tekerecs, Baranya vármegye alispánjának iratai, 1944.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML)

Népbírói iratok, 1946, 1949.

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSL)

XXIV-A-XXXIII-3: A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselőtársaság iratai, Zsidóközségek, illetve hitközségek a XVIII. század végétől 1947-ig Magyarország jelenlegi területén. Budapest, 1947–1949

A mohácsi izraelita hitközség kéziratosságyjegyzéke az 1945-től hazatérő munkaszolgálatosokról, deportáltakról. (Mórocz Sándor mohácsi gyűjtőnél)

Mohácsi Hírlap 1944.

Szőnyi Alajos é. n.: *Visszaemlékezések.* Kanizsai Dorottya Múzeum, Mohács (kézirat).

Tihanyi János 1945: *A város 32 napi aknázása és kiűritése 1944-ben.* Kanizsai Dorottya Múzeum, Mohács (kézirat).

³⁴ MNL BaML 768/1946. sz.

³⁵ Szécsényi 2012: 229.

³⁶ K. Farkas 2010: 361.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.) 1958: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez, I. kötet, 1944. március 19. – május 15.* Magyar Izraeliták Országos Irodája, Budapest.
- Braham, Randolph L. (főszerk.) 2007: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája.* Park Könyvkiadó, Budapest.
- K. Farkas Claudia 2010: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1920–1944.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Karsai László – Molnár Judit (szerk.) 1994: *Az Endre–Baky–Jaross-per.* Cserépfalvy Kiadó, Budapest.
- Karsai László 2001: *Holokauszt.* Pannonica Kiadó, Budapest.
- Molnár Judit 2000: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből.* Szegedi Zsidó Hitközség, Szeged.
- Molnár Judit 2012: Két város, két politika, egy végeredmény. Pécs és Szeged zsidótlanítása 1944-ben. In: Molnár Antal – Baráth Magdolna (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Magyar Országos Levéltár Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltára et al., Budapest–Győr, 465–484.
- Nagy Kálmán 2001: A mohácsi holocaust és az újrakezdés rövid története. In: Nagy Kálmán – Radnóti Ilona – Vörös István Károly: *A mohácsi zsidóság története.* Mohácsi Városszépítő és Városvédő Egyesület, Mohács, 89–134.
- Pesti János (szerk.) 1982: *Baranya megye földrajzi nevei.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs.
- Lavi, Theodore (ed.) 1975: *Pinkas ha'kehillot. Encyklopaedia of Jewish Communities. Hungary.* Jad Vashem, Jerusalem.
- Radnóti Ilona 2001: A mohácsi zsidók vázlatos története (1840–1918). In: Nagy Kálmán – Radnóti Ilona – Vörös István Károly: *A mohácsi zsidóság története.* Mohácsi Városszépítő és Városvédő Egyesület, Mohács, 9–35.
- Radnóti Ilona 2007: Siklós zsidósága a 18–20. században. In: Nagy Imre Gábor (szerk.): *Baranyai Történelmi Közlemények 2. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 2006–2007.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 265–319.
- Radnóti Ilona 2012: *Weisz Mayer és Fuchs. Fejezetek a baranyai zsidóság 18–20. századi történetéből.* Kronosz Kiadó, Pécs, 135–165.
- Szécsényi András 2012: Zsidótörvények által homályosan. *Modern Magyarország* (1.) 1. 229–237.
- Varga László 1992: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok* (126.) 1. 59–79.
- Varga László (szerk.) 2005: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság.* Pannonica Kiadó–Habsburg Történelmi Intézet, Budapest, 11–30.
- Vörös István Károly 2007: Zsidósors Pécssett, a vészorkorszakban. In: Kaposi József – Pilkhoffer Mónika (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből* 19. *A Pécs gazdasága és társadalma a 18–20. században és a Pécs évszázadai* című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 243–267.
- Vörös István Károly 2011: Mohácsiak. Egy Duna menti kisváros zsidó lakosainak tragédiája. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról.* V. kötet, Balassi Kiadó, Budapest, 294–332.

Egy város képei a történész szemével

Erdősi Péter – Majorossy Judit (szerk.): Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéből. Tanulmánykötet.

Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2014. 384 oldal.

A Szentendre város önkormányzata megrendelésére készült, a Ferenczy Múzeum gondozásában megjelent kötet egy remek és több szempontból is formabontó munkával gazdagította a magyarországi városbiográfiák sorát. A könyvnek a szokásos helytörténeti összefoglalásoktól eltérő jellegét már a címe is tükrözi, hiszen az nem „egyszerűen” Szentendre története. Az Erdősi Péter és Majorossy Judit által szerkesztett kötet a város különböző képeit állítja fókuszpontjába, és ez a döntés telitalálatnak bizonyult.

Számos külföldi diplomatának, politikusnak lehetnek emlékképei a városról, mivel Szentendre az 1970-es évek során a Kádár-rendszer egyfajta kirakatvárosává vált: az országba érkező külföldi delegációk protokollprogramjában ekkortól jelent meg rendszeresen visszatérő elemként a szentendrei kirándulás, amely egyúttal az utazási irodák pár napos budapesti csomagkínálatának is szerves részévé vált. Az egykor a Török Birodalommal kereskedő, majd főként borteremelő mezőváros, a magyarországi szerbség kulturális központja, a 19–20. század fordulójától egyben festők, szobrászok kedvelt lakhelye, ma döntően az idegenforgalomból él, mint a turisták egyik legkedvesebb hazai célpontja. E város képét tehát nagyon sokan őrzik, őrizzük magunkban, és Szentendre külső megjelenése, arculata, biztos vagyok benne, az odalátogatók nagy többségének személyes emlékezetében örömteli, szép élményekhez kapcsolódik. Aki a várost járja, egyben Szentendre múltjának jelenbeli képével is találkozik, és a szerb püspöki székesegyház, a Szentháromság-szobor vagy a szűk utcácskák láttán bizonyára valamilyen képet alkot magában a város múltjáról. A város mindenkori jelen arculata a benne megjelenő múltképpel együtt pedig formálja a város önképét. Ez utóbbiban azonban még a jövő is megjelenik, hiszen ennek az önképnek szerves részét képezi az is, hogy a városlakók miként tekintenek a település jövőjére, mit várnak, remélnek, terveznek, mitől félnek, hogy milyen ne legyen, vagy mit szeretnének, hogyan alakuljon a városuk jövőendő arculata. Ha a történész mindent kutatási tárgyává teszi, a maga kritikai tudományos eszközeivel szintén a múlt képeit hozza létre, amelyek az olvasók, így persze a helyi közösség múltképét, és ezáltal önképét is formálhatják, gazdagíthatják.

Az igazán jó tudományos történeti munka mindig egy probléma körül szerveződik, és az elemzés értékét, jelentőségét alapvetően megszabja, hogy miként sikerül megfogalmazni a központi kérdést. A helytörténeti munkák többségénél jellemzően nem merül fel valamiféle külön központi probléma meghatározása, hiszen azt adottnak tekintik: mi más lenne ez, mint a választott település

története, amelyet a teljességre törekedve, kronológiai rendben haladva fel kell tární és le kell írni, a település helyén talált első emberi nyomtól kezdve a szerzők jelenéig vagy közelmúltjáig. A jelen kötet azonban nem ilyen hagyományos, deskriptív történeti munka. A szerzőgárda, ahogy azt a szerkesztői előszóban le is szögezik, nem valamely korszak minden részletre kiterjedő kidolgozására törekszik, hanem arra, hogy egy meghatározott szempont szerint közelítsenek Szentendre történetéhez, vagy úgy is fogalmazhatunk, a város történelmének egyes fejezeteihez, mégpedig azokhoz, amelyek a jelenlegi Szentendre arculatát a leginkább meghatározzák. A vállalkozás egyik legnagyobb erénye pedig éppen az, hogy a szerzők, illetve a szerkesztők kiváló érzékkel jelölték ki, mi legyen az a vezérfonal, amelyre felfűzik a történeti narratívájukat. Miként ezt az előszóban megfogalmazzák:

„A címben jelzett kép, önkép, múltkép [...] a városnak a vizualitással szorosan összefonódó imázsára, megkonstruált és kifelé felmutatott arculatára, a jogi státuszával is összefüggő önértelmezésére, a múlttól szóló különféle narratívákra, valamint ezek hosszútávon végbemenő, de olykor ugrásszerűen bekövetkező változásaira vonatkozik.” (8)

Szentendre történelmét, ahogy arra röviden utaltunk, különösen találó tehát e képeknek, illetve ezek változásainak középpontba állításával vizsgálni. Ennek révén pedig egy olyan, igazi problémaorientált munkát sikerült megalkotni, amelynek köszönhetően a város történelme új megvilágításban tárulhat az olvasó elé.

Ami a városok közelebbi, vagy akár egészen távolabbi múltjából fennmaradt, aminek nyomát megőrizték az arculatukon, azt a mindenkori városlakók folyamatosan használják, saját társadalmi gyakorlataikkal birtokba veszik, és ezzel mintegy jelen időbe teszik azt, amit a múlttól örököltek. A múlt természetesen nem csupán tárgyiasult nyomaival tartozik a mindenkori jelenhez, hanem a róla alkotott képekkel is. Ahogy a jelenbeli társadalmi gyakorlatok folyamatosan formálják a város külső arculatát, a kollektív emlékezet és a felejtés, bár eltérő időritmusban, de szintén állandóan alakítja a város saját múltjáról, illetve ezáltal végső soron az önmagáról alkotott képét. A kötet szerzőgárdája pontosan ennek a dinamikának a megragadására vállalkozik. Egyrészt fokozottan igyekeznek a mindenkori városlakók perspektívájából vizsgálni azok egykori jelenét, másrészt arra törekszenek, hogy kiemeljék azokat a momentumokat, amikor a legjobban megragadhatóvá válnak a város képében, önképében, múltképében bekövetkező változások, hogy érzékeltessék a múltbeli jelen idők egymásra épülő sorozatát, és magyarázzák, bemutassák ezek különbségeit.

A szerzők, szerkesztők régészeti hasonlaltal élnek a kötet felépítése alapelveinek bemutatásakor. A szokásos, kronologikusan előrehaladó szerkezet helyett éppen fordítva, az időben visszafelé haladnak, és először saját jelenük, a mai városlakók perspektívájából vizsgálódnak. Vagyis, először a felszíni rétegeket

veszik szemügyre, majd ezt követően ásnak tovább a mélyebben fekvő rétegek felé. Bár ezt külön nem hangsúlyozzák, nyilvánvaló, hogy a feltárásban addig a legalsóbb réteget akarnak csak leásni, amelynek a mai Szentendrével még van valamiféle tényleges, szervezettebb érintkezése. Így tehát itt nincsen szó az ősemberéről, akik e környéken élhettek, vagy például a bronzkori kultúrákról sem. A vizsgálatba vont legalsó réteg az Árpád-kor, Szentendre kialakulásának ideje. A római kor emlékei ugyanakkor megjelennek a könyvben, de az ismertetett megközelítési módból következően logikusan csak akkor tűnik fel az antik örökség az elemzésben, amikor annak szerepe lesz a település szempontjából, így először csak röviden, a reneszánsz idején, amikor elsőként figyelmet kapnak az itteni római kori leletek, majd pedig részletesebben a 19. század elejétől kezdődő időszakokkal kapcsolatban, amikor a városiak múltképében fontossá válik a római kori előzmény.

Ez a megközelítés tehát, miként a szerkesztői előszó is hangsúlyozza, nem egyenes vonalú fejlődésként kívánja bemutatni a város múltját, vagyis nem az a fajta teleologikus szemlélet jellemzi, ahol a korábbi történéseket egy olyan haladás keretében értelmezik, amelynek iránya és egyben beteljesülése a város krónikáját író személy saját jelene lenne. Ellenkezőleg, inkább – ahogy a szerkesztők fogalmaznak – a múlt másságára, a törésekre, szakadásokra és az újrakezdések sorozatára helyezik a hangsúlyt. Úgy is mondhatjuk, hogy Szentendre korábbi, elmúlt jeleneinek arculatai felé haladnak. Ezzel a szemlélettel egyúttal sokkal közelebb kerülhetünk a korabeli városiak mindennapi tapasztalatához is: az a Szentendre, amelyet egykori lakói ismertek, szintén magán viselte a korábbi múltak nyomait, amelyekről ők is képet alkottak. Azt, ahogy birtokba vették, vehették városukat, meghatározta annak múltja, miközben mindennapi gyakorlataikkal egyben tovább is formálták a város arculatát. És persze, tervezték annak jövőjét is, amelynek kimenetele ugyanakkor ismeretlen volt előttük, és amelynek eseményei sokszor a múltból valóban a legkevésbé sem következő irányt vettek.

A kutatás tárgyának és szemléletmódjának ez a meghatározása az, ami igazán vonzóvá, izgalmassá teszi ezt a munkát, így a kötet valóban az újdonság erejével tud hatni, és más minőséget képviselve kiemelkedik a helytörténeti munkák hosszú sorából.

A könyv voltaképpen két nagy egységből áll. Az első, amely Szentendre történetének az ismertetett szempontok alapján megírt fejezeteit tartalmazza, nagyjából a kötet kétharmadát teszi ki. Ennek színvonalát még tovább emeli az a gazdag és kiválóan megválogatott színes képanyag, amelyet Erdösi Péter, Majorossy Judit és Száva Borbála állított össze. A könyvhöz azonban egy terjedelmes *Függelék* is tartozik, amely a kötet közel egyharmadát alkotja. Itt kapott helyet Szentendre válogatott helytörténeti bibliográfiája, Sin Edit és Erdösi Péter munkája. A *Függelék* további egységét alkotják a Szentendre népességének alakulására, lakosságának nemzetiségi, felekezeti összetételére vonatkozó adatsorok és kimutatások Erdösi Péter és Majorossy Judit összeállításában. Szintén ők közölnek itt válogatást a város történetének legfontosabb dokumentumaiból, a várost

érintő legelső, Árpád-kori oklevelektől kezdve a 18. századi mezővárosi működést illusztráló iratokig, amelyeket Majorossy Judit átírásában többek között olyan 18–19. századi összeírások forrásközlése egészít ki, mint például a városi ház- és telektulajdonosok 1787-ből és 1808-ból származó összeírása vagy egy 1792-ben készült részletes szentendrei boltösszeírás. Külön izgalmas olvasmány azoknak a kiemelkedő jelentőségű belvárosi házaknak a történetét és leírását tartalmazó rész, amelyek ma már műemléknek minősülnek, illetve múzeumoknak, kiállításoknak adnak otthont. Ezeket az ismertetéseket a levéltári források alapján Majorossy Judit, Szabó Magdolna és Tyekvicska Árpád készítette. Végül a *Függelék*et harminc gyönyörű térkép zárja Szentendréről a 16. század közepétől napjainkig, Majorossy Judit válogatásában. A *Függelék*ben közölt rendkívül gazdag, informatív és sokszínű anyag tehát nem csupán jól kiegészíti a főszöveget, de önmagában is értékes, egyúttal pedig nagy segítséget jelent majd a további szentendrei történeti kutatásokhoz.

A könyv első, öt alfejezetből álló, elemző része Kende Tamás egészen kiváló munkája – ezt a minősítést egyébként a többi résznél is ugyanígy jogosan használhatjuk. Ez a közel százoldalnyi fejezet a kötet leghosszabb egysége, önmagában is egy kismonográfia terjedelmét teszi ki. Kende Tamás egy 1980. november 8-án tartott ünnepi tanácsülésről szóló beszámolóval kezdi írását, azzal az eseménnyel, amikor a város megkapta a Magyar Urbanisztikai Társaság Hild János-emlékermét. A díjjal a város több évtizedes folyamatos, töretlen és tervszerű városfejlesztési munkáját, illetve a művészeti hagyományok ápolásában és az idegenforgalom fejlesztésében elért eredményeit kívánták elismerni. Kende Tamás elemzése azonban éppen ezt a képet dekonstruálja, vagyis azt mutatja meg, hogy ez a fejlődés és fejlesztés mennyire nem volt töretlen, hogy egymástól mennyire különböző elképzelések fogalmazódtak meg a város kívánatos jövőjét illetően, hogy a Kádár-rendszer alatt milyen törések és változások következtek be a város arculatában, önképében a szentendreiség lényegét illetően. Megtudhatjuk, miként szorult vissza és miként jelent meg a mezőgazdaság a város gazdálkodásában, hogyan alakult a város iparosításának terve, milyen konfliktusokat okozott a mind nagyobb számú beköltöző, a főváros agglomerációs körzetébe mindinkább betagozó település alvóvárosi, illetve üdülőjellegének felerősödése. A szerző elemzéséből megismerhetjük továbbá azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen Szentendre az 1960–1970-es évek fordulójától már egyértelműen idegenforgalmi központtá és múzeumvárossá vált. Hasonlóképpen vizsgálja, vagyis dekonstruálja a „Szentendre, a művészek városa” képet. Aztán, eggyel visszább lépve az időben, a 20. század első évtizedeinek szentendrei jövőképeivel, fejlesztéspolitikai elképzeléseivel foglalkozik.

A két időszakot a városi adminisztrációban 1914-től különböző, egyre magasabb hivatalokat ellátó, végül 1945 és 1948 között polgármesterré váló Dezsőfi Ferenc működésének és emlékiratainak elemzésével köti össze. Dezsőfi az emlékirataiban, ahogyan Kende fogalmaz: „egy olyan korszak városfejlesztési boom-jára reflektált, melyben Szentendre radikálisan és visszavonhatatlanul szűnt meg

csendes, falusias kisvárosnak lenni, és vált hangos, látványos közüggé, a legnagyobb kisvárossá, múzeum- és fesztiválvárossá” (45). A vizsgálati lépték leszűkítésével így egyetlen személy pályafutásának és emlékiratainak szemszögéből, valóban alulnézetből, testközelből követhetjük végig a város sorsának alakulását. Dezsőfi visszaemlékezéseiben alapvetően egy kedélyes, jó hangulatú városka képe bontakozik ki, ahol a tősgyökeres szentendreiak mind jó emberek, a negatív alakok mindig a kívülről érkezők. A szerző emlékezete ugyanakkor erősen selektíven működik, például a szentendrei zsidókat szerinte a nyilasok hurcolták el a hatalomátvételük után, és ebben saját szerepét sem boncolgatja, bár 1944-ben jegyző, majd főjegyző volt. Ahogyan pedig Kende Tamás rámutat, Dezsőfi elhallgatásokkal és ferdítésekkel terhes írásai, mivel sokan támaszkodtak azokra kritikátlanul helytörténeti vizsgálódásaikban, erősen befolyásolták Szentendre korábbi önképét és emlékezetét. Szintén kimaradt Dezsőfi Ferenc írásaiból, hogy hivatali működése egybeesett azzal az időszakkal, amelynek során – Kende szavaival – „a város végleg megszűnt szerbnek lenni” (75). Fejezetét a szentendrei szerbség emlékezetének részletes elemzésével zárja, az itteni szerb lakosság múltjának, pontosabban a múltjukról alkotott történeti képének a vizsgálatával, amely azonban már a 19. századba nyúlik vissza.

Ezen a ponton veszi át Kende Tamástól a stafétát Ábrahám Barna, aki fejezetének címe szerint Szentendre etnikai képét elemzi a 19–20. század fordulóján. Valójában a szerző jóval többre vállalkozik: valószínűsíthető betelepülésük időrendjében, tehát egészen a 15. századig visszanyúlóan veszi sorba mindazokat az etnikumokat, nemzetiségeket, amelyek a századforduló multietnikus és multikulturális Szentendrénének a lakosságát alkották. Bár a közeledés Szentendre múltját mindenekelőtt a szerbekkel kapcsolja össze, Ábrahám Barna elemzéséből kiderül, hogy a kép sokkal színesebb, hiszen a kétségtelenül meghatározó szerbség mellett bunyevácok, sokácok, dalmátok, görögök, majd másodlagos bevándorlóként németek és szlovákok, még később zsidók is megtelepedtek Szentendrén a magyarok mellett. Ábrahám Barna részletesen foglalkozik a többnemzetiségű és eltérő felekezeti lakosság együttélésének hétköznapijaival, kulturális életével, majd pedig elemzése a 19. század végi magyarosító politika helyi hatásával, az etnikai konfliktusok bemutatásával ér véget, amelyek a magyar és a szerb párt 1910-es évek körüli összeütközésében csúcsosodtak ki. Egyben arra is rámutat, hogy a fokozatosan kibontakozó etnikai, nyelvi csatározások és a nemzeti jelzavak hangoztatása mögött az ellentéteket elsősorban a helyi hatalmi érdekek, a városi vezetésben betöltött pozíciókért folyó vetélkedés motiválta.

A következő fejezetet Faragó Tamás egy korábban már közölt tanulmánya alkotja, amelyet azonban a szerkesztők joggal építettek be a kötetbe. Az írás átfogó áttekintést nyújt Szentendre fejlődéséről a török kiűzésétől a 19. század végéig. Az elemzés a város korbéli történetének felvázolásán túl egyúttal azt a célt tűzi ki, hogy az újkori magyar városi fejlődésnek a történetírásban megkülönböztetett szakaszait, azok jellegzetességeit részletesebben vizsgálni lehessen egy konkrét példán keresztül. Szentendre tehát modellként jelenik meg,

vagyis a helytörténeti megközelítés célja kimondottan az általános történelmi folyamatok megértését szolgálja. Ez a perspektíva egyben az egész munkát jellemzi: a szerzők a szentendrei történéseket minden esetben az általánosabb történelmi kontextusba helyezve értelmezik, ami alapvetően megkülönbözteti ezt a munkát azoktól a helytörténetektől, amelyek a választott település horizontján túl nem látnak, és nem is törekednek erre. Faragó Tamás egy elhibázott városalapítás – itt a 17. század végi szerb betelepülésre gondol – példaként elemzi Szentendrét. Arra mutat rá, hogy a 18. századi látszólag töretlen fejlődésnek és virágzásnak az alapjai törékenyek voltak, mert az a Török Birodalommal való kereskedéstől függött. A szűkebb belső piaci értékesítési lehetőségeinek pedig a város elhelyezkedése, fekvése és környezeti adottságai szabtak gátat. Helyzetére alapvetően meghatározó hatást gyakorolt Pest-Buda közelsége, amely a török hódoltság alatt ugyan elvesztette centrum jellegét, de hosszabb távon várható volt, hogy Szentendrét a főváros körzetének részévé teszi, és így az csupán alközponttá válik. Amikor tehát a Török Birodalommal folytatott külkereskedelem szerepe visszaesett, az egyúttal megrendítette Szentendre helyzetét, és hosszabb távon a település gazdaságának stagnálásához, sőt hanyatlásához vezetett.

A következő fejezetben ugyanezt a korszakot elemzi részletesebben Erdősi Péter. Finoman és árnyaltan rajzolja fel azt az ívet, amely a szerb bevándorlástól a 18. századi virágzason át a 19. század végi hanyatlásig, válságig vezet. Elhelyezi Szentendre benépesülését az országos népesedési folyamatok kontextusában, ismerteti a betelepülők privilégiumait, kitér a Rákóczi-szabadságharc hatására, majd részletesen bemutatja a következő békés évtizedek gazdasági és társadalmi viszonyait, az építkezéseket, a város tulajdonosi viszonyaiban bekövetkező változásokat, vagyis Szentendre visszatérését a Zichy-uradalomból, tehát magánföldesúri függésből az állam uradalmi szervezetébe, ahová a 17. század végéig tartozott, vagyis a magyar kamara alá kerülésének következményeit. Bemutatja a mezőváros működését, és közben kitér Ráby Mátyás történetére is. Röviden felidézi az 1848-as szabadságharc időszakát, majd az elemzés az 1871-es községi törvény értelmében rendezett tanácsú várossá váló Szentendrével ér véget, amelynek a szaporodó válságjelenségekkel, különösen a bortermelést tönkretévő filoxérajárvány következményeivel kellett szembenéznie.

Ezzel jutunk el a legutolsó, legmélyebben fekvő rétegekig, amelyeket Darkó Jenő és Erdősi Péter elemzése tár fel két fejezetben. A szerzőpáros előbb a török hódoltság korabeli Szentendrét vizsgálja, vagyis a hódoltság peremén élő falu történetéig lépünk vissza az időben, hogy végül eljussunk a település Árpád-kori kezdeteiig. Míg a korábbi szakirodalom ezzel az időszakkal általában csak rövid terjedelemben foglalkozott, a jelen munka részletes elemzést nyújt e mintegy hét évszázadról. Az elemzés valódi szintézis, amely a kérdéstről rendelkezésre álló források teljességére, részben azok újabb értelmezésére, olvasatára és a korábbi kutatási részeredmények összegzésére épül. A szerzők Szentendre történetének tárgyalását egy tulajdonjogi vita kapcsán 1697-ből fennmaradt tanúvallomás

felidézésével kezdik: ennek köszönhetően Lukács Pál idős helybeli jobbágy szemével tekinthetünk végig a településen, amelynek arculata éppen ebben az időszakban esett át döntő változáson. A hadműveletek hatására az 1680-as években teljesen elnéptelenedő Szentendrére nem csupán a korábbi jobbágyok tértek vissza, de a szerb beköltözés eredményeképpen az 1696-os összeírás 1453 családot mutatott ki, ami azzal együtt is óriási változást hozott, hogy a bevándorlók egy része csak átmenetileg maradt a településen. A fejezet középpontjában azonban a szerbek megtelepedése előtti Szentendre története áll. A szerzők bemutatják a település hódoltság kori viszonyosságait, a népesség mindennapjait, adóterheit, és részletesen kitérnek a település birtoklása körüli vitákra is, melyek végeredményként Szentendre a 17. század közepén közel száz évre a Zichy család tulajdonaként magánföldesúri birtokká vált.

Ezt követően érkezünk el a település kora középkori gyökereiig. Bár a falu első egyértelmű, név szerinti említése 1146-ból való, Darkó Jenő és Erdösi Péter valószínűsíti azt a korábban már megfogalmazott, de sokáig vitatott feltételezést, mely szerint I. Szent István Sólyban kelt, feltehetően 1009-ből származó oklevelében a veszprémi püspöknek adományozott, név nélkül említett falu az oklevélben megadott földrajzi leírás alapján azonos lenne Szentendrével. A védőszentjéről, Szent András apostolról elnevezett település – amelynek mai magyar névalakja a 14. század folyamán kezdi felváltani az oklevelekben a „villa Sancti Andree” elnevezést – a 13. század elején már a veszprémi püspökség egyik főesperességének központja. Korai történetét emellett a királyi központok, Buda, illetve Visegrád közelsége határozta meg. A település sorsának a 14. századi nagy fordulata is ehhez kapcsolható: 1318-ban Károly Róbert és István veszprémi püspök birtokcserét hajtott végre, aminek eredményeként Szentendre a visegrádi királyi váruradalomhoz került. Miként az előző fejezetben, Darkó Jenő és Erdösi Péter részletesen ismerteti a tulajdonosi viszonyokban bekövetkező változásokat, mérlegre téve azok jelentőségét és hatását a település fejlődésére, de az elemzés itt sem korlátozódik csupán e makroszintű eseményekre. A későbbi időszakokhoz képest természetesen jóval szűkösebb, töredékesebb forrásadottságok maximális kiaknázásával ugyanúgy kísérletet tesznek a kora középkori Szentendre társadalmának, mindennapi életének bemutatására is.

A középkori Szentendre történetének taglalásával véget ér az időben visszafelé lépkedő elemzés. A régész ásója persze még további alsóbb rétegeket is feltárhat, hiszen a „veszprémi püspökség Szentendre nevű faluját hat évszázad választja el településtörténeti előzményétől, az ókori Róma Dunamenti határvonaltól védő limes tagjától, Ulcisiától” (199). Ahogyan azonban a szerzők megfogalmazták, a „kettő között nem húzható valamiféle töretlen ív, amely összekötné az antikvitást a középkori magyar történelemmel” (199). A kötet alapkoncepciójából következően ezért az antik előzmények tárgyalására csak akkor kerül sor, amikor a római örökség ténye a szentendrei önképében, múltképében valós jelentőségre tesz szert, annak a folyamatnak az összefüggésében, amelyet a kötet utolsó elemző fejezete tárgyal.

Ebben az *Epilógus: A múlt és a látvány* című részben Erdősi Péter végül megfordítja a tárgyalás időrendjét, és immár a szokványos módon, a múltból a jelen felé haladva a ma közkeletűen ismert, ahogyan nevezi, „városimázst” alapul véve Szentendre kulturális örökségé válkozásának folyamatát elemzi. Írása méltó keretbe foglalása ennek a formabontó várostörténetnek. A különféle leírások szövegeinek filológiai elemzésével Szentendre mai meghatározó „városimázsa” egyes összetevőinek történeti gyökereit vizsgálja, továbbá azt, hogy milyen módon formálódtak ki és nyerték el jelenlegi alakjukat a város mai identitását, egyúttal a róla alkotott képet meghatározó elemek. Vagyis azt, hogy előbb az antikvitás emlékei, a római múlt, majd a 18–19. század épített öröksége, a szerbség jelenléte vagy a Szentendre mint a festők, művészek városa motívumai milyen kronológiát követve, milyen lépcsőkön és csatornákon keresztül alakultak ki és váltak a jelenlegi városkép részévé. Annak az önképnek, illetve annak a képnek és múltképnek a meghatározó elemeit veszi tehát sorra, amelyeket egyfelől a szentendrei ma identitásuk szempontjából fontosnak tartanak, illetve magukról közvetíteni kívánnak, másfelől azokat a róluk, városukról mások által konstruált reprezentációkat vizsgálja, amelyekből a jelenleg domináló városimázs felépül. Másként fogalmazva, ez az epilógus nem a városról különböző időpontokban készült írásos vagy képi ábrázolások realitására kérdez rá, hanem a Szentendre reprezentációját meghatározó szellemi kontextus alakulására, vagyis azoknak a szempontoknak, városfelfogásoknak a történetére, amelyek a település adott megjelenítése, megközelítése mögött munkáltak.

A szerkesztők a könyv előszavában szabadkoznak, hogy a szentendrei tárgyú alapkutatók hiányosságai miatt, a rendelkezésükre álló lehetőségek következtében az említett középkori fejezetektől eltekintve nem vállalkozhattak arra, hogy „egyetlen átfogó narratívában diadalmasan összegezzék” Szentendre történetét (8). Ebben a megfogalmazásban persze finom ironia, egyben önironia is érződik. Természetesen távol áll tőlük, hogy megkérdőjelezzék azoknak a sokszor hosszú évekre elhúzódó, nagyszabású vállalkozásoknak a létjogosultságát, amelyek kiterjedt szerzőgárdára építve vaskos kötetekben és igen részletesen foglalják össze egy adott település történetét. Sőt, maguk is úgy tekintenek művükre, mint amely megalapozhat további, Szentendre történetének egyes szakaszait mélyebben, átfogóbban bemutató elemzéseket, vagy olyanokat, amelyek a város történelmének a jelen kötetből kimaradó aspektusainak feltárására fognak vállalkozni. Itt egészen pontosan arról van szó, hogy felmérve saját lehetőségeiket, a rendelkezésre álló keretek szerinti legjobb megoldásra törekedtek, aminek megtalálásában azonban döntő volt annak belátása, hogy a múlt leghatékonyabb bemutatásának az útja nem azonos a múlt legkülönbözőbb, ránk maradt nyomainak a lehető legteljesebb körű számbavételére épülő, ezeknek lehető legnagyobb részletességre történő leírásával, mindezt egyetlen munkába sűrítve. A szerkesztők és a szerzőgárda a kötet alapkoncepciójának meghatározásával lényegében arra a mindenféle tudomány művelésekor jelentkező dilemmára adott helyes választ, amelyet Jorge Luis Borges *A tudomány pontosságáról* című rövid elbeszélésében fogalma-

zott meg örök érvényvel. A szerző egy fiktív, többkötetes, 17. századi útleírás fennmaradt töredékének formájában közölte írását, amely így kezdődik:

„Abban a Birodalomban a Kartográfia Tudománya olyan Tökéletességet ért el, hogy egyetlen Provincia térképe betöltött egy Várost, a Birodalom térképe pedig egy egész Provinciát. Idővel azonban ezeket a Hatalmas Térképeket nem találták kielégítőnek, és a Kartográfusok Kamarája akkora Térképet készített a Birodalomról, amekkorára maga a Birodalom volt, és azzal pontról pontra egybeesett.” (Scholz László fordítása)¹

A pár soros folytatásból aztán kiderül, hogy a következő generáció már nem érdeklődött sem a térképészet, sem e „térkép” iránt, így sorsa az enyészeté lett. A példa nem igényel különösebb magyarázatot. A *Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéről* című kötet szerkesztői és szerzői nem estek a jelképes birodalmi térképészek által kergetett teljesség és a legnagyobb pontosság csaloika igézetének csapdájába. Ők egy valóban használható térképet kívántak készíteni azoknak, akik el kívánnak igazodni a város jelenlegi arculatában nyomot hagyó megannyi múltbeli Szentendre-kép egymásba olvadó, egymásra épülő, egymást átíró és alakító sorozatában, tudva azt, hogy más térképek is rajzolhatók a város történetéről, amelyek a múlt valóságát különbözően ábrázolják. A történeti megismerés azonban éppen ezáltal gazdagodhat: úgy mélyülhet el, ha ezeket a képeket egymás mellé helyezzük, összevetjük, és aztán újraalkotjuk őket.

Czoch Gábor

¹ <http://pensivepicturesgoodbye.tumblr.com/post/83193001447/jorge-luis-borges-a-tudom%C3%A1ny-pontoss%C3%A1g%C3%A1r%C3%B3l>. – utolsó letöltés: 2016. május 23.

Sorsfordulók, események, emberek és történeteik

Deáky Zita – Smid Bernadett (szerk.): Emlék, emlékezet, életút.

ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 2014. 314 oldal.

Az 1960-as években létrejött klasszikus narratológia időszaka után másfél-két évtizeddel kezdődött a „narratív fordulat” (*narrative revolution*), vagyis az elbeszélések iránti fokozódó tudományos érdeklődés, ami jelentős hatással volt a társadalom- és humántudományi kutatások módszertanára és elméletalkotási gyakorlatára. A kortárs tapasztalat átértékeli az elbeszélés jelentőségét, jelenleg a posztklasszikus narratológia inkább transzdiszciplináris és heterarchikus jellegű, vagyis hálózatos, sokközpontú, kontextusorientált tudományos gyakorlat.¹

A Deáky Zita és Smid Bernadett által szerkesztett *Emlék, emlékezet, életút* című tanulmánykötet is több tudományterületet érintő vállalkozás, noha a megjelent írások legtöbbje néprajzkutatók, etnológusok és a szakterülettel egyetemi keretekben ismerkedő hallgatók munkája, de található közöttük történész, szociológus és irodalomtörténész tollából származó tanulmány is. A kötet utószavaként megjelent írás az Emberi Erőforrások Minisztériuma (EMMI) Idősügyi és Nyugdíjbiztosítási Főosztálya főreferensének, Baranyai Szilviának a munkája, amely vezető előadásként hangzott el a kötet egyik alapját képező, kutatásokat és pályázatokat – *Életút* (2011), *Hogyan őriztük meg...* (2012) és *Életünk* (2013) – bemutató *Életrajz, önéletírás, emlékezet* című konferencián.

Az elbeszéléskutatás egyik vitatott kérdése az, vajon szükséges-e az élettörténet és az egyéni narratívumok tudományos igényű elemzése és értelmezése. Többen amellet foglalnak állást, hogy az egyén életének bemutatása a saját elbeszélésében önmagában elégséges tudományos vállalkozás, különösen azért, mert az elemzés és az értelmezés folyamata során a kutató szava szinte észrevétlenül elnyomhatja, elnémíthatja az életrajzi elbeszélő hangját, felerősítve a kutatói autoritást. A „felvilágosult” kutató beszél a „néma” kutatotról reláció veszélye különösen fennállhat kisebbségi léthelyzetben élő csoportokra vonatkozóan. A Iancu Laura által közreadott élettörténet minden bizonnyal ezt a tudományos gondolkodást példázza, függetlenül attól, hogy maga a szerző a hangsúlyt elsősorban a követezőkre helyezi: „Az életútinterjú közzétételével pótolni kívánom a [korábban kiadott – L. V.] mesekötetek egyik hiányosságát, és pedig Avadáni Róza életrajzi, élettörténeti adatainak közreadását” (181–182).

¹ Vö. Thomka Beáta 2007: Kulturális és kontextuális narratológia. In: Csörsz Rumen István – Szabó G. Zoltán (szerk.): *„Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1371–1373. (<http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Thomka.pdf> – utolsó letöltés: 2016. február 7.)

A másik oldalon található az a kutatói gyakorlat, amely az élettörténetből és történeti forrásokból, naplódarabokból, töredékes önéletírásokból, a vizsgált személy által jegyzett írásokból, a vonatkozó peres eljárások jegyzőkönyveiből és a tanúvallomásokból is arra törekszik, hogy (re)konstruálja és elemezze egy-egy ember életútját. Bárh Dániel tanulmányában arra vállalkozott, hogy a gyulafehérvári püspöki székesegyház egyik 1740-ben indított perének anyagát is felhasználva rekonstruálja egy, az erkölcsi élete miatt perbe fogott székelyföldi római katolikus pap életútját. Pontosabban annak egy hiányzó szeletét, az ellene indított perhez kapcsolódó eseményeket. Kara Anna az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában Mécs-verskéziratok után kutatva talált rá arra a vizsgálati dossziéra, amelynek segítségével rekonstruálható Mécs (Mártoncsik) László (1895–1978) jászóvári premontrei szerzetes-költő életrajzának korábban hiányzó időszaka, az önkéntes száműzetéstől (1944. november) az elítélésig (1953. december 18.) terjedő majdnem egy évtized eseményei. Trádler Henrietta az 1956-os forradalom idején életét vesztett I. Tóth Zoltán történész, egyetemi tanár életét dolgozta fel naplók, a történész munkássága, különféle történeti források és a szerző által készített interjúk alapján (Bácskai Veronikával és a 2010-ben alakult I. Tóth Zoltán Történeti Önképző Kör két korábbi elnökével).

Az élettörténet és az önéletírás – tágabban az autobiografikus narratívumok – tekinthetők egyrészt a tudományos munka forrásának, másrészt eszköznek egy-egy kérdés tárgyalásához. Előbbit jól szemléltető példa Klamár Zoltán írása, aki vajdasági parasztok önéletírásainak, naplóinak sajátosságait tárgyalja, illetve Kótyuk Erzsébet munkája, aki egy Ung-vidéki asszony életének azt a szakaszát mutatja be, amikor az elbeszélő és családja a túlélésért folytatott küzdelmet az 1950–1960-as években. Leichter Lilla írásában kifejezetten amellel érvel, hogy Győri Eleknek, a 20. század első felében élt neves naiv festőnek az önéletírása hiteles néprajzi forrásnak tekinthető.

Az elbeszélte vagy írott élettörténet forrásértékére azonban kritikával érdemes tekinteni, hiszen a narratív anyagok sohasem képesek a „valóság” teljes reprezentációját nyújtani. Ez egyrészt következik az élmény, a megélés, illetve az értelmezés, elbeszélés ideje közötti különbségből – vagyis abból, hogy a valóságalkotás legalább kétszintű folyamat eredménye –, másrészt abból – írja Koltay Erika tanulmányában –, hogy „az adatközlő az életrajzi visszatekintésben mindig a pillanatnyi tudatállapotát vetíti vissza” (208).

A kutató és a beszélgetőpartner közötti viszony természete és annak dinamikája nagyban befolyásolja az élettörténet és önéletírás keletkezésekor adott „pillanatnyi tudatállapotot”. Különösen igaz ez a hosszú időre visszanyúló ismeretsek, barátságok vagy családi kötelékre épülő relációk esetében – ezek minden előnyével (például több közös élmény, a másik fél alaposabb ismerete, közelség, bizalmas viszony) és hátrányával együtt (például régóta fennálló szerepek és hierarchia, a távolságtartás és ezzel összefüggésben a jelentéstulajdonítás nehézségei). Lancendorfer Zsuzsanna egy sokoróaljai iparos (hentes-mészáros-kocsmáros) kézzel írott önéletírását elemzi tanulmányában, aki történetesen az édesapja,

az 1922-ben Ménfőn született Lanczendorfer Károly. A szerző rögtön a szöveg elején ekképpen reflektál a kutató és a kutatás alanya közötti sajátos viszonyra: „Ez a szerencsés tény [vagyis az egyenes ági rokonság – L. V.] egyben megkönnyítette, de meg is nehezítette a gyűjtőmunkát” (215). Az előnyök (bensőséges és őszinte viszony, jó szülő-gyerek kapcsolat) bemutatása mellett azonban a nehézségek tárgyalása háttérbe szorul. A szakmabeli olvasó kíváncsi lenne például arra, hogy a szerző milyen problémákba ütközött az érzelmi bevonódás miatt, vagy az intergenerációs dialógust jellemző kihívásokat miként sikerült feloldani.

A kortárs társadalmi valóság rendkívül komplex, azaz egyaránt magában foglalja az offline és online világokat. Amennyiben az egyéni életet bemutató kortárs önreprezentációs gyakorlatokat vesszük szemügyre, akkor nagyon gyorsan szembesülünk az olyan internetes fájlmegosztó és közösségi oldalak alapvető szerepével, mint amilyen például a Facebook. Szász István Szilárd egy székelyföldi származású, Budapesten élő 26 éves angoltanár két Facebook-profilját vizsgálva arra keres válaszokat tanulmányában, hogy az online nyilvánosságban milyen önreprezentációs stratégiák, emlékezési mechanizmusok és az egyéni szerepek megosztását (magánember és pedagógus) elősegítő kényszerítő erők működnek. Az elemzés téje, hogy a Facebook – kiegészítve a profilokat működtető személylyel készített strukturált interjúval – vajon értelmezhető-e az élettörténeti kutatások forrásaként.

A szakemberek továbbá gyakran (re)konstruálják és elemzik egy-egy személy életútját azzal a céllal, hogy az élettörténetet és a személyes narratívumokat eszközként használják a megértésben egy-egy probléma tárgyalásakor. Keszeg Vilmos szavaival élve: „Mind az életpályák, mind ezek szimbolikus reprezentációi, az élettörténetek a mintavétel partikuláris volta ellenére egy-egy korszak társadalmának életére vetnek fényt, az egyén társadalomban való érvényesülésének lehetőségeit és stratégiáit teszik láthatóvá” (93). A szerző tanulmányában a szocialista országépítés motívumait vizsgálja erdélyi mérnökök autobiografikus narratívumaiban. Kiss Nóra írása pedig az 1937-ben létrejött magyar kőolajipar első szakembereinek pályakezdését, életútját, személyes kapcsolatrendszerét és a kibontakozó új iparágat mutatja be három forrás alapján. Az első Papp Simon geológus, a magyar kőolajipar megteremtőjének önéletírása (1960) és a hozzá kapcsolódó sajtó alá rendezett források (naplójegyzetek, előadások, feljegyzések). A következő a zalaegerszegi Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum kiadásában megjelenő *Beszélgetések az olajiparról* című sorozat, amely az olajipar történetének fontos eseményeit, korszakait tárgyalja. A harmadik a múzeum adattárában található Csath Béla gyémántdiplomás bányamérnök, ipartörténész 2009-ben keletkezett pályamunkája.

Sárai Szabó Katalin a 19–20. század fordulóján élt, a református hitről az unitáriusra tért Perczelné Kozma Flóra életén keresztül a következő kérdésre keresi a választ: „a 19. század végén – 20. század elején egy középosztálybeli, inkább »konzervatívnak« aposztrofált asszony milyen stratégiával birkózik meg a társadalmi változásokkal, a modernitás következményeivel, a századforduló –

számos párhuzamosan együtt élő irányzata által meghatározott – kaotikusnak tűnő világával” (145). A 20. században élt emberek több hiányt okozó eseményt (például a két világháború, üldöztetések, lakosságcsere, kollektivizálás, 1956 stb.) éltek meg hazánkban, amelyek sorsfordulókként, sorseseményekként alakították az emberélet hagyományos fordulói – születés, házasság, halál – által tagolt egyéni életeteket. Kucsera Sándor írása pontosan az emberélet fordulóit a 20. században összekötő sorsfordulókkal foglalkozik az EMMI által 2013-ban kiírt *Életünk* című pályázatra beérkezett önéletírások és visszaemlékezések alapján.

Koloh Gábor egy ormánsági református pap életútján keresztül azt vizsgálja, „vajon milyen lehetőségei adódtak hívei körében egy lelkipásztornak arra, hogy hitéleti, illetve gazdasági és szociális téren építő tevékenységet fejtsen ki” (167), valamint hogy a két világháború között az ormánsági egyház gyakorlati milyen összefüggésben állt a pasztoráció helyi megnyilvánulásával. Incze Aliz két asszony életútja alapján annak kutatására vállalkozott, hogy a csodaként megélt események hogyan alakítják az egyéni életutakat és a személyes vallásosságot, valamint hogyan válik meghatározóvá a vallási csoda az adott személyek mentalitásában.

Az emlékezés a múltra vonatkozó szöveggépző folyamat, így a személyes elbeszélések és élettörténetek az emlékezetkutatás nélkülözhetetlen eszközei, együtt tehát arra is alkalmasak, hogy a szakember magát a szövegszerveződés és az emlékezés folyamatát, az emlékezet és az elbeszélés természetét tegye kutatás tárgyává. Mohay Tamás írása kérdések formájában vet fel az elbeszélés és leírt élettörténetek természetére és tartalmára vonatkozó szempontokat. Ilyen például a megismerhetőség problémája (ezen belül például az ismeretek mélysége vagy a titok), a viszony az életünkről mások által létrehozott és a sajátunknak tekintett történetek között, és ilyen az élettörténet érvényessége is: „Meddig maradnak *érvényesek* a mások életéről nyert, kapott, befogadott ismereteink?” (kiemelés – M. T., 17). Mezei Orsolya egy falusi tanító emlékezetstruktúráját elemzi, a szóban elmondott és leírt történetek alapján az emlékezet epizodikusságát, szerkezetét és alakulását vizsgálja.

Az elbeszéléskutatás egy másik kiemelkedő témája a szövegek, elbeszélések, élettörténetek keletkezése, vagyis mindazon módszertani és elméleti problémák, amelyek a hangszalagos, a digitális magnós, a videó- és filmfelvétel, a mobiltelefonos stb. rögzítés és a megszövegezés kérdését tárgyalják. Mindkét esetben kulcsfontosságúnak számít az, hogy a kutató tisztában legyen a szociokulturális és történeti kontextus alapvető jellemzőivel (mind az esemény, mind az elbeszélés idejére vonatkozóan), továbbá igen hasznos a társalgási, illetve írásgyakorlatokra vonatkozó sajátosságok ismerete is. Ahogyan Turai Tünde két idős tölgyesi ember élettörténetének szerveződését tárgyaló tanulmányában fogalmaz: „Az egyéni élet személyes értelmezése és elbeszélése ugyan nagyon szubjektív, mégis egy kulturális és társadalmi térben, értelmezőközösségben születik, aminek a nyomai kitapinthatók” (27).

Ezek a „nyomok” nemcsak az értelmezésben és a jelentésképzésben segítik a kutatót, hanem abban is, hogy felismerje, ki kivel miről beszél és/vagy

beszélhet – önéletírás esetében ír és/vagy írhat le –, mikor, hol, miként és milyen pozícióban. Ö. Kovács József a paraszti társadalom kommunista diktatúra alatti felszámolásával foglalkozó, dokumentumfilmekhez felvett visszaemlékezések esetében azt találta, hogy az elbeszélhető eseménynek a következő kritériumoknak kell megfelelnie: 1. „a kortársak számára megrázónak és meglepetésszerűnek kell lennie”; 2. az erőszakosság mint kollektív természetű tapasztalat jelenik meg benne; 3. az eseménynek a kortársak előtt is egyértelmű struktúraváltoztató következményei vannak (115–116).

A szerzői és olvasói pozíciók tudományos értelmezése esetében – különös tekintettel az írott szövegekre – az a kortárs narratológiai nézőpont érvényesül, miszerint a szerző és az elbeszélő nem feltétlenül azonos egymással. A kortárs társadalomtudományi gyakorlat nagy hangsúlyt helyez a saját kutatói pozíció kritikai megközelítésére, történjen az akár abban a formában, ahogyan azt Bartha Ákos teszi Márai Sándor egyik 1949-ben keletkezett munkájának történeti elemzése kapcsán. Bartha tudatosan és önreflektív módon rögtön tanulmánya elején jelzi, hogy tisztában van azzal a gyakorlattal, amely különbséget tesz a szerző és az elbeszélő között, de a történeti vonatkozású megállapítások miatt ennek érvényesítésétől jelen keretek között eltekint: „Jelen írásomban tehát nem nyelvi-poétikai kérdésekre fókuszálok, megengedve magamnak azt a narratológiai korszerűtlenséget is, hogy a mű elbeszélőjét a szerzővel azonosítom” (157).

A kutatási módszerként alkalmazott élettörténetek és személyes elbeszélések esetében is érdemes kutatásaitikai kérdésekkel foglalkozni, mint például a beszélgetőpartnerek anonimitásának-megnevezésének problémájával, a bizalmas és esetleg kártékony hatású, de kulcsfontosságú információk kezelésének ügyével, a részvétel és a trauma kérdésével. Ez utóbbi esetében akár a beszélgetés előtt érdemes tisztázni, hogy milyen témákat szeretne kerülni a partner, mely eseményekről nem kíván, illetve milyen formában kíván beszélni. Az emlékezés retraumatizáló hatása mellett ugyanakkor megfontolandó az is, hogy a kibeszélés gyakorlata felszabadító hatású is lehet. Ezt a tapasztalatot Vincze Kata Zsófia Tompa Andrea kolozsvári író, egyetemi oktató, *Fejtől s lábtól. Kettő orvos Erdélyben* (2013) című, az 1910–1920-as éveket idéző életrajzi írásának elemzése kapcsán kutatási kérdésként ekképpen teszi föl: „vajon a biográfiák, élettörténetek, családtörténetek lehetnek-e a múlt artikulált feldolgozásának jövőorientált terapeutikus eszközei?” (73).

A kibeszélés, kimondás terapeutikus mozzanatának elismerése mellett azonban nem szabad elfeledni azt sem, hogy a társadalomtudományi kutató nem a terapeuta szerepét tölti be, és a félelemtől, a szégyenérzetről, a testi-lelki lét közvetlen veszélyeztetettségéről szóló narratívumok elbeszélése nem feltétlenül jelenti a gyógyulást, noha kétségtelenül magában rejt egy továbblépés lehetőségét.² Bögre Zsuzsanna a trauma feldolgozását vizsgálja megtért idős emberek élettör-

² Vö. Powles, Julia 2004: *Life history and personal narrative: theoretical and methodological issues relevant to research and evaluation in refugee contexts*. New Issues in Refugee Research. Working Paper No. 106. 17–18. (<http://www.unhcr.org/4147fe764.pdf> – utolsó letöltés: 2016. február 7.)

ténete alapján, vagyis a vallásosság és a traumafeldolgozás közötti összefüggéseket tárgyalja, azt, hogy „milyen feltételek mellett működik a megtérés traumát feloldó hatása?” (123–124). Tóth Gábor írása Budapest hosszú heteken át tartó ostromának (1944–1945) eseményeihez kapcsolódóan az elfojtás, az elhallgatás, illetve az elhallgattatás és a kibeszélés kérdését járja körül.

A személyes narratívumok és élettörténetek ideje a történeti időbe ágyazódik, vagyis ezekkel a történelmi eseményeknek egy olyan változata ismerhető meg, amely egyéni szempontokat érvényesít, az elbeszélő személy saját életének történeteinek keresztül, illetve azokhoz kapcsolódva értelmezi a lokális, regionális, országos történeti eseményeket. Örsi Julianna a magántörténelem fogalmáról, műfajairól és témáiról ír tanulmányában, például a családkutatásról, a világháborús visszaemlékezésekről vagy az emlékeztető dokumentumokról, fotókról és tárgyakról. Nagy Ákos egy hóstáti család két generációjának emlékezetén keresztül tárgyalja a lokális történelmek és a helyi identitás közötti összefüggéseket, a kolozsvári Magyar utcai hóstáthoz tartozó család generációnként eltérő beszédmódját az 1979–1980-ban történt utcarendezésekről és házbontásokról.

A szerkesztőknek érdemes lenne a jövőben megfontolniuk, hogy célszerű-e több – jelen esetben szám szerint huszonhat –, rövid tanulmányt egyetlen kötetben kiadni egy ilyen dinamikusan alakuló, rendkívül sok kulcstémát és kifejtési lehetőséget magában rejtő területen, mint amilyen az élettörténet-, illetve az elbeszéléskutatás, vagy a kevesebb több elve alapján talán érdemes következetesebben szelektálni a publikálandó írások között, esetleg – az anyagi források függvényében – több kötetben megjelentetni minden munka hosszabb változatát. Különösen akkor, ha a szerkesztők nyíltan arra törekszenek, hogy kötetük megalapozott érvekre épülő tudományos vitákat indíthasson el, amint azt az előszóban is jelzik (10).

Az *Emlék, emlékezet, életút* című kötetben közreadott írások az elbeszélés- és élettörténet-kutatás számtalan kérdésével foglalkoznak interdiszciplináris megközelítésben, ezért melegen ajánlhatók nemcsak néprajzot, etnológiát, történelmet és szociológiát hallgató egyetemistáknak, hanem szakembereknek és akár a téma iránt érdeklődő laikusoknak is.

Lajos Veronika

Rózsa Dávid (főszerk.): Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.

(A statisztika története 1.) KSH Könyvtár, Budapest, 2014. 807 oldal.

A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára (a továbbiakban: KSH Könyvtár) 2014 végén jelentette meg a *Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből* című, hiánypótlónak tekinthető művet, amely egyben *A statisztika története* című sorozat első kötete is. A kiadvány 410 életrajzot vonultat fel 65 szerző tollából. A kötetbe főként olyan statisztikusokról, könyvtárosokról készült biográfiák kerültek, akik a „mindenkori Magyarország területén születtek, magyarul írtak vagy magyaroként határozták meg magukat” (9). Ennek a földrajzi tekintetben tág értelmezésnek köszönhetően kapott helyet például az 1924-ben Kolozsvárott született Csendes Zoltán (150–151) vagy az a Drechsler László is, aki 1929-ben Munkácson, vagyis az akkori Csehszlovákiában látta meg a napvilágot (172–173), de bekerült a kötetbe például a világhírű John Hajnal (272), illetve Kenessey Zoltán is, aki 1998-ban New Yorkban, emigránsként hunyt el (372–373). A szerkesztők fontos szempontnak tartották, hogy a kötet végleg lezárult életpályákat mutasson be, ennél fogva ma élő tudósok nem szerepelnek benne. A felölelt időkor nagyot merít, így a 16. századtól kezdve egészen a kötet megjelenése előtt néhány hónappal elhunyt statisztikusokig találunk életrajzokat.

A mű megjelenésével egy idestova fél évszázada húzódó projekt végére került pont. A szerkesztők elképzelése alapvetően egy lexikon összeállítása volt, mindazonáltal a műfajon jócskán túlmutat a KSH Könyvtár kötete, hiszen az egyes életpályák bemutatása adatokban igen gazdag, mi több, az életművek értékelése is helyet kap benne, így a nagyobb hatású statisztikusok életútja olykor több oldalt tesz ki (például Keleti Károlyé: 363–366). A hagyományos lexikonokétól eltérő a tördelés és a betűméret is, a szöveg ugyanis egész oldalas, nem pedig kéthasábos formátumban olvasható. Bár jegyzeteket nem találunk a könyvben, a szerzők az egyes szócikkek végén közlik az adott személy legfontosabb műveit, a biográfia megírásához felhasznált irodalmat, sőt az elsődleges – a levéltári és kéziratári – források pontos jelzetét is. Az életrajzok viszonylag nagy száma és a statisztikusi tevékenység széles értelmezése¹ mellett talán ez az egyik legnagyobb erőssége a kötetnek. Hiszen a szerzők, ahol lehetőség volt rá, igyekeztek a szócikkek összeállítása során primer forrásokat felkutatni, és nem már megírt lexikonok szócikkeiből vettek át információkat. A kötetben található 450 életrajzból 165 esetben használtak a szerzők elsődleges forrást, és ebből 85 szócikknél a forrásanyagot a jelenleg is a KSH-nál őrzött személyi hagyatékok képezik.

¹ A kötetben nemcsak statisztikával foglalkozó szakemberek, hanem például a KSH Könyvtára korábbi munkatársainak életrajzai is szerepelnek.

Külön érdemes megemlíteni, hogy 14 szócikkhez semmilyen szakirodalom nem állt rendelkezésre, így a szerzők csak eredeti forrásokat használtak.

A kötet további nagy erénye a statisztikatörténeti bevezető, amely a kiadványt szintén élesen elhatárolja a hagyományos lexikon műfajától. A KSH nyugalmazott főosztályvezető-helyettesének, Rózsa Gábornak a nevéhez fűződik az a 25 oldalas összefoglalás, amely *A statisztika története Magyarországon* címet viseli, és a téma alapos összegzését nyújtja. A bevezető első részében a szerző a korai magyarországi népesség-összeírásokat tekinti át, kezdve a dikális összeírásokkal, majd az első magyarországi népszámláláson (1784–1787) át egészen az 1857. évi megismételt összeírásig bezárólag. Közli a levéltári források helyét, illetve azt is, ha készült az anyagból forráskiadás, megadva annak szerzőjét és megjelenési helyét. A szerző röviden kitér az egyházak tevékenysége nyomán keletkezett forrástípusokra (anyakönyvek, historia domusok, canonica visitatio-s jegyzőkönyvek stb.) is. A szerző ezután áttekinti a statisztika tudományának kialakulását és hazai meghonosodását, professzionalizációját, majd ezt követően már a magyarországi hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásáról, történetéről nyújt részletes áttekintést egészen napjainkig. A bevezető utolsó része a hazai statisztikaoktatás múltját és jelenét ismerteti. Külön üdvözlendő, hogy a szerző figyelme erre is kiterjedt, hiszen egy ország számára az értelmiség képzése mindig is meghatározó volt és lesz, egy adott szakmára nézve pedig létkérdés a megfelelő utánpótlás kinevelése.

A bevezető erényeinek ismertetésén túl azonban néhány kritikai megjegyzéssel is élnem kell. Sajnálatos, hogy a szöveghez – amely különálló egységként elbírt volna azt – nincsenek pontos hivatkozások rendelve, csak a fejezet végén találunk egy jegyzéket a felhasznált irodalomról. Probléma továbbá az is, hogy a gazdag tartalom mellett néhol kissé nehézkes a szöveg befogadása, a KSH történetét tárgyaló rész egy idő után egysíkúvá válik az adatok felsorolásszerű halmozása által – az egymást váltó KSH-tisztségviselők munkásságának ismertetése minden bizonnyal lazítható lett volna valamelyest. A fővárosi statisztikai hivatalról, valamint a statisztika oktatásának történetéről írott rész ellenben már újra olvasható, könnyebben emészthető. A Magyar Tudós Társaság alapításának dátumát tévesen közli az írás, ugyanis Széchenyi István közismert felajánlása az 1825. évi pozsonyi diétán hangzott el, nem pedig 1835-ben (15–21). A fenti hibáktól eltekintve a bevezető tanulmány nagyon fontos részét képezi a kötetnek. Nem pusztán azért, mert mindeddig nem volt a széles közönség számára elérhető egy ehhez hasonló átfogó írás a hazai statisztika tudományának és intézményeinek kifejlődéséről, hanem azért is, mert enélkül a laikus olvasó nehezen tudná kontextualizálni a bemutatott életrajzok jelentőségét és az egyes korszakokban alkotó tudósok munkásságának tudománytörténeti értékét.

A kötet veleje az életpályák bemutatása és értékelése. Mint már említettem, 65 szerző működött közre a kiadvány elkészítésében, ami önmagában is jelzi a vállalkozás volumenét. Az egyes biográfiák megírásában nemcsak a KSH Könyvtár munkatársai vettek részt, hanem más, a témát ismerő könyvtárosok, levéltárosok is.

Az életrajzi szócikkekből négy biográfiát emelek ki, illetve vetek össze egyéb lexikonok szócikkeivel. Az eljárást azért tartom indokoltnak, mert ezáltal kiderül, hogy az egyes szócikkek mennyiben hordoznak többletinformációt a már korábban ismert életrajzi adatokhoz képest. Vizsgálom továbbá a szócikkek felépítését, valamint azt, hogy mennyiben mutatnak túl a hagyományos műfaj keretein. Az életrajzok kiválasztásában, amely szubjektív mérlegelés alapján történt, szempont volt az adott személy hatása a magyarországi statisztika tudományának formálódására, de mérlegeltem azt is, hogy egy adott életműben milyen gazdagon jelennek meg a különböző tudományterületek, rokonszakmák. A kötetben, a lexikonokhoz hasonlóan, a szócikkek betűrendben találhatók. Az ismertetés során az adott személy születési évét tekintem kiindulópontnak, tehát nem a kötet rendjében haladva vizsgálom a bemutatott életrajzokat.

Elsőként a hazai leíró statisztika legkorábbi művelőjeként számon tartott Oláh Miklós (1493–1568) életrajzát emelem ki, amelyet Mészáros Balázs foglalt össze (543–544). A szerző ismerteti Oláh tanulóéveit, egyházi karrierjének állomásait, és röviden bemutatja az *Athilát* és a *Hungáriát*, mint Oláh Miklós legfontosabb műveit. Kiemeli, hogy a két könyv összetartozása ellenére Oláh Miklós életében csak az *Athila* jelent meg (1568), a *Hungáriát* viszont Bél Mátyás adta ki 1736-ban. A két mű együtt csak 1763-ban jelenhetett meg. Az életrajz egyéb lexikonok szócikkével összevetve több ponton hiányosnak mutatkozik, s olykor téves adatokat is közöl. Oláh pappá szentelésére például a Szinnyei József által jegyzett munka szerint 1518-ban került sor (a lexikont a szerző meg is jelölte a felhasznált irodalomban), de ugyanez az évszám szerepel a *Magyar katolikus lexikonban*, valamint az *Új magyar életrajzi lexikonban* is.² A tisztségek sorából kihagyja a szerző azt, hogy Oláh Miklós győri mester-, majd örkanonokságot kapott Mária királynétól. Kimaradt továbbá az is, hogy Németalföldről hazajöve Oláh Miklós előbb egri nagyprépost, majd egri püspök lett.³ Az pedig súlyos tévedésnek minősíthető, hogy egri érsek lett volna, mivel az egri egyházmegye csak 1804-ben emelkedett főegyházmegyei rangra.⁴ Hiányzik annak megemlézése is, hogy Oláh Miklós 1566-ban Nagyszombatban papi szemináriumot nyitott. Az ellenreformációban vitt szerepe is igen jelentősnek bizonyult, ugyanis 1559-ben akkori egyházmegyéjének 300 helységéből űzött el protestáns lelkészeket, 1567-ben pedig rendeletet eszközölt ki a királynál a soproni kálvinisták és anabaptisták ellen.⁵ Az Oláh Miklóst bemutató életrajz ugyan adatokban gazdag, azonban a pontatlanságok és hiányosságok némileg csökkentik az írás értékét. Pozitívként említhető ugyan-

² 'Oláh Miklós' szócikk. In: *Magyar katolikus lexikon*. 9. kötet, Budapest, 2004. 981; 'Oláh Miklós' szócikk. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 9. kötet, Budapest, 1903. 1267; 'Oláh Miklós' szócikk. In: *Új magyar életrajzi lexikon*. 4. kötet, Budapest, 2002. 1137.

³ 'Oláh Miklós' szócikk. In: *Magyar katolikus lexikon*. 9. kötet, Budapest, 2004. 981.

⁴ Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc 1997: *Az egyházak Magyarországon. Szent István-tól napjainkig*. Budapest, 121.

⁵ 'Oláh Miklós' szócikk. In: *Magyar katolikus lexikon*. 9. kötet, Budapest, 2004. 981–982.

akkor, hogy Mészáros Balázs külön kitért a *Hungária és Athila* ismertetésére, valamint a könyv kiadásának történeti aspektusaira is.

A Hunfalvy Jánosról (1820–1888) készült biográfia, amelyet Nádudvari Zoltán jegyez, egyéb lexikonok szócikkeivel összevetve is meglehetősen informatív (322–323). *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*, valamint az *Új magyar életrajzi lexikon* szócikkei a műfaji sajátosságoknak megfelelően csak a lényeges adatok közlésére szorítkoznak, és a felhasznált irodalom is nagyrészt ugyanabból a körből merít. Nádudvari Zoltán írása ezzel szemben a tudós pályájának értékelését is tartalmazó, részletesebb biográfia. A szerző kiemeli, hogy Hunfalvy alapozta meg a korabeli földrajztudomány felsőszintű oktatását, és bővítette a kutatás körét. Ugyanakkor földrajztudósként sokat tett a hazai statisztikáért és szakmai szervezeteinek létrehozásáért. Az életrajzból mindazonáltal hiányzik annak megemlítése, hogy Hunfalvy János 1875–1876-ban a bölcsészkar dékánja is volt, pedig a teljesség kedvéért érdemes lett volna hivatkozni rá.⁶

Keleti Károlynak (1833–1892) a hazai statisztikatörténetben betöltött szerepét és súlyát jelzi, hogy a róla szóló biográfia lett a legterjedelmesebb a kötetben (363–366). Az életrajz szerzője Ispán Ágota Lídia és Nádudvari Zoltán volt. Keleti életrajza nemcsak kiemelkedő tudományos munkássága, hanem tudomány- és hivatalsszervező tevékenysége és ennek nyomán elért eredményei miatt is jelentős. Keleti 1867 tavaszán tanulmányban fejtette ki egy önálló statisztikai hivatal szervezésének koncepcióját. A terv megvalósulására ekkor még várni kellett, de még abban az évben felállították az Országos Statisztikai Tanácsot a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egyik szervezeti egységéként. Keleti a megfelelő számú és tudású szakember képzésére két – egyetemi keretek között zajló – statisztikai tanfolyamot szervezett, illetve nagy jelentőségű szakkönyvtárat (a mostani KSH Könyvtár) is létrehozott. Az önálló statisztikai hivatal felállítására végül az 1871. április 18-án kelt királyi jóváhagyás alapján került sor, s az így létrejött Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal első igazgatója maga Keleti Károly lett. Hivatali munkájához kapcsolódik az 1869-es, valamint az 1880-as népszámlálások előkészítése. Művei közül az életrajz szerzői többek között az 1871-ben megjelent *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából* című munkáját emelték ki, amelyben Keleti az 1869. évi népszámlálás adatait alapul véve mutatta be Magyarország gazdaságát, társadalmát és művelődési viszonyait a kiegyezést követő években. Több írása idegen nyelven is megjelent, 1869-től szerkesztője volt a *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közleményeknek*, amely az Akadémia Statisztikai Bizottságának a folyóirata volt. A Keleti Károly pályáját bemutató írás alapos, jól felépített, és érinti az ismertetett életút minden jelentős aspektusát. Érdemes kiemelni, hogy a szerzők részletesen tárgyalják és értékelik Keleti legfontosabb tudományos munkáit, de ez nem borítja fel az arányokat. Az *Új magyar életrajzi lexikonban* Keletiről olvasható szócikk,

⁶ 'Hunfalvy János' szócikk. In: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. 1. kötet, Budapest, 2003. 547–548; 'Hunfalvy János' szócikk. In: *Új magyar életrajzi lexikon*. 3. kötet, Budapest, 2002. 405–406.

a lexikon karakterisztikájának megfelelően, csak a leglényegesebb információkat közli. Egyes életrajzi adatokról többet tudhatunk meg,⁷ de tartalmát tekintve a KSH kötetében található életrajz jóval gazdagabb.

Az életrajzok bemutatását Fügedi Erikével (1916–1992) zárom, amelynek szerzője Cseh Gabriella és Kovács Csaba volt (227–229). A Fügediről szóló írás kiemelése több szempontból is indokolt. Egyrészt azért, mert egy 20. századi tudós életpályáját világítja meg annak minden nehézségével és sikerével. Fügedi Erik a Magyar Országos Levéltárban kezdte szakmai pályafutását, amiben a Rákosi-korszak hozott törést: 1953-ban elbocsátották akkori munkahelyéről, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjából, és 1961-ig a Gyümölcs- és Főzelékkonzervgyár alkalmazásában állt. 1961-ben a Magyar Történelmi Társulat adminisztrátora lett, majd 1965-től 1980-ig a KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutatócsoportjában dolgozott. Ebben az időszakban a *Statisztikai Szemle* szerkesztőbizottságának tagja is volt. Később egyetemi oktatóként is szerepet vállalt, 1985-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem címzetes egyetemi tanára lett. Fügedi Erik életrajzának kiemelésében a másik szempont az volt, hogy itt egy életműben jelennek meg különböző rokonszakmák (történész, levéltáros, könyvtáros). Ami pedig még a választás mellett szólt, hogy Fügedi Erik személyi anyagát a KSH Könyvtár kéziratárában őrzik, s a szerzők munkájuk során nagy haszonnal forgatták az iratanyagot. Az életrajzról elmondható, hogy a szerzők itt is kellő hangsúlyt fektettek a bemutatott személy tudományos munkásságára, külön utalva a statisztikával, valamint a KSH Könyvtárral fennállt kapcsolataira. Bár az *Új magyar életrajzi lexikon* rövid szócikke közül néhány olyan adatot Fügediről,⁸ amelyek a kötetből kimaradtak, mégis alapos, jó áttekintést kapunk a meglehetősen gazdag életműről.

A kötetben található életrajzok tehát – köszönhetően elsősorban annak, hogy ahol lehetőség volt rá, a szerzők igyekeztek primer forrásokkal dolgozni – alapvetően fontos információkkal szolgálnak, és túlmutatnak a hagyományos értelemben vett lexikon műfaján. A 410 életrajz a szerzők nagy száma és az eltérő forrás- és szakirodalmi adottságok ellenére is egyenletes színvonalú lett, mivel a szerkesztői gárda összhangba tudta hozni a különböző szerzők egymástól eltérő stílusjegyeit, így sikerült egységes elveket tükröző szócikkeket közreadni. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a szerkesztőknek érdemes lett volna nagyobb hangsúlyt fektetniük a cikkekben található történelmi események, adatok hitelességének ellenőrzésére, különösen az egyébként közismert események datálására vonatkozóan.

Az életpályák után említést érdemel *A magyar statisztikatörténet válogatott bibliográfiája* is, amelyet a kötet végi függelékben helyeztek el a szerkesztők, s az

⁷ Többek között azt, hogy Keleti az MTA Nemzetgazdasági Bizottságának is tagja volt. Pontosabban szerepel továbbá az Országos Iparegyesülethez fűződő viszonya: 1867-től igazgatója, később pedig annak elnöke volt. 'Keleti Károly' szócikk. In: *Új magyar életrajzi lexikon*. 3. kötet, Budapest, 2002. 837.

⁸ 'Fügedi Erik' szócikk. In: *Új magyar életrajzi lexikon*. 2. kötet, Budapest, 2001. 831–832.

nagy hasznára válhat a téma iránt érdeklődőknek. A bibliográfia tartalmazza többek között a hazai statisztikatörténetről szóló átfogó művek, valamint a hazai statisztika kezdeteiről, a statisztikaoktatásról, a hivatalos statisztikai szolgálat kiépüléséről és annak működéséről, a Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivataláról és az egyes népesség-összeírások történetéről szóló íráskönyvszerű adatokat (769–779). A kötetben ezenkívül található rövidítésjegyzék, tárgymutató és tartalomjegyzék is. Ez utóbbi hiányosságaként felhozható, hogy tipográfiaiilag nem különülnek el az egyes részek, így például a statisztikatörténeti bevezető címe sem válik el élesen a kötet legnagyobb egységét jelölő *Életrajzok* fejezetcím-től, majd az azon belül lévő egyes biográfiák is összeolvadnak a fejezetcímmel, illetve igaz mindez a függelékre és egyéb, a kötet végén található egységekre is.

Összességében azonban elmondható, hogy a KSH Könyvtárának sikerült egy olyan kötetet letennie az asztalra, amelyre már nagy szüksége volt a hazai tudományosságoknak. A korábban említett pontatlanságok ellenére tehát méltányolandó és üdvözlendő a KSH Könyvtárának kezdeményezése a statisztikatörténeti sorozat elindítására, és a munka zömét jellemző minőség láttán reménykeltőnek ítélik a folytatás.

Vezsenyi Péter

Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből. Szerk.: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grill Tibor – Vér Ádám.

(Ókor – Történet – Írás 3.) Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan Kiadó, Pécs–Budapest, 2015. 528 oldal.

A nemzetközi érdekeltségű L'Harmattan Kiadó és a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének közös kiadványaként megjelent, elegáns küllemű kötet egy Pécsen tartott konferencia előadásainak tudományos igényű, kibővített, jegyzetekkel és szakirodalommal bőségesen ellátott változatait tartalmazza. Az előadók, illetve szerzők a magyar ókortudomány legjavát képviselik. Legtöbbjük a magyarországi felsőoktatás intézményeiből érkezett, ám szép számmal képviseltetik magukat hazánk múzeumainak kutatói, és akad közöttük német egyetemen dolgozó kolléga is.

A napvilágot látott munka, amely a fentiek mellett a 2014 tavaszán, a Magyar Ókortudományi Konferencia gazdaságtörténeti szekciójában elhangzott előadásokat is magába foglalja, összesen tizennyolc tudományos közleményt tartalmaz, s így az elkészítése nem kis feladatot rótt a szerkesztőkre. A könyv összesen három nagy fejezetre tagolódik: *Ókori Kelet, Klasszikus antikvitás és Kárpát-medence*.

Az említett konferenciákon az ókortudomány egymástól merőben eltérő területein kutató szakemberek találkoztak, ami fontos és hasznos alkalmat kínált a résztvevők számára, hogy olyan szempontokkal is megismerkedjenek, amelyekkel egyébként, szűkebb munkásságuk során nem találkoznak. Ez a tapasztalat mindannyiuk számára termékeny lehetett, még ha ez a későbbiekben, a tanulmányok hivat-

kozásaiban nem is nyilvánult meg. Az egyik legnagyobb figyelemmel kísért előadás például a belső-ázsiai selyemútról szólt, noha maga a téma a résztvevők számára igen távolinak számított. A tanulmánykötet, jellegénél fogva sajnos nem adhatja vissza az egyes előadásokat követő, sokszor igen élénk vitát és az elhangzott legizgalmasabb kérdéseket. A nyomtatásban megjelent tanulmányok fekete-fehér képanyaga szintén csak sejtetni engedi a bemutatott képek, illetve térképek által biztosított információgazdagságot és szemléletességet.

A hazai tudományos és laikus közvélemény számára kétségtelenül a *Kárpát-medence* címet viselő, harmadik fejezet, a római kori Pannonia mélyebb megismerését szolgáló tanulmányok, illetve a Tolna megyében nemrég feltárt, évszázadokkal korábbi fejleményekre utaló regölyi *tumulus* (temetkezési domb) leleteinek ismertetése lehet talán a legfontosabb. A regölyi halomsíros temetkezést a helyszín két ásatója, Fekete Mária és Szabó Géza mutatta be tanulmányában. Az utóbbi évtizedekben a régészeti kutatások egyre inkább azzal próbálkoznak, hogy a lelőhelyeket kontextusba helyezték, és a leletanyag tárgyszerű leírásán túl az egykor ott élők társadalmi-antropológiai viszonyrendszerét is értelmezzék. Regöly azonban egy olyan egyedülálló lelőhely, ami nem illeszthető be egyértelműen a korabeli Kárpát-medence egyéb kul-

túrái közé. A szerzők a „legklasszikusabb” módszerrel igyekeznek fényt deríteni arra, vajon honnan érkezhetett ide ez a népesség. Az itt talált különféle fémtárgyak és agyagedények motívumait kísérlik meg távoli kultúrák hagyatékával egybevetni. Szó esik etruszkokról, kimmerekről és Urarturól. A tanulmányban az egyelőre „rejtélyes” lelőhely etnikai és régészeti kérdésének megoldására tett izgalmas kísérletről olvashatunk.

Hazánk római kori emlékeinek folyamatos feltárása még az elkövetkező évtizedekben is számos érdekességet és újdonságot hozhat, hiszen a rómaiak rengeteg emléket hagytak maguk után az ország területén. Az utóbbi évek régészeti szenzációjának számított a Brigetio/Szőny településen egy viszonylag épen fennmaradt római fürdő feltárása. A Viczián István, Nagy Balázs, Deák Márton, Szeberényi József, Rupnik László és Borhy László által közösen jegyzett írás az ásatás helyszínének földtörténeti változásait mutatja be. A Duna melletti település számára az elmúlt kétezer év geológusszemmel sem volt eseménytelen, és az elkészült tanulmány nagyban elősegíti a római kori állapotok rekonstruálását és megismerését. A római kori emlékekben szintén meglehetősen gazdag, északabbra fekvő Óbudai-sziget környezeti változásait dolgozta fel munkájában Viczián István, Havas Zoltán, Szeberényi József és Balogh János. Torbányi Melinda írása pedig a késő vaskori „Pannoniában” feltárt pénzérmeletekről szól. A szerző az egyes pénztípusok elemzésén túl ésszerű magyarázatokkal szolgál az érmék tágabb gazdasági-társadalmi kontextusára is.

Az ókori Kelet kutatói változatos témákban mélyíthetik el ismereteiket a tanulmánykötet első nagyobb fejezetének oldalain, hiszen a mai Törökországtól Egyiptomig, Örményországtól Irakig terjed az idevonatkozó témák spektruma: az óasszír kereskedelemről, Babilon gazdaságtörténetéről, az egyiptomi kereskedelmi utakról, a hajdani Urartu vallási életéről, az ókori Izrael peremvidékén fekvő Edómról és Móábról is szól tanulmány.

A közép-anatóliai Kaniš – az óasszír lelőhely, a mai nevén Kültepe – viszonylag jól ismert az ókortörténészek számára, ám Pálfi Zoltán tanulmánya a térség jól kiépített kereskedelmi rendszerére és az egyes, a hálózatban szereplő települések között dokumentálható családi kapcsolatokra is részletesen rávilágít. Földi Zsombor ugyanakkor az óbabilóni „táblázatos” szövegek gazdaságtörténeti értelmezésének rejtelseibe vezet be az olvasót. A Münchenben dolgozó hettitológus, Simon Zsolt a luvi nyelvű forrásokban felbukkanó egyes helynevek földrajzi azonosítását végezte el. Az ókori Kelet egy másik térségébe, Egyiptomba kalauzol Kóthay Katalin Anna munkája, amely az Első átmeneti kor és a Középső Birodalom idejére vonatkozó irodalmi források alapján érdekes adalékokkal szolgál a Nílus mentén egészen Nubiáig terjedő kereskedelmi útvonalakra. Hodossy-Takács Előd arra tesz kísérletet, hogy az Ószövetségből jól ismert két, Izraellel szomszédos királyság, Moáb és Edóm valós képét vázolja fel a Kr. e. 1. évezred első felében.

Az ókori újasszír forrásokban gyakran említésre kerülő Urartut a mai Örményország tekinti saját történelmi előzményének. A terület fontos írásos

emlékeket is hagyott az utókorra, melyek egyikét, az urartui rituális állatáldozatokra utaló feliratokat Buhály Attila értelmezi olvasói számára. Vér Ádám az Újasszír Birodalomban a Kr. e. 9–7. századig egyre nagyobb szerepet játszó vas jelentőségét, elterjedtségét mutatja be a bőségesen rendelkezésre álló feliratos források alapján, és írásában az állami elosztás mellett az egyéni ügyeskedés lehetőségére is fényt derít.

Babilónia a Kr. e. 1. évezredben egyedülállóan bőséges gazdasági jellegű forrásanyaggal rendelkezik. A pécsi egyetemen Vargyas Péter volt a terület nemzetközileg is elismert kutatója. A tragikusan korán elhunyt professzor tanítványa, Csabai Zoltán a korabeli kamatmentes és ál-kamatmentes hitelezési gyakorlatot elemzi a számos rendelkezésre álló magánjogi szerződés alapján.

Az egykori selyemút feltárása, egyes állomások felkutatása és bemutatása a mai Ázsia-történeti kutatások egyik legizgalmasabb területe. Felföldi Szabolcs az útvonal egyik fontos ókori állomását (Kr. u. 3–4. század), Nija városát vette górcső alá. Tanulmányában bepillantást nyerünk a település történetébe, gazdasági viszonyaiba, kulturális sokszínűségébe, ugyanakkor, a vízhozamok elapadásán túl, még magyarázatra vár a város elnéptelenedése.

Minden olvasó számára hasznos lehet a második nagy fejezetet indító, az utóbbi fél évszázad elméleti és kutatástechnikai fejleményeiről szóló, szellemes körkép az ókori Római Birodalom gazdaságának értelmezéséről. Grüll Tibor áttekintést nyújt az ókori gazdaságok értelmezésének sok vitára okot adó elméleteiről, egészen napjainkig követve a fejleményeket. Vélhetően

jogosan veti fel, hogy az értelmezési keretek máig nem jutottak el egy általánosan elfogadottnak tekinthető modell felvázolásáig.

E fejezet egy másik tanulmányában az ókori olimpiatörténet kapcsán Patay-Horváth András azt a – talán kellemetlen – kérdést veti fel, hogy a görögök vajon miért csak négyévente rendezték meg az olimpiai játékokat. Elemzése végén egy vadászati-ökológiai elmélettel kísérli meg a válaszadást.

A továbbiakban a magát polihisztornak tekintő idősebb Plinius *A természet története* (*Naturalis Historia*) című klasszikus művének etruszkokkal kapcsolatos közléseit veszi sorra tanulmányában Gábli Cecília; míg a méltán híres római földmértudomány egyik gyakorlati kérdését elemzi a téma magyarországi szakértője, Takács Levente, miszerint a rabszolgákat uraik szívesen képezték ki erre a speciális feladatra is.

A „klasszikus” szekciót egy, az ókortól a kora újkorig ívelő, az európai civilizációnk „világképéről” szóló áttekintés zárja le Bobay Orsolya tollából, aki az Európa-központú világszemlélet ókori kezdetektől az újkor hajnaláig tartó továbbélését mutatja be Joachimus Vadianus Mela-kommentárja alapján.

Remélhetőleg az ismertetett, teljes tudományos apparátussal ellátott, érdekes gazdasági és ökológiai kérdéseket boncolgató kötet jótékonyan járul hozzá a pécsi egyetem ókortörténeti tanszéknek elismertségéhez, és a jövőben az egyetemi oktatásban hasznos segédkönyvként sokak számára válik lényeges ismereteket nyújtó forrásanyaggá.

Vilmos László

Simon Attila: Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei.

Jaffa, Budapest, 2014. 248 oldal.

Simon Attila könyve az úgynevezett arbitrázsterület, a Felvidék 1938-ban Magyarországhoz visszacsatolt déli részének hat és fél éves történetét foglalja össze.¹ *A Magyar idők a Felvidéken 1938–1945* a visszacsatolt lakosság – amelynek mintegy 75-80%-a magyar anyanyelvű volt – reménykedésére és elégedetlenkedésére, örömforrásaira és csalódásaira egyaránt érdemben kitér. Fejezetei egy felemásra sikeredett viszonyt tárnak fel: Simon a visszailleszkedés folyamatát, elsősorban pedig az annak során felmerülő gondokat és nehézségeket állítja középpontba.

A kötet, bár nem tisztán kronologikus felépítésű, a visszacsatolás napjainak történetével nyit. A szerző bemutatja, hogy 1938-ban a szlovákiai magyar politika moderáltsága ellenére hosszú utat tett meg, míg – a németkérdés kieleződéssel és Szlovákia függetlenedésével összefüggésben – eljutott a magyarság nemzeti autonómiájának programjához. A felvidéki magyarok a két világháború közötti Csehszlovákiában aktív egyesületi életet élhettek, sőt parlamenti képviselők is voltak, azonban így is másodrendű állampolgároknak érezhették magukat. Az 1938. november 2-án Bécsben meghozott döntést a felvidéki magya-

rok ezért jellemzően örömmel fogadták.² Simon külön tisztázza, hogy erős érzelmekkel kötődtek magyarságukhoz, így „szó sem” lehetett ekkor árulásról, hiszen „nem volt mit” elárulniuk (38).³

Az ezt követő súrlódások és konfliktusok forrását Simon Attila elsősorban a magyarországi és csehszlovákiai szocializáció különbségében látja, bár jelzi, hogy e konfliktusokat csalóka általánosítás lenne kizárólag az úgynevezett felvidéki szellem és az úri Magyarország találkozásaként értelmezni. Megítélése szerint a felvidékiek 1938 őszén úgy szerettek volna a magyar államba visszailleszkedni, hogy közben a Csehszlovákiában szerzett jogaikról se kelljen lemondaniuk.⁴ Ezen túlmenően

² Simon visszatérően utal az érzelmek túláradó megnyilvánulásaira, de a magyarok domináns és politikailag is releváns érzelmeit könyve mélyebben nem elemzi. Ugyanakkor jelzi, hogy a mély meghatottság és a pátoszos közhelyek kezdetben szorosan összefonódtak.

³ A szerző már könyve e korai pontján tisztázza, hogy a bécsi döntés megítélése – elsősorban megszületésének körülményei miatt – mindmáig ellentmondásos. Simon személy szerint úgy értékeli, hogy az új határt ugyan alapvetően az etnikai viszonyok alapján jelölték ki, de ezek a gazdasági és közlekedési szempontoknak olykor bizony ellentmondtak, mert a trianoni és bécsi határok egyaránt létrehoztak fejlődésképtelen zárványvidékeket (48).

⁴ Simon kifejti, hogy a felvidéki szellem, mely eredetileg a felvidéki értelmiség vátészi önképére utalt, hamarosan a politika által kihasznált fogalomává vált, és kiüresedett; épp amikor a felvidéki értelmiség állami

¹ Érdemes tisztázni, hogy a sorozat külön kötetben foglalkozik Kárpátaljával: Fedinec Csilla 2015: *„A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja” 1938–1944*. Jaffa, Budapest.

a visszacsatolás bekövetkeztétől sokan újfajta személyes érvényesülési lehetőségeket vártak, amiből idővel gyakran a mellőzöttség vagy akár a becsapottság érzése fejlődött ki.

A területek átadására és átvételére 1938. november 5-e és 10-e között került sor, és a katonai közigazgatás időleges bevezetése követte. A felvidéki magyarok vásárlóerejét egyből jelentősen csökkentette a számukra ugyancsak kedvezőtlenül megállapított átváltási árfolyam, így a helyi közhangulat hamarosan leromlott.⁵ A visszacsatolás után kevéssel meghozott döntés által jött létre a Felvidéki Ügyek Tárca Nélküli Miniszterének Hivatala, melynek jogköre minden a területet érintő közigazgatási, gazdasági és társadalmi kérdésre kiterjedt. A hivatal élén tárca nélküli miniszterként Jaross Andor állt, akinek karrierje – elsősorban az Imrédyvel kötött paktuma következtében – sebesen ívelt felfelé.⁶ Az Imrédy Béla és Teleki Pál között már utóbbi második miniszterelnöksége alatt elmérgesedő konfliktus idején Jaross e választása azonban visszaütni látszott. Simon szerint részben e két politikus között

feszülő ellentét vezetett 1940 tavaszán a Felvidék *corpus separatum*-jellegének Teleki általi felszámolásához.⁷

A felvidéki magyar politika alapvető feltételrendszere az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején tehát többször is radikálisan átalakult. Az Egyesült Magyar Párt eleinte kivételezett státuszra tudott szert tenni,⁸ ami eleve a dél-felvidéki közelet pluralitásának és sokszínűségének beszűkülését vonta maga után, ráadásul hamarosan a helyi párt önállósága is megszűnt. Minderre azonban már azután került sor, hogy nemzethűségüket igazoltatandó a felvidéki tisztviselői karból nagyjából 11 000 egyént gyakorlatilag a vádlottak padjára ültettek. A felállított igazolóbizottságok szintén az Egyesült Magyar Párt erőit juttatták döntéshozói pozícióba, akik ezt a lehetőséget helyenként a politikai ellenfeleikkel való leszámolásra használták.

Az 1938 és 1945 közötti arbitrázs-területi magyar politika egyik alapcélja az 1918-as etnikai viszonyok – akár az erőszakos eltávolítás eszközével való – rekonstrukciója volt, ezt azonban már

szolgálatba lépésével az e szellemiséggel kapcsolatos viták eleve elcsendesültek.

- 5 Ekkoriban bízták a Hangya Szövetkezetre a közellátás szervezését, a Magyar a Magyarért Mozgalom pedig elsősorban természetbeni juttatásokkal próbálta az arbitrázs-terület lakosait segíyezni.
- 6 Miközben a szociális elkötelezettség és a nemzeti egység Imrédy által képviselt gondolatai a felvidéki politikusok számára is jól működő hívószavaknak bizonyultak, e paktum a visszacsatolt dél-felvidéki területeket annak fejében hagyta meg az Egyesült Magyar Párt kizárólagos vadászterületének, hogy képviselői szerverilisen felsorakoznak Imrédy zsidóellenes őrségváltó programja mögé.

⁷ Jaross ekkor került a szélsőjobboldal legfőbb erejévé váló Magyar Megújulás Pártjának vezetői közé, mígnem 1944 tavaszán már nemcsak a felvidéki magyar közelet első számú ágenseként, hanem a magyar holokauszt korának belügyminisztereként is tevékenykedett.

⁸ Az 1939. májusi választásokat eleve csak a trianoni országhatárokon belül tartották meg, a Felvidékről csak behívott képviselők érkeztek Budapestre. Simon a sajtóbeli változásokat is hasonlóan értékeli: a bécsi döntéstől „mindenki egyfajta nyitást várt, ami azonban korántsem következett be”, érvel (189). A magas színvonalú pesti sajtó ugyan végre megjelenhetett a visszacsatolt területeken, de a helyi sokszínűség épp ezzel egyidejűleg fakult ki.

a Trianon előttinél jóval öntudatosabb szlováksággal szemben próbálták végrehajtani. Bár a szlovák–magyar vegyes bizottságnak 1939 márciusára sikerült értelmes kompromisszumokra jutnia, és pontosítania a két ország határát, az önállósuló Pozsony és Budapest kapcsolata szinte azon nyomban elmérgesedett. Az ellenséges viszony a későbbiekben is fennmaradt, bár a reciprocitás túsztartás elvére működő politikája a két államot mégiscsak a megegyezés irányába lökte.

Simon megítélése szerint a magyar hozzáállást mindvégig a homogenizáló törekvések és az arbitrázsterületen élők lojalitását méltányos lépésekkel kivívni próbáló politika sajátos kettőssége jellemezte. Összességében úgy érvel, hogy a kormányzati szándékok és a helyi képviselők napi gyakorlata között ugyan nem lehet markáns ellentétet felfedezni, hangsúlyaik és eszközeik jellemzően mégiscsak különböztek. Az egyik fő vitapont épp a szlovákok oktatásának ügye volt: a Magyarországra visszakérült szlovákoknak ez időben csak kevesebb mint a fele tanulhatott az anyanyelvén.⁹ A magyar uralom hat és fél éve során a szlovákok is tudó tisztviselők száma ugyanakkor fokozatosan növekedett.

A szerző kifejti továbbá, hogy a visszacsatolással leginkább a városi lakosság és a középrétegek számára változott meg a világ. A legnagyobb

vita- és feszültségforrássá ennek megfelelően Kassa városa vált. Bár Kassa visszacsatolása szinte azonnal tömeges identitásváltást (visszamágyarosodást) eredményezett, ezeknek az éveknek a városátalakítással kapcsolatos elképzelései közül csak kevés valósult meg. Miközben az erősen megnövekedett számú helyi magyarság oktatási és kulturális lehetőségei kibővültek, a gazdaságfejlesztési terveket és az idegenforgalom felvirágoztatására tett kísérleteket csak részben koronázta siker.

A könyv kulcsmozzanatként tárgyalja a földkérdést, a csehszlovák reform revízió alá vételének folyamatát. Simon tisztázza, hogy a Szilassy Béla által vezetett Felvidéki Földbirtokrendezési Ügyek Kormánybizottsága kezdetben teljhatalmi pozícióból dönthetett, és politikai alapú szelekciót valósított meg, míg Teleki szembe nem szállt e gyakorlattal és megvalósítóival, ami végül Szilassy pozíciójába került. A földügyi revízió során a legélesebb viták forrásául nem más szolgált, mint hogy mi legyen a sorsuk a még a csehszlovák reformok során magyaroknak juttatott földeknek. A csehszlovák telepesek korai elüldözése ellenben nemigen képezte vita tárgyát, pedig a magyar idők kezdetén elkövetett reváns – ahogy Simon fogalmaz – vétkes polgárok elleni intézkedések valóságos lavináját indította meg.

A szerző kiemeli, hogy míg a közigazgatás reformjának elve a nemzetállam-építés volt, a terület gazdasági revíziójára már a zsidóellenes őrségváltás szellemében került sor. Jelzi, hogy a felvidéki területek visszacsatolása egybeesett a kormányzati szintű antiszemitizmus felerősödésével. A zsidóellenes-

⁹ A magyar oktatáspolitikai a nemzetiségi kérdésem túl is vitatott volt: a népoktatás visszahelyezése és a koedukáció visszaszorítása széles körű kritikát váltott ki. A helyi tanárok életszínvonalának csökkenése, akárcsak ideológiai átképzésük kísérletei szintén ellenérzéseket szültek.

ség a Felvidéken szinte a visszacsatolás pillanatában megjelent: a helyi zsidó lakosokat napok alatt kiszorították a közéletből, az ipari és kereskedelmi átalakítások határozottan diszkriminálták őket, izraelita szervezeteiket is hamarosan feloszlatták. A felvidéki zsidók helyzete az alig kétévnyi magyar uralom következtében gyakorlatilag megegyezett az anyaországi zsidókéval. Simon felveti ugyan, hogy az arbitrázsterületen talán valamivel érzékenyebb volt a zsidók iránti társadalmi szolidaritás, és helyenként megfogalmazódott a differenciált elbírálás igénye is. Eközben azt is egyértelművé teszi, hogy a zsidók szisztematikus és könyörtelen üldözése itt is a többi magyar vidékhez hasonló módon történt: a magyar idők és a német szövetség végére csupán maroknyi, hitében és magyar identitásában egyaránt megrendült zsidó maradt.

A front 1944–45-ös átvonulását nemcsak a fokozatos szovjetizálás, de a tiszta szláv nemzetállam megteremtésének kísérlete is követte. Számos magyar sorsa a menekülés és a kitoloncolás vagy a szovjetek általi elhurcolás lett. 1945-ben az önálló felvidéki magyar politika lehetősége gyakorla-

tilag megszűnt, sőt a helyi politikusi elit nagy része kénytelen volt elhagyni e területet. A Felvidéken megmaradtak egzisztenciális gondjai ily módon jellemzően messze túlmentek az államhatárok visszaváltozásának közvetlen következményein, jelzi Simon.

A Magyar idők a Felvidéken 1938–1945 e rendkívül mozgalmas, de később nagyfokú felejtésre ítéltetett és mindmáig csak részlegesen feltárt hat és fél évet a visszaailleszkedés folyamataira, azaz elsősorban az 1930-as évek végére fókuszálva elemzi. Bár egyes témák (példának okáért a háborús fejlemények és helyi hatásuk, a zsidókhöz való viszony alakulása vagy a nyilas korszak részletei) emiatt viszonylag kevés figyelemben részesülnek, a könyv így is sokrétűnek és összességében kiegyensúlyozottnak mondható. Simon Attila könyvének sikerül összetett folyamatokat differenciáltan, ugyanakkor kifejezetten olvasmányos stílusban bemutatnia. Kiforrott és helyenként finoman ironikus elemzései a felvidéki magyar időkkel kapcsolatos előítéletek és tévhitek (a szerző által explicite ambicionált) oldásának is kiváló eszközei lehetnek.

Laczó Ferenc

SZERZŐINK

Czoch Gábor (1965) történész
(ELTE BTK Atelier)
gczoch@gmail.com

Dembitz Gabriella (1979) egyiptológus
(CNRS, USR 3172 CFEETK – Labex Archimede –
Université Paul Valéry Montpellier III (ANR-11-LABX-0032-01)
dembitzg@yahoo.com

Gacsal Dóra (1995) egyetemi hallgató
(Debreceni Egyetem)
gacsal.dori95@gmail.com

Grüll Tibor (1964) ókortörténész
(PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék)
grull.tibor@gmail.com

Kóthay Katalin Anna (1966) történész-egyiptológus
(Szépművészeti Múzeum, Egyiptom Gyűjtemény)
katalin.kothay@szepmuveszeti.hu

Laczó Ferenc (1982) történész
(Maastrichti Egyetem)
laczofl@yahoo.com

Lajos Veronika (1979) etnográfus, kulturális antropológus
(MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport)
lajosvera@yahoo.co.uk

Nagy Levente (1975) ókortörténész
(PTE BTK Régészet Tanszék)
nagy.levente@pte.hu

Németh György Amadé (1956) ókortörténész
(ELTE BTK Történelmi Intézet)
nemeth.gyorgy@caesar.elte.hu

Pakot Levente (1978) tudományos kutató
(KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)
pakot@demografia.hu

Szemethy Tamás (1989) tanár, PhD hallgató
(ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium – ELTE BTK TDI Társadalom- és
Gazdaságtörténeti Program)
szemethy.tamas@trefort.elte.hu

Takács Levente (1978) ókortörténész, klasszika-filológus
(Debreceni Egyetem Történelmi Intézet)
takacs.levente@arts.unideb.hu

Veress Dávid (1990) történész
(Budapest)
veress.kardos@gmail.com

Vezsenyi Péter (1987) levéltáros
(Budapest Főváros Levéltára)
vezsenyip@bparchiv.hu

Vilmos László (1955) ókortörténész
(PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék)
vilmosla@gmail.com

Vörös István Károly (1957) történész, középiskolai tanár
(Pécsi Leőwey Klára Gimnázium)
istvankaroly.voros@gmail.com

CONTENTS

ANCIENT SOCIETIES

Katalin Anna Kóthay	The Provincial Ruler and the “Excellent Commoner”: Self-Representation and Social Status in Egyptian Autobiographies of the First Intermediate Period	5
Gabriella Dembitz	Heréré, Nojmet and Henuttawi: The Social Roles of Elite Women in Ancient Egypt in the Late Ramesside Period and the Dynasty 21	22
György Németh	Ilion Citizens	44
Levente Takács– Dóra Gacsal	Slavery in Rome	54
Tibor Grill	Questions of Globalisation and multiculturalism in the Roman Empire	69
Dávid Veress	“Let Us All Have the Same Law and the Same Religion:” The Conversion of Iceland	84
Tamás Szemethy	Difficulties of Correspondence on the Southern Italian Front in the War of Polish Succession	110
Levente Pakot	Social Standing and Family Planning in Western Transdanubia: Bük, 1850–1939	130

ABSTRACTS

Gabriella Dembitz: Hereré, Nojmet and Henuttawi: The Social Roles of Elite Women in Ancient Egypt in the Late Ramesside Period and the Dynasty 21

Following the death of Ramses XI, Manetho's *Aegyptiaca*, the basis for modern periodisation, lists the kings of the New Dynasty, now known as the beginning of the Third Intermediate Period. This long period which lasted until 664 BC was far from homogeneous. It consisted of distinct phases including the initial phase of Dynasty 21, which was characterised by a fundamentally bipartite political situation. The period between Dynasty 21 and 25, also known as the Ethiopian period, ended with Peys's succession in c. 722 BC. Due to the predominantly Lybian origin of the monarch and the ruling elite, this era may also be referred to as the Lybian period. Following Anthony Leahy and Karl Jansen-Winkel, a new hypothesis has been gaining foothold in scholarship from 1985 onwards, which suggests that the changes on funerary rituals, new types of names and the increasing social role of women reflect the new Lybian elite's influence on Egyptian society. The present study examines the purported societal differences between the Ramesside era and Dynasty 21 and the possible impact of the new Lybian military elite's customs. Although the role and position of women in society is a hitherto neglected area of Egyptology, the lives and careers of Hereré, Nojmet and Henuttawi provide invaluable details for the interpretation of a little known period of Ancient Egyptian history.

Tibor Grüll: Questions of Globalisation and multiculturalism in the Roman Empire

During the reign of Emperor Traianus, the territory of the *imperium Romanum* was nearly five million square kilometres, home to 70 million people, one fifth of the world's population at the time. Countless number of peoples, ethnicities and tribes coexisted relatively peacefully in the linguistic, cultural and religious diversity of the empire. The Roman Empire was a polity which, apart from a few snags, was seemingly able to manage multiculturalism for an extended period of time. It is not a coincidence that the first couple of centuries of the empire is called the era of the 'first globalisation': through the constant movement of goods, and subsequently that of people and technologies, the whole *oikumene*, the entirety of the inhabited world was united to an unprecedented degree.

Based on archaeology and written sources, the study presents the spatial and temporal transformations within this historical process.

Katalin Anna Kóthay: The Provincial Ruler and the “Excellent Commoner”: Self-Representation and Social Status in Egyptian Autobiographies of the First Intermediate Period

The First Intermediate Period (c. 2184–2040 BC) in Egypt is characterised by both ancient Egyptian cultural memory and earlier Egyptology as a period of political as well as social upheaval and disruption. Recent studies have shown that the changes that occurred at the time should be understood as a profound social transition which, however, the Egyptians of the First Intermediate Period did not experience as a cataclysm. Political decentralization allowed provincial/local leaders and powerful families to increase their wealth and expand their authority over a wider region, while a new intermediary social category (often called “excellent commoners” in contemporaneous texts) rose to wealth and status. Both the elite and the new men recorded their lives in biographical inscriptions written in their tombs and on stelae. By studying the themes and motives of these biographies, as well as their changes over time, the paper explores how the two social groups defined their identities in the new political and social climate. Social and regional variations are also investigated, as well as the relationships between biographical self-representation, social norm and social organisation.

György Németh: Iliion Citizens

A surviving citizens’ census from Iliion reveals surprising facts about the composition of the population of the city in the second century BC. It is notable that three quarters of the households consisted of single people and the number of families with more than one children was insignificant, which suggest that people practiced conscious family planning. Besides the obvious preference for single child family units, the proportion of single women and widows is also high. This implies that the mandatory guardianship of women (i.e. that women were subject to the guardianship of their father, husband or other male relative), as prescribed by Greek Law, was not adhered to in everyday life, especially at times when the number of widows increased. These women were able to live in their own households and were economically active in their own right.

Levente Pakot: Social Standing and Family Planning in Western Transdanubia: Bük, 1850–1939

Even though the history of decreasing birth rates in nineteenth- and twentieth-century Europe is a relatively well-researched subject, its causes and particulars remain obscure. One of the main reasons for this is that scholarship continues to pay little or no attention to individual and micro-level data. Through the multivariate analysis of individual and longitudinal data, the present study examines the birth rates across several decades in a mixed-denomination (Catholic and Lutheran) settlement in Western Transdanubia in the age of rapid industrialisation in the second half of the nineteenth century. One of the main research questions concerns the denominational and social patterns of birth rates before and during the decades of demographic transformation. The analysis suggests that prior to the transformation, the desire to have children was the highest among the upper echelons of local society (intellectuals, office workers) and the lowest among the lower rungs (day labourers, manorial servants). The subsequent decades of demographic transformation fundamentally uprooted the existing social patterns of birth rates and number of children. The transformation is best described as a divergent social process lasting for several decades: switching to a nuclear family pattern was first adopted by the upper social strata, with the local artisans and skilled labourers following suit. It was then adopted by the landed peasants and, finally, the lowest layers of society. Although the desire to have children was seemingly somewhat lower among Lutherans than Catholics, this discrepancy can be explained by the demographic and socio-economic differences between the two denominations. Besides controlling the number of children, the decrease in birth rates was also a result of consciously increasing the interval between childbirths, a strategy adopted to a previously unprecedented degree during the years of the Great Depression.

Tamás Szemethy: Difficulties of Correspondence on the Southern Italian Front in the War of Polish Succession

The War of Succession which broke out after the death of Polish king, Augustus II, in 1733 is mentioned in Hungarian scholarship mostly on account of the treaty that ended the conflict: Francis of Lorraine, Maria Theresa's husband, renounced his claims to Lorraine as his inheritance which in turn entitled him to appropriate Tuscany after the death of the last Medici. The present study, however, focuses on a different aspect of the war and its progress. Szemethy examines the Csáky correspondence held at the National Archives of Austria to reconstruct the available means of communication connecting officers of the Csáky Regiment in the remote and hard-to-access southern Italian areas and

their general, György Csáky residing in Sopron and Vienna. The corpus, especially the letters smuggled across the frontline after the defeat at Bitonto on 25 May, 1734, reveals substantial changes in the mode and content of the hussars' communication with their regiment owner.

Levente Takács– Dóra Gacsal: Slavery in Rome

The percentage of slaves in the whole population of the Roman Empire was at least 10% according to modern estimates. This proportion might have been higher in certain areas and in certain periods. Interaction with slaves was an everyday experience for the Romans. Slaves, although *de jure* they counted as chattels, constituted a heterogeneous group within society. Their ranks included miners, potters, bankers, managers, agricultural workers and so on. The slave workforce was exploited to varying degrees to for the biggest possible yield, but the way they were treated was far from identical. Slaves were not simply passive objects of society, but active participants. The brutal murder of Larcus Macedo and the Spartacus-revolt were reactions given to extreme ill-treatment. The fact that slaves did not have a distinctive characteristic, e.g. skin colour, was a special feature of the Roman slave system. Theoretically every person could become a slave. At the same time, manumission was a common occurrence, thus any slave could become free. Their legal status, competence and skills as well as their personal interactions with their masters made the world of Roman slaves' dynamic and colourful.

Dávid Veress: "Let Us All Have the Same Law and the Same Religion:" The Conversion of Iceland

Christianity was made law in Iceland through arbitration at the national assembly, the *alþingi*, in the summer of 999 (or more traditionally 1000). By so doing, the country not only managed to avert civil strife, but stimulated a cultural flowering that produced the saga literature and preserved a considerable part of Norse mythology. For the better understanding of this extraordinary chapter in the Christianization of Europe, the paper discusses the events leading up to the assembly's decision, the unique society and the pre-Christian and Christian religious notions at the time, and compares the missionary endeavours in Iceland with those carried out in continental Scandinavian countries. It highlights some of the causes and prerequisites of the *kristnitaka* ("the taking of Christianity"), and gives a detailed account of the politico-religious actions of late tenth-century Iceland.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A Korallban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a Korall honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a Korall honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy ív, de legfeljebb másfél ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiái leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrásy út 45.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 4. kötete

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tanulás sorsformáló tényező, azonban az, hogy ki miként viszonyul hozzá, milyen jelentőséget tulajdonít az iskolai teljesítménynek, igen különböző lehet. Aligha kétséges, hogy ebben a családi háttérnek, a szülők kulturális beállítottságának meghatározó jelentősége van. Az iskola társadalmi használatától és a politikai keretektől függ, hogy az oktatási intézmények milyen mértékben válnak, válhatnak az érvényesülés eszközévé. Az így értelmezett iskolázásnak a története pedig komoly tanulságokkal szolgálhat a jelen számára.

Ez a könyv a régi középiskola, a gimnázium mint társadalmi intézmény működését és hatását vizsgálja abban az időszakban, amikor a születési előjogokon alapuló rendi társadalomszerveződés a végső szakaszába ért, hogy fokozatosan átadja helyét a döntően az egyéni érdemen alapuló polgári társadalomnak. Ebben az átalakulásban a gimnázium kiemelt szerepet játszott, hiszen társadalmi különbségek nélkül befogadta a tanulni vágyó gyermekeket. Ezért nemcsak az intellektualizálódás terjedésének eszköze volt, hanem a társadalmi emelkedés új és egyre szélesedő csatornáját is jelentette. A diákság összetételének alakulása a reformkori magyarországi társadalom egyik kulcsfontosságú kérdése, amit Sasfi Csaba több évtizedes levéltári adatgyűjtés és kutatómunka alapján tár az olvasó elé.

A 446 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen, vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25% árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén 10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 5. kötete

Nagy Ágnes

HARC A LAKÁSHIVATALBAN Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953

A II. világháborút követően a hatósági lakáskiutalás és annak részeként a tömeges társbérletesítés számos budapesti lakos sorsában döntő változást hozott. A „lakásügyek” mélyen átpolitizáltak voltak, és meghatározó szerepet játszottak a társadalom szövetének alakításában. A rendszer működésmódja ugyanis a lakosok egymás feletti ellenőrzésére, az igényelhető lakások és lakrészek egyéni felkutatására, valamint azok egymástól való elvitatására épült.

Nagy Ágnes könyve a főváros levéltárában mindeddig felfedezetlenül őrzött korabeli lakásügyek iratai alapján eleveníti meg a hétköznapi emberek lakásszerzési stratégiáit és politikai rendszerről alkotott elképzeléseit. A vizsgálat által ugyanakkor láthatóvá válik a lakáshivatali tisztviselők és a kommunista káderek gondolkodásmódja is. A háború végével kibontakozó politikai átalakulás bemutatásakor jelen kötetben nem a politikai pártok kapnak szót, hanem a „névtelen” budapestiek lépnek színre, és válnak a társadalmi folyamatok alakító résztvevőivé.

A lakásügyek, társbérleti viszonyok mikroszintű elemzésével ugyanis a szerző nemcsak azt mutatja meg, hogyan működtette a lakosság az állami lakáskiutalási rendszert, hanem ezen keresztül azt is, miként vette birtokba a társadalom az állam által megteremtett hatalmi eszközöket, hogyan használta, értelmelte azokat a hétköznapi konfliktushelyzetekben, és ezzel alapvetően új megvilágításba helyezve tárja az olvasó elé a diktatórikus rendszer kiépülését.

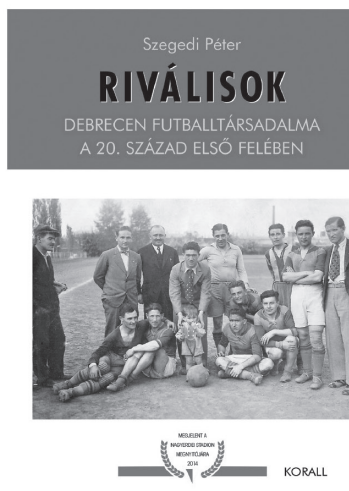
A 424 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

SZEGEDI PÉTER **RIVÁLISOK** című könyvében Debrecen 1945 előtti futballmúltját újszerű nézőpontból, az egyesületek közötti vetélkedés társadalmi mozgatórugóira összpontosítva mutatja be. A könyvből megismerhetjük a Debrecen–Nyíregyháza rivalizálás és a labdarúgásban máig élő főváros-ellenesség eredetét, miközben betekintést nyerünk a szurkolói rendbontások világába is.

Ha valaki a cím alapján esetleg azt gondolja, hogy a szerző egy helyi érdekű futballtörténetet írt, bizony téved. Azt is megkockáztatom, hogy ebből a kiváló kötetből nem csupán a futballt, hanem a huszadik század első felének magyar társadalmát is szokatlan és eredeti nézőpontból ismerhetjük meg. Szegedi Péter könyvét melegen ajánlom a ma is ható múlt iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.

Hadas Miklós szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora

A 358 oldalas kötet bolti ára **3 490 Ft**,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOSZÉNA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT **SZABÓ JUDIT** – KORNAI JÁNOS
LAKI MIHÁLY – FORDULAT 21
NÉMETH ÁKOS – HAVASRÉTI JÓZSEF
BOKA LÁSZLÓ – RÁKAI ORSOLYA
AGORA ZSUZSANNA – MITSCHERLICH

MIKLÓSI ZOLTÁN – KIS JÁNOSRÓL
SURÁNYI LÁSZLÓ – HERMANN IMRÉRŐL
HADAS MIKLÓS – BOURDIEU-RŐL
FARKAS TAMÁS – MOISÉS NAIMRŐL

PROBLÉMA

TENGYELI LÁSZLÓ (1954–2014)

SZELÉNYI IVÁN, PETŐ IVÁN, FORGÁCS ÉVA,
 RADNÓTI SÁNDOR, BAYER JUDIT, POPOVICS ZOLTÁN,
 CZÉTÁNY GYÖRGY, SZITÁS PÁL, VARGA PÉTER ANDRÁS,
 KISS TIBOR NOÉ, P. MÜLLER PÉTER, PINTÉR JUDIT NÓRA

SZEMLE

MI A PÁLYA? AGONIZÁLÓ EGYETEMEK

FONTOS KÖNYVEK BIBLIOGRÁFIA

2014. ÉVI ÖSSZESÍTETT TARTALOMJEGYZÉK

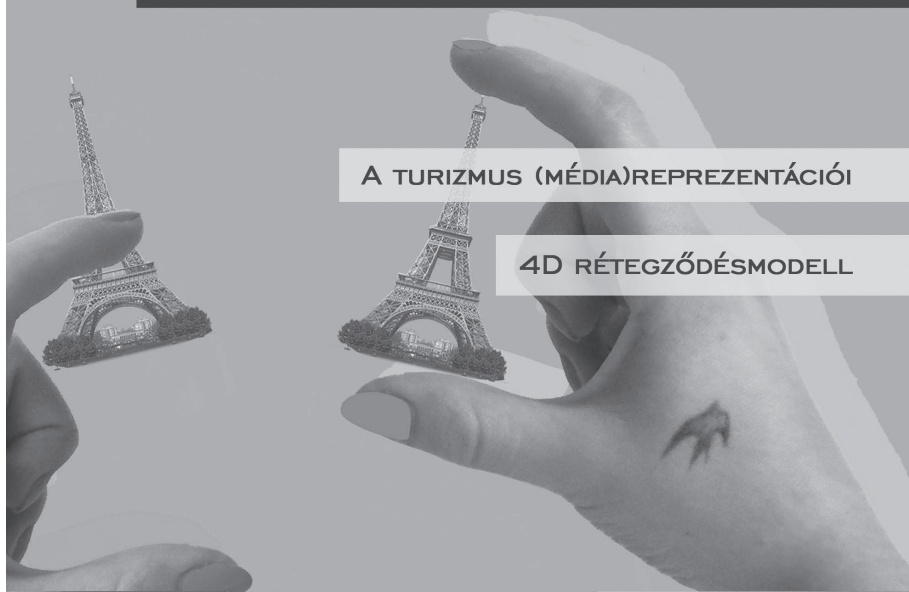
M E G J E L E N I K 2015. TAVASZ–NYÁR N E G Y E D É V E N T E

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A TURIZMUS (MÉDIA)REPREZENTÁCIÓI

4D RÉTEGZŐDÉSMODELL

96–97

2016/1–2

MÉDIATURIZMUS

replika 96–97. SZÁM

Tartalom

A turizmus (médiá)reprezentációi a globális áramlatok terében

Szerkesztette: Bódi Jenő és Pusztai Bertalan

Bódi Jenő és Pusztai Bertalan	
A vágygazdaság forrásvidékei	
A turizmus (médiá)reprezentációi a globális áramlatok terében.....	7
Pusztai Bertalan	
A turizmus mint médium.....	11
Maksa Gyula	
Mediológiai szemlélet a turizmus kulturális tanulmányozásában	19
Tóth Benedek	
Helyi kultúrák újratöltve: a turizmus késő modern mediatizációja és a tér értelmezésének modern fordulata	27
Biczó Gábor	
Helyzetjelentés a turisztikai imázskonstrukció állásáról Gyimesben	37
Budai Anna	
Turisztikai marketingvideók kritikai elemzése Thaiföld példáján	47
Bódi Jenő	
A tévénéző turista	
A médiaturizmus helyeinek kulturális geográfiája.....	59
Bujdosó Ágnes	
Régi terek, új rejtélyek	
A Da Vinci-kód jelenségéhez kapcsolódó könyv- és filmturizmusról.....	75
Kovács Szilvia	
Budapest-képeslapok a századfordulón: utazási emlékek és a modern nagyváros-tapasztalat médiumai.....	85
Pusztai Bertalan és Fodor Csilla	
Turisztikai attrakciók és médiareprezentációjuk	
Szabadka és Palics turisztikai brosrúáinak tartalomelemzése	99
Doboviczki Attila T.	
Talált képek – turistatekintetek	
Dián őrzött történetek töredezettségmentesítése	121
Bóna Enikő	
Utazási ideológiák mediális formálódása	133
Mátyus Imre	
„Utazó vagyok, nem turista”	
Antiturizmus, hyperturizmus, és az infokommunikációs hálózatok szerepe az alternatív utazási praxisokban.....	147
Dunai Tamás	
Videojáték és virtuális turizmus	
A videojáték mint a virtuális turizmus terepe	163

Replikázás a négydimenziós rétegződésmodell kapcsán

Harcza István	
Társadalmi tagolódás és társadalomkép kapcsolata	
Néhány alapvetés és kulcskérdés az alternatív megközelítés jegyében	173
Éber Márk Áron	
Mit tudunk a 21. század fiataljai előtt álló kihívásokról?	
Hozzászólás Kabai Imre és munkatársai Rétegződéskötetéhez	189
Kenéz Anikó és Iharosi Tamás	
Reflexiók a ZSKF TKK által bemutatott „Rétegződéskötet” kritikáira	197

Refeudalizáció

Szalai Erzsébet	
A refeudalizáció.....	207

